

Tartalom

108. ÉVF.

2012. TÉL

4. SZÁM

Szentgyörgyi Rudolf: A veszprémvölgyi apácamonostor görög nyelvű adománylevele – legelső hazai nyelvemlékünk? 385

Slíz Mariann: Tulajdonnév és kategorizáció 400

Komlósi Boglárka: Az irónia mint „kategóriaváltás” és „perspektíva-váltás” a szemantika és pragmatika határán 410

Bóna Judit – Neuberger Tilda: A spontán beszéd önellenőrzési folyamatainak életkorspecifikus sajátosságai 426

Csernák-Szuhánszky Debóra: A halál árnyéka és annak völgye. Egy bibliai frazéma értelmezése és magyar fordításai 440

Kemény Gábor: „A javító toll nyomában”. Stilisztikai és nyelvhelyességi adalékok Kosztolányi írásművészetéhez 449

Szó- és szólásmagyarázatok. Büky László: Tikták. 462 – Pesti János: Tényleg csudákozik a tyúk, a kakas, a gúnár meg a pulyka? 465 – Szebelédi Zsolt: A zemet szó jelentése Szerémi György latin nyelvű művében 470

Szemle. Müller Márta: Elisabeth Knipf-Komlósi, Wandel im Wortschatz der Minderheitensprache. Am Beispiel des Deutschen in Ungarn. 474 – Dalmi Gréte: Az üres alanyt engedélyező nyelvekről. 476 – Zsilinszky Éva: Harro Stammerjohann ed., Lexicon Grammaticorum. A Bio-Bibliographical Companion to the History of Linguistics 1–2. 486 – Sz. Tóth László: Murádin László, Erdélyi magyar nyelvöldrajz. 488 – Szentgyörgyi Rudolf: Adamik Béla, A latin nyelv története 492

Társasági ügyek. Bánréti Zoltán: Szépe György tanulságos emlékezete. 497 – Korompay Klára: Jean Perrot (1925–2011). 501 – Vásáry István: Róna-Tas András 80 éves 503

Nyelvtörténeti adatok. Mizser Lajos: Bereg megye 1570. évi személynevei 505

Szerzőink

A veszprémvölgyi monostor görög nyelvű adománylevele – legelső hazai nyelvemlékünk?*

8. Tü r k i a m e t r o p o l i t á j a. – Az alábbiakban azt a kérdést vizsgáljuk meg – mely egyben közelebb vihet az alapítás időpontjának meghatározásához –, hogy megtudhatunk-e valami többet az adománylevélben *metropolita*-ként említett alapítóról.

A) Az adománylevéllel kapcsolatos kérdések egy részét – köztük különösen a datálás kérdését – új megvilágításba helyezi az a tény, hogy a monostort „a metropolita” alapította. A dokumentálhatóan első magyar egyháztartomány (az esztergomi) alapítása 1001-re tehető (DHA. 22), ezen kívül még egy egyháztartományról tudunk, a kalocsairól, melyet későbbinek, de általában szintén Szent István-i alapításúnak szokás tartani. Ennek alapján kijelenthetnénk: a veszprémvölgyi női monostort nem alapíthatták 1001 előtt (vö. DHA. 22–3). Rögtön adódik azonban – a renovatio szövege nyomán – a kérdés: az első magyarországi latin érsekség legelső, illetve valamelyik korai érseke görög nyelvű-rítusú lett volna? S ha igen, akkor szolgálata alatt a rá való tekintettel csak görög nyelvű oklevelek készültek volna? E lehetőséget minden bizonnyal kizárhatjuk, már csak azért is, mert Esztergom érsekeit Szent István idejéből ismerjük: Domonkos (GYÖRFFY 1977/1983: 150–1), Sebestyén (Radla) (i. m. 181–2), Anasztáz (Asztrik/Asrik) (i. m. 140–4, et passim). De az is nehezen képzelhető el, bár kevésbé lényeges szempont, hogy az esztergomi érsek suffraganeus püspöksége, azaz Veszprém területén – a püspök beleegyezésének említése nélkül (vö. renovatio) – monostort alapítson.

Kalocsáról ugyanakkor alig tudunk valami biztosat mondani, alapítását legkorábban 1002-re szokás tenni (GYÖRFFY 1977/1983: 178). A források elsőként szintén Anasztáz-Asztrikkal hozzák kapcsolatba, ekkor még püspökségként említve, érsekeit 1050-től ismerjük. Ha a kalocsai érsek alapított volna monostort Veszprémben, az még több kérdést vetne fel: a *metropolita* megnevezés esetében immár nem egyértelmű, melyik érsekről van szó, illetve a veszprémi püspökség, egyben az esztergomi érsekség területén történő alapítás ezen főpásztorok személyének (beleegyezésének) említése nélkül még kevésbé tűnik valószínűnek. A fő nehézségnek azonban itt is a „görög nyelvűség” renovatióbeli említése mutatkozik. Egy latin érsekség előjárójának elzárkózása a latin oklevelezési gyakorlattól felettébb furcsa jelenség lenne. Metropolita által történő alapításra – úgy tűnik –

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. Első részét l. MNy. 2012: 303–22.

más lehetőség nem kínálkozik, kivéve, ha feltételezzük, hogy Magyarország területén ezidőtájt más metropolita is működött.

B) Mielőtt megvizsgálánk egy további metropolita hazai működésének lehetőségét, ki kell térnünk néhány, a római egyház magyarországi jelenlétének kezdeteit érintő, mindmáig megválaszolatlan egyháztörténeti kérdésre.

1. A Szent István-i magyar egyházszervezet története kapcsán feltételezni szokás, hogy Esztergom alapítását csupán a veszprémi egyházmegye létrehozása előzte meg (pl. GYÖRFFY 1977/1983: 177–8), avagy alapítása vele párhuzamosan történt (pl. TÖRÖK 2001: 176). Legalábbis elgondolkodtató, hogy a római egyház hazai szervezésének kezdetén egyetlen suffraganeus püspökséggel máris érsekség alakul.

2. A Szent István korában alkalmazott 9. századi egyházi gyűjtemény, a *Collectio Pseudo-Isidoriana* szerint 10–12 püspökség alkot egy érseki egyháztartományt. Az esztergomi érsekség tehát egyfelől teljesen elegendő lett volna a teljes magyar egyházszervezet élére, másfelől egyébként is szokatlan, hogy missziós területen (azaz újonnan megtért népek esetében) hamarjában két tartomány is létesüljön (vö. BAÁN 1995a: 19, LAKATOS 2010). A Hartvik-féle István-legenda szerzője kísérletet tesz e második magyar érseki székhely létesítésének magyarázatára, ám e történet kánonjogilag nemigen támasztható alá (BAÁN 1995a: 23). Tudnivaló, hogy mind itthon, mind a pápai udvarban jó ideig kétségek merültek fel e második magyar érsekséggel kapcsolatban, érseki rangjának vitán felüli elismerése pedig csupán a 12. században következett be. E második érsekség alapítása egyházi szempontból nem indokolt „egyházszervezeti különlegesség” (LAKATOS 2010).

3. A kalocsai érsekség más szempontból is egyháztörténelmi kuriózum. A 11. század végére két székhelye lett: Bács és Kalocsa. Hasonló esetben rendszeren a régit felváltotta az új, például Bihar, majd Várad. Kalocsa esetében azonban mindkét székhely megmaradt.

4. Szinte teljesen elképzelhetetlen, hogy a 950-es évek legelején az erdélyi gyulával (feltehetően Zomborral) Magyarországra érkezett Hierotheosz püspök térítő munkája nyomában fél évszázad alatt – megannyi görög monostor alapítása mellett – legalább a Kárpát-medence keleti-délkeleti részeiben ne történt volna kísérlet a görög egyházszervezet kiépítésére.

5. Úgy tudjuk, Szent István először a dunántúli egyházmegyéket szervezte meg, melyekről kivétel nélkül említést tesznek közvetlen vagy közvetett okleveles források: 1001 v. 1001 e.: Veszprém (adománylevele 1009-ből: DHA. 49–53), 1001: Esztergom (DHA. 22–4), 1009 e.: Győr (már létezett, amikor a pécsi egyházmegye alapító levelét itt aláírták: DHA. 54), 1009: Pécs (DHA. 54–8). Ezen kívül a Dunától keletre 1004–1009 k.: Eger (TÖRÖK 2001: 177; 1009-ben kelt adománylevele: DHA. 60–1) és 1009 u.: Vác (a szomszédos, köztük a veszprémi püspökség területéből kihasítva). Felettébb különös, hogy éppen a legkésőbbi alapításúnak tartott egyházmegyék (Bihar, Csanád, Erdély) Szent István-i alapításáról nem maradt fenn semmiféle írásbeli feljegyzés, illetve Csanád kivételével lényegében semmit nem tudunk 11. századi püspökeikről. Talán az sem véletlen, hogy ezek a területek éppen a korábbi görög misszió területei.

6. Egészen különleges a csanádi egyházmegye korai története. Nem feltétlenül magától értetődő, hogy amikor Gellért püspök elfoglalja püspöki székét, rezi-

denciául miért éppen az Oroszlánosra üldözött marosvári görög szerzetesek monostorára volt szüksége, melyet Ajtony alapított (MORAVCSIK 1938: 405, TÖRÖK 1990: 48). Vajon Ajtony korábban tényleg csak azért fordult a görög egyház felé, mert István be akarta vezetni az egyházi tizedet, amit Bizánc nem kért (GYÖRFFY 1977/1983: 166)? Csupán ezért alapította volna a marosvári görög monostort is? Elképzelhető továbbá, hogy a későbbi „kitelepítésnek” nemcsak praktikus, de politikai okai is voltak. Csupán megjegyezzük, hogy efféle erőszakos „rítuscseré” nyomai későbből is ismertek (I. András görög szerzetesek lakhelyén alapítja meg a tihanyi bencés apátságot, vö. SZENTGYÖRGYI 2010: 303).

C) Nyugati források a legkorábbi időkől említik Magyarország érsekeit. Egyik első említése 1007: *Anastasius ungarorum archiepiscopus* (DHA. 43), a bambergi püspökség alapításánál közreműködő egyházfő és tanú. Nem kétséges: az aláírás mögött Esztergom érseke áll. (Nem problémátlan e titulust a kalocsai érsekség ekkorra már feltételezett fennállásával egyeztetni, bár elismerésének problémájáról fentebb szoltunk, illetve az *archiepiscopus* a korban ’primás’ jelentsben is állhatott, l. BAÁN 1995a: 19.)

D) A hagyományos egyháztörténelmi vélekedés szerint „[a Hierotheosz nyomán] folytatott, eredményes térítő tevékenység [...] nem jelentett intézményes jelenlétet, s főként nem a bizánci birodalmi egyházba betagolt magyar hierarchiát” (TÖRÖK 2001: 176). Megjegyzendő, hogy a nem sokkal későbbi kijevei bizánci misszió nyomán lényegében fél évszázad alatt kiépült a teljes kijevei egyházszervezet (BAÁN 1995a: 20). Már csak e párhuzamot figyelembe véve is nehezen elképzelhető, hogy a kijeveihez hasonló bizánci egyházszervező munka nálunk még csak el sem kezdődött volna.

Az újabb kutatások nyomán ismeretessé vált: három bizánci forrás is tanuskodik arról, hogy a 11–12. századi Magyarországon létezett egy, a konstantinápolyi patriarchátus alá tartozó ortodox egyháztartomány: „Turkia metropolíája” (BAÁN 1995a: 19). Hogy ez az egyháztartomány valóban Magyarországon keresendő, azt GYÖRFFY kutatásainak nyomán (1977/1983: 167–8, DHA. 429–30) BAÁN ISTVÁN tisztázta (1995a: 21, 1995b: 1169).

A keleti rítusú metropólia megszervezésének időpontját nem ismerjük, de megfontolandó, hogy létrejötte nehezen elképzelhető a latin egyházszervezet kiépítésével párhuzamosan. Valószínűbbnek látszik, hogy „Turkia metropolíája”¹ a 10. századi bizánci missziós tevékenység nyomán korábban létesült. Bármikor is alapították azonban a magyarországi görög metropolíát, a bizánci egyházszervezet jelenlétét mindenképpen korábbra kell datálnunk, hiszen a keleti egyháztartomány alapításának feltétele a már korábban létesített püspökségek működése.

Az említett források közül kettő (egy Athosz-hegyi és egy párizsi kódex) is tudósít arról, hogy „Ióannész, Turkia metropolitája” 1028-ban részt vett a Konstantinápolyban tartott zsinaton (BAÁN 1995a: 19, vö. 1988: 749). E zsinaton természetesen csupán az ortodox (keleti) egyháztartományok képviseltették magukat.

¹ A görög forrásokban szereplő *Τουρκία* név leginkább valószínű olvasata: *Türkia*. A jelen tanulmány szövegében gyakran előforduló, a történelemtudományi szakmunkákban elterjedt görög olvasatú *Turkia* névalakot – rendszeren idézőjelek közé fogva – e szakmunkák nyomán használom.

Így részint a névforma, de még inkább a rítus alapján biztosan kizárható, hogy a zsinat résztvevői között szereplő „Turkia metropóliája” személyét az esztergomi érsekkel azonosítsuk. Egy harmadik (ugyancsak az Athosz-hegyen őrzött) kódex püspöklistájában „a konstantinápolyi patriarchátus alá tartozó metropoliták jegyzékében a 60. helyen szerepel Turkia metropolitája” (BAÁN 1995a: 19). E dokumentumok igazolják az ezredforduló környékén a bizánci ortodox egyházszervezet jelenlétét Magyarországon. Mindezeket kiegészítheti negyedikként „Antóniosz »szünkellosznak és Turkia elnökének« (BAÁN 1988: 749) 11. századi pecsétje (vö. MORAVCSIK /1988: 253, HOLLER 1996: 943), aki az említett Ióannész metropolita „elődje vagy utódja lehetett” (BAÁN 1988: 749). S talán idevonható még két – a *türk* népvétet említő – püspöki pecsét felirata (a feliratok, illetve a rájuk vonatkozó kételyek: MORAVCSIK /1988: 253, HOLLER 1996: 943–4, 950–2).

A metropolitai szék sejtetően folyamatosan be volt töltve a 10. század végétől (feltehetően legalább a 13. század elejéig, vö.: BAÁN 1988: 750, KOMÁROMI 2007: 219). Ebben az időintervallumban tehát legalább két (ha a kalocsaival is számolnánk: három) érsekünk, illetve metropolitánk van, a saját rítusában mindkettő a „Magyarország érseke/metropolitája” titulust viseli.

Tudnivaló, hogy a keleti és a nyugati egyházkormányzat között egészen a IV. Lateráni Zsinatig, tehát 1215-ig nem volt területi átfedés, ez mindkét egyház kánonjoga alapján elképzelhetetlen (BAÁN 1995a: 22). Ez azt jelenti, hogy „Turkia metropolitájának” joghatósága nem terjedhet ki azon területekre, melyek fölött az egyházi igazgatást Esztergom érseke gyakorolja, és viszont. Eszerint volt egy bizánci és egy római rítusú Kárpát-medencei magyar terület, okkal viselte tehát mindkét főpap lényegében ugyanazt a címet.

E) „Turkia metropolitája” titulusból következően: 1. meghatározott székhellyel rendelkezik (szemben egy „missziós püspökkel”, pl. Hierotheosz, vö. PIRIGYI 1990. 1: 20–1), illetve 2. több püspökség előljárója.

1. A metropolita székhelyét nem ismerjük. A korai időkre vonatkoztatva többen Száva-szentdemeteren sejtik (GYÖRFFY 1972: 612, H. TÓTH 1995: 29, BAÁN 1988: 749), az említett pecsétek Szent Demeter-ábrázolásai is ezt sejtetik. Kinnamosz az 1164-es görög hadjárattal kapcsolatban ugyanakkor egy másik metropolitai székhelyet említ: „a Dunán [...] átkelven egy *Pagatzion* (*Παγάτζιον* = *Bács* [*< R. Bayacs*, FNESz.]) nevű városba érkezett. Ez a város metropolisa a sirmioniaknak, itt tartózkodik a nép főpapja is” (MORAVCSIK /1988: 221, vö. BAÁN 1988: 750).

2. Alárendelt püspökségeit nyilván azon a területen kell keresnünk, ahol a 10. századi bizánci misszió folyt: keleten és délkeleten. A „Turkia metropolitájának” alárendelt püspökségek tehát minden bizonnyal: Erdély, Bihar és Csánád (BAÁN 1995a: 23, KOMÁROMI: 2007: 219). Éppen azok az egyházmegyék, melyeknek „Szent István-i” alapításáról semmiféle dokumentáció nem maradt fenn, annak ellenére, hogy e püspökségeket hagyományosan későieknek szokás gondolni. E létrejöttükkor feltehetően görög egyházmegyék alapításával és korai püspökeikkel kapcsolatos forráshiány viszont nagyon is magyarázható azzal a ténnyel, hogy a bizánci patriarchai és császári irattár az 1204-es, illetve az 1453-as fosztogatások következtében teljesen elpusztult (BAÁN 1988: 750). További

feltételezésekbe nem bocsátkozva meg kell jegyeznünk, hogy éppen ezek a püspökségek a későbbi kalocsai érseki tartomány suffraganeus püspökségei. Nem kizárt tehát, hogy Kalocsa mint a római egyházszerzet számára nem kellő indokkal „létrejött”, „újabb” érsekség valójában „Turkia metropóliájának” jogutóda, esetleg „Turkia metropóliája és a kalocsai érsekség valószínűleg kezdettől fogva azonosak” (BAÁN 1995a: 22; a kérdéshez l. még UŐ. 1997).

Az egykor feltételezhetően „Turkia metropóliáját” alkotó egyházmegyék korai történetét tekintve a legtöbbet a marosvári (csanádi) egyházmegyéről tudhatunk. Jó okunk van feltételezni, hogy Ajtony – Istvánnal szemben függetlenségét őrizni kívánandó – nem csupán görög szerzeteseket telepített le Marosvárt, de esetleg püspökséget is alapíthatott, vagy még valószínűbben az ismert monostoralapítással erősítette meg a már működő püspöki székhely bizánci jellegét. Erre vonatkozóan figyelemre méltó, hogy „Ajtony törzsi államának és a csanádi püspökségnek a területe egybeesett” (KRISTÓ 1988: 459). A tized bevezetésének kísérlete annak a Szent István-i törekvésnek a jele lehet, hogy – uralmának kiterjesztésével párhuzamosan – Ajtony egyházmegyéjét a római egyházszerzet hatókörébe vonja. Ajtony legyőzése (az újabb kutatások 1008-ra teszik, vö. BAÁN 1988: 749) után ugyanakkor nem következett azonnal a terület egyházi értelemben vett „romanizálása”. István tehát, bár uralkodásának első felében Bizánc-ellenesnek tűnő politikát folytatott, „a görög orientációjú, önállósodni akaró főurak ellen nem vallási, hanem hatalmi okokból indított harcot” (uo.). Ajtony leverésével „megelégedvén” nem szervezte meg (nézetünk szerint: át) azonnal a csanádi egyházmegyét, erre csak jóval később, 1030-ban került sor, amikor Gellért kapja meg a marosvári püspöki széket. E kinevezés nyomán az itteni görög szerzeteseknek távozniuk kellett, „áthelyezték” őket az oroszlanosi monostorba, az – ekkorra talán megüresedett – ortodox püspöki szék pedig immár latin főpappal lett betöltve (BAÁN 1995a: 23). Minden bizonnyal hasonlóképpen lehetett latinná az erdélyi (és a bihari) egyházmegye is, ugyancsak nem feltétlenül közvetlenül Gyula hatalmának a felszámolásával összefüggésben (vö. BAÁN 1988: 749).

„Turkia metropóliája” – István király egyeduralmi törekvéseinek eredményeként a keleti területeknek a királyi uralom alá vonásával párhuzamosan (innen származhat a „kései alapítások” vélelme) – lassan valamennyi egyházmegyéjét elveszti. Székét azonban (talán 1018 után megváltozott, Bizánc felé is nyitó politikája okán) sem István, sem a későbbi uralkodók nem számolják fel, így maradhat meg a déli végeken, Bácsban. És ez lehet az oka annak, hogy az ortodoxia lassú visszaszorulásával párhuzamosan – már a 11. század legvégétől – a kalocsai érsekség kettős székhellyel: Kalocsa és Bács, továbbá két káptalannal rendelkezik, de következetesen mindig csupán egyetlen érseke van. Érdemes lenne megvizsgálni, hogy a székhelyüket a 12–13. század folyamán Bácsban tartó érsekek között jellemző-e a bizánci érdekeltség. Talán az sem véletlen, hogy azokat az Árpád-házi uralkodóinkat, akiknek királlyá kenését az esztergomi érsek éppen erős bizánci kötődéseik miatt utasította el – II. Lászlót, IV. Istvánt, majd III. Bélát – a kalocsai érsek készségesen megkoronázta (KOMÁROMI 2007: 223). (E kérdések tisztázása mindenesetre az egyháztörténelem kutatóira vár, mindazonáltal – az általunk is

idézett – újabb kutatási eredmények azt mutatják, hogy korai egyháztörténetünk-ről még koránt sem tudunk minden tudhatót: vö. BAÁN 1995b: 1170.)

F) A veszprémi egyházmegye alapítását, annak körülményeit ugyancsak homály fedi. Ami biztosat állíthatunk: 1009-ben az egyházmegyét István király adományokkal látja el (DHA. 52–3). A király által kiadott oklevél valóban csupán adományokat említ, nem rögzíti az egyházmegye határait, illetve általában mint létező (és nem ezen oklevél által alapított) egyházmegyéről beszél (pl. „Wesperen, in qua ipsius episcopatus sedes est constructa”, DHA. 52; *est constructa*: előidejűséget kifejező *praes. perf.*-ban). Alapítólevelét nem ismerjük. Az esztergomi érsekség alapítása minden valószínűség szerint feltételezi suffraganeus püspökség(ek) létét. Azokat az egyházmegyéket, melyek István király halálakor a kalocsai érsek fennhatósága alá tartoznak, akár azért, mivel a nemigen igazolható hagyomány szerint későbbi alapításúaknak gondoltunk, akár, mert bizánci eredetűnek véljük őket, ezúttal egyértelműen kizárhatjuk. El kell tekintenünk az igazolhatóan későbbi pécsi és váci püspökségtől, s minden bizonnyal az egritől (TÖRÖK 2001: 177) is. Esztergom érseki székének létrejöttékor saját egyházmegyéje mellett tehát csupán a veszprémi (és esetleg a szintén 1009 előtt, de pontosabban nem tudjuk, mikor alapított győri) egyházmegye sejthető suffraganeus püspökségének. A fenn nem maradt alapító oklevél (DHA. 22–4) e körülményeket vélhetően tisztázná. A hagyományosan 1002-re datált (interpolált) pannonhalmi alapítólevelét már említi Veszprém püspökségét. (Az oklevél keletkezésének időpontjaként újabban az 1001. év merült fel: THOROCZKAY 2010: 437.) Az esztergomi és a veszprémi egyházmegyék egymáshoz képesti földrajzi elhelyezkedése a kutatók számára azt sejteti, hogy a veszprémi alapítás az esztergomi érsekségét megelőzi, de legalábbis párhuzamos vele (tehát annál semmiképpen nem későbbi), így 1001-re vagy inkább 1001 előttre datálendő.

G) A veszprémvölgyi apátság görög nyelvű (rítusú), görög szokások szerint görög monostort alapító metropolitája esetében – fentebb számos kánonjogi-egyháztörténelmi érveléssel is megtámogattuk – „valószínűtlenség lenne az esztergomi érsekre gondolni” (BAÁN 1995a: 21), ő minden bizonnyal „Turkia metropolitája” (BAÁN 1988: 750). Ez azonban, elsősorban – amint ezt a kérdést igyekeztünk részletesen körbejárni – magát az alapítás tényét jelenti, csak „járulékosan” utal privilegizált helyzetre. „Keleti” oldalról nézve ebből okkal következtethetünk arra, hogy Veszprém az alapítás időpontjában közvetlenül „Turkia metropolitájának” egyházi fennhatósága alatt áll. Talán ennek „emléke” a Kr. u. 325-ös Nikaiai (Niceai) Zsinatra utaló (Nov. 131. c. 1.), a bizánci oklevelezés által alkalmazott (vö. FEHÉR 1927–1928: 19, VESZPRÉMY szerk. 2002: 37, 14. j.), az 1009-es adománylevelbe a VeszprAd.-ból pecséttel lezártsága okán közvetlenül át nem kerülhetett „318 egyházatya” említése. (A 318 egyébként bibliai eredetű szám, a Ter 14,14 szerint Ábrahám szolgáinak száma. A szám „szent” voltát igazolja, hogy ismeretes olyan korai hagyomány is, amely a zsinat évszámát is – az atyák számához igazítva – 318-ra módosította, vö. HistConcNic. 7.) „Nyugati” szempontból pedig – a területi illetékesség okán – nemigen feltételezhetjük, hogy az alapítás (különösen oklevélbeli említés nélkül) a már létező veszprémi (latin) püspökség, s ezáltal az esztergomi érsekség joghatósága alatt álló helyen történék (ehhez l.

még: GUTHEIL 1977: 153). Így kánonjogi és egyháztörténeti megfontolásból az alapítás terminus ante quemjét az 1000-es évnél húzhatjuk meg.

9. Az alapítás feltételezett körülményei. – A fentebb mondtak alapján tehát igen valószínű, hogy a Veszprém-völgy monostorát 1001 előtt alapították. Hogy alapítását konkrétan ki (István vagy még Géza, esetleg bármelyikük „idejében” Sarolt) kezdeményezte, nehéz lenne megmondani.

A) A görög monostoralapítás közvetlen motivációját sem könnyű rekonstruálni, a vonatkozó oklevélformulából („a magam, hitvesem és gyermekeim, valamint egész Pannónia lelki üdvéért”) nemigen lehet következtetéseket levonni. Alapvetően három típusát különböztethetjük meg a monostoralapítást szorgalmazó uralkodói motivációknak: 1. Tisztán politikai. Erre – tanulmányunk elején utaltunk rá – mind Géza, mind István idejéből számos külpolitikai eseményt lehet említeni. 2. Politikai, mely magánéleti mozzanattal társul. Ez lehetne a dinasztikus házasság tervezéséhez, jelesül Imre herceg bizánci érdekeltségű házasságához kapcsolódó monostoralapítás. Az e szempontot érvényesítő kései alapítás feltételezését HOLLER LÁSZLÓ (2011: 283–8) meggyőzően cáfolta. 3. Politikai megfontolásoktól független, kifejezetten magánéleti motiváció. A feltételezett 1001 előtti alapítás talán leginkább e harmadik lehetőséget támogatja.

István király nővérét, Géza és Sarolt lányát – aki feltételezhetően anyja rítusát követve görög keresztény volt – Radomil Gavril, a későbbi bolgár cár áldott állapotban (997–998 táján) elűzte udvarából (MORAVCSIK /1988: 97). Gyermeke, Delján Péter már Magyarországon született. „Ismeretlen nevű édesanyja a veszprémi apácakolostorban élt” (MKatLex. on-line *ismeretlen nevű magyar királyi hercegleány*, vö.: FEHÉR 1927–1928: 11, RÉVÉSZ 2010: 363). (A kérdéshez l. még: FEHÉR 1927–1928: 11–6, DEÉR JÓZSEF 1927–1928, VAJAY 1967: 67, KOMJÁTHY 1971: 45–6, KOSZEV–HRISZTOV–ANGELOV 1971: 34–5, TIMKÓ 1971: 398–9, MAKK 1996: 44, 54, KRISTÓ 2003: 88, 111, RÉVÉSZ 2010: 362–3.)

A iustinianusi törvények szerint a házasságtörésen ért asszonynak monostorba kellett vonulni, s ha férje két éven belül nem fogadta vissza, élete végéig ott kellett tartózkodnia (Nov. 134. c. 10, vö. SÁRY 2007: 74; a házasság felbontásáról és a vezeklésről a bizánci jogban l. még KOMÁROMI 2006). Az elbocsátás okát nem ismerjük, így nem kívánunk fikciókat kergetni. Azt azonban meg kell állapítanunk, hogy ha ez az elbocsátás „megfelelő ok nélkül” (SÁRY 2007: 74; a „megfelelő” okokra: KOMÁROMI 2006) – tehát nem feltétlenül házasságtörés miatt – történt, az elbocsátott asszonynak, legalábbis a iustinianusi jogalkotás értelmében, akkor sem lehetett újraházasodnia, hasonlóképpen monostorba kellett vonulnia. „Monostori elhelyezését” pedig „a helyi püspöknek kellett elrendelnie” (SÁRY 2007: 74, vö. Nov. 134. c. 11). Ilyen körülmények között feltétlenül szükséges lehetett egy – ismereteink szerint Magyarország területén korábban nem létezett – bizánci női monostor megalapítása. E körülmények egyben magyaráznák a királyi család azon tagja név szerinti említésének egyes kutatók által felvetett hiányát, aki miatt kezdeményezni kellett e monostor alapítását.

B) Még azt a kérdést tehetjük fel: miért éppen Veszprém az alapítás helye?

Veszprém, hagyományosan a „királynők városa”. KRISTÓ szerint „feltételezhető, hogy már Géza Veszprém várában jelölte ki felesége, a fejedelemasszony udvarát” (2003: 88). Ennek alapján a helyszín kiválasztása tekintetében Sarolt fejedelemasszony fogható gyanúba.

Egyfelől egy ilyen magánéleti helyzetben minden bizonnyal a görög rítusú Sarolt veszi kezébe az események irányítását, aki Géza uralkodásának utolsó, s feltehetően Istvánénak első éveiben – a korabeli feljegyzés (Querfurti Szent Brúnó) szerint – „az egész országot egy férfi kezével tartotta hatalmában, és mindazt, ami férjéé volt, maga irányította” (KRISTÓ szerk. 1999: 83, vö. MAKK 1996: 41, KRISTÓ 2003: 88). Emellett – szintén az említett szerző kissé túlzó feljegyzése nyomán – úgy tűnik, hogy Sarolt az egyházszervező munkából is kivette a részét: „qua duce erat christianitas apta” (MORAVCSIK 1938: 406, GUTHEIL 1977: 151).

Másfelől Veszprémben ezidőtájt egy másik elüldözött királyné is tartózkodik. Vitéz Boleszláv lengyel fejedelem második felesége – a szakirodalom nem egységes annak megítélésében, hogy ő is Sarolt és Géza leánya-e (Judit) – néhány évvel korábban költözött fiával Magyarországra. Abba a városba, melynek – a hagyományos névmagyarázat szerint – esetleg éppen az ő *Bezprzem* (~ *Bezprzym*) nevű fia lett – feltételezett első ispánjaként – a névadója (MELICH 1925–1929: 398–9, PAIS 1939: 7–8, FNESz. *Veszprém*; de felmerült, hogy a személynévi eredetű helynévadás korábbi: GUTHEIL 1977: 28–9). E feltételezés esetén az uralkodó (vagy még inkább közvetetten Sarolt) kezdeményezésére – szintén a iustinianusi jognak megfelelően – „a helyi püspök”, ez esetben a bizánci rítusú metropolita gondoskodott alkalmas monostorról.

Meg kell jegyeznünk, hogy ZSOLDOS ATTILA – a közvetett források újraértékelése nyomán – Sarolt vonatkozásában a hagyományostól eltérő véleményt fogalmaz meg a „királynők városa” kérdésében (2000: 177–8). Mindazonáltal a 10. században Veszprém mint fejedelmi központ a térítő (egyházi) központ funkcióját is betölthette (KMTLex. *Veszprém, Veszprémi püspökség*).

C) Feltétlenül le kell azonban szögezünk, hogy ez az uralkodóházzal kapcsolatosan említett, a monostor alapításának esetleg lehetséges motivációját felvázoló gondolatmenet – részletei bármennyire is illeszkednek mind kánonjogilag, mind a történelmi események tekintetében a veszprémvölgyi monostor alapításának egyházi vonatkozású körülményeihez – csupán egy lehetséges feltételezés, melyet jelenlegi ismereteink alapján igazolni nem tudunk. Éppen ezért ismételten hangsúlyoznunk kell, hogy a monostor alapításának dátumát nem az uralkodóházzal kapcsolatos eseményekre, hanem a tényleges alapító (a metropolita) egyház-történelmi-kánonjogi helyzetének több szempontú megítélésére alapoztuk.

D) Végezetül ismét feltesszük a kérdést: „Géza vagy István idejében alapították-e a veszprémvölgyi monostort?” (HOLLER 2011: 276). Ha az adománylevél és a megújító oklevél szövegébe tekintünk, egyik uralkodónkhoz való kötése sem problémamentes. Ha a metropolitának az alapításra való felkérését Istvánhoz kötjük, akkor az alapítást 997 és 1000 közé tehetjük. István korábban említett Bizánc-ellenessége nem mérvadó, hiszen – utaltunk rá – nem vallásos meggyőződésből fakadt. Ellenben problémás az adománylevél azon kitétele, miszerint az alapítás „a magam, hitvesem és gyermekeim [...] lelki üdvéért” történik. Istvánnak ekkor

minden bizonnyal még nincsenek gyermekei. Az adott körülmények között tehát e megfogalmazást csupán oklevélformulának tekinthetjük, a konkrét élethelyzetre alkalmazva pedig a „leendő” (ti. gyermekeim) odaértésével értelmezhetjük. Ezzel szemben a Géza nevében megfogalmazott formulának – a formulaszerűsége túlmutatva, az alapítás lehetséges okaira tekintve – mind a „hitvesem” (Sarolt), mind a „gyermekeim” (eltaszított feleségként egy vagy két lánya) kitételnek az alapítás szándékával összefüggő, kiemelt jelentőséget tulajdoníthatunk.

A Géza idejében történt alapításnak ugyanakkor a megerősítő oklevél „privilegium Sancti Stephani” szavai mondanak ellent. Nem könnyű ugyanis azt feltételeznünk, hogy az egyebekben (*auctor monasterii, privilegium* stb.) jogi szempontból oly precíz renovatio szövegében efféle tévesztés vagy „az igazságot nem teljesen feltáró” (HOLLER 2012: 69) csúsztatás helyet kaphat.

Bárhogyan is, az egyik nehézséggel a másik javára feltétlenül szembe kell néznünk. Amint a probléma felvetésének kapcsán említettem, e kérdésben nem kívánok állást foglalni. A fent vázolt ellentmondásnak a feloldása további, elsősorban történettudományi, diplomatikai kutatásokat igényel. Nyelvtörténeti szempontból ugyanakkor elegendőnek látszik az ezredforduló környékére történő datálás pontossága, mely nem jelentős módosító javaslatom szerint: 1001 előtt. 1001 a (latin rítusú) veszprémi püspökség alapításának („átvételének”?) legkésőbbi lehetséges időpontja. (Egyebekben megjegyezzük, hogy a fenti – „Turkia metropolitájának” mint a monostor alapítójának (*auctor monasterii*) a személyét és hivatalát középpontba állító – gondolatmenet nyomán „Heribert C” Szent István udvarában 1002-ben történő megjelenésének, amelyhez SZENTPÉTERY a hagyományossá vált „1002 előtt” datálást kötötte [1918: 51], a monostor alapítása és a görög oklevél keletkezése szempontjából nincs relevanciája, ezért az adománylevél datálására vonatkozóan célszerű teljes mértékben figyelmen kívül hagyni.)

Az 1001-es terminus ante quem ugyanakkor megengedi mind az István fejedelemként uralkodása (997–1000) alatti, mind a korábbi, Géza idejében történt alapítás feltételezését. Mindazonáltal nyitva hagyja az uralkodó görög(ös) *κράλης* méltóságnevének (mely a VeszprAd. szövegében eszerint feltehetően nem a felkent, megkoronázott keresztény uralkodót jelöli) történettudományi-nyelvtörténeti kérdéskörét, mely azonban a jelen tanulmány keretein messze túlmutat.

E) Nyelvemlékünk magyar nyelvű szórványai eszerint a 10. század végének nyelvi állapotát tükrözik. Az oklevél görög nyelvű szövegébe foglalt anyanyelvi adatok tehát – legalábbis időben – nagyjából „félúton” foglalnak helyet jeles forrásaink, a Konstantin-féle nyelvemlék (DAI.) és a Tihanyi alapítólevél között. Mindezek nyomán nyelvemlékünknek – HOLLER LÁSZLÓ rendkívül alapos és újbóli megfontolásokra készítő írásainak (2011, 2012) végső konklúziájához csatlakozva – talán „sikerült visszaadni [...] a magyarországi oklevelek sorában őt jogosan megillető legelső helyet” (2011: 294).

Kulcsszók: Veszprémi apácamonostor adománylevél, a veszprémi monostor alapításának ideje, a bizánci egyház Magyarországon, görög nyelvű adománylevél, *auctor monasterii*, Turkia metropolitája.

A hivatkozott irodalom

- ALMÁSI TIBOR – RÉVÉSZ ÉVA – SZABADOS GYÖRGY szerk. 2010. „Fons, skepsis, lex”. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged.
- BAÁN ISTVÁN 1988. A körtvélyesi monostor. *Vigilia* 53: 749–54.
- BAÁN ISTVÁN 1995a. „Turkia metropóliája”. Kísérlet a Szent István kori magyarországi ortodox egyházszervezet rekonstrukciójára. In: H. TÓTH szerk. 1995: 19–26.
- BAÁN ISTVÁN 1995b. „Turkia metropolitája”. Újabb adalék a bizánci egyház történetéhez a középkori Magyarországon. *Századok* 129: 1167–70.
- BAÁN ISTVÁN 1997. The Foundation of the Archbishopric of Kalocsa. The Byzantine Origin of the Second Archdiocese in Hungary. In: URBANCZYK, P. ed., *Early Christianity in Central and East Europe*. Wydawnictwo DIG, Warszawa, 67–73.
- BALOGH ALBIN 1947. A veszprémvölgyi görög monostor alapítása. A legrégebb magyarországi oklevél. *Regnum* 6 (1944–46): 21–30.
- BÉKEFI REMIG 1907. A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. Hornyánszky Nyomda, Bp.
- BMFD. = Byzantine monastic foundation documents. A complete translation of the surviving founders' typika and testaments 1–5. Ed. JOHN THOMAS – ANGELA CONSTANTINIDES HERO. *Dumbarton Oaks Research Library and Collection*, Washington D. C., 2000.
- BODÓ BALÁZS 2002. A veszprémvölgyi apácakolostor építéstörténete és kőfaragványai. *Műemlékvédelmi Szemle* 12/1: 41–63.
- BROWNING, ROBERT 1983. *Medieval and Modern Greek*. Second edition. Cambridge University Press, Cambridge.
- CI. = Codex Iustinianus. Ed. PAULUS KRUEGER (KRÜGER). Weidmann, Berolini (Berlin), 1877.
- CIC. = Codex Iuris Canonici / Az egyházi törvénykönyv. Szerk. ERDŐ PÉTER. Második kiadás. Szent István Társulat, Bp., 1986.
- CFH. = Catalogus fontium historiae Hungaricae 1–3. Ed. ALBINUS FRANCISCUS GOMBOS. Szent István Akadémia, Bp., 1937–1938.
- CZEBE GYULA 1916. A veszprémvölgyi oklevél görög szövege. Értekezések a történeti tudományok köréből 24/3. MTA, Bp., 131–244. (Belső oldalszámozásával hivatkozva: 1–114.)
- DARKÓ JENŐ 1917. A veszprémi apácamonostor alapító-levelének 1109.-i másolatáról. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 41: 257–72, 336–51.
- DEÉR JÓZSEF 1927–1928. Észrevételek Fehér Géza „A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban” című cikkére. *Századok* 61–62: 333–5.
- DÖMÖTÖR ADRIENN 2006. Régi magyar nyelvemlékek. Akadémiai Kiadó, Bp.
- DUDÁS BERTALAN – LEGEZA LÁSZLÓ – SZACSVAY PÉTER 1993. *Baziliták*. Mikes Kiadó, Bp.
- ÉrdyK. = Érdy Codex. Kiad. VOLF GYÖRGY. *Nyelvemléktár IV–V*. Bp., 1876.
- ÉRSZEGI GÉZA 1988. Szent István görög nyelvű okleveléről. *Levéltári Szemle* 38/3: 3–13.
- ÉRSZEGI GÉZA 2000. A veszprémvölgyi alapítólevél. In: KREDICS szerk. 2000: 159–75.
- FEHÉR GÉZA 1927–1928. A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban. *Századok* 61–62: 1–20.

- FÜLÖP ANDRÁS – KOPPÁNY ANDRÁS 2002. A veszprémvölgyi apácamonostor régészeti kutatása (1998–2002). *Műemlékvédelmi Szemle* 12/1: 5–40.
- GLATZ FERENC – KARDOS JÓZSEF szerk. 1988. *Szent István és kora*. MTA Történettudományi Intézet, Bp.
- GUILLON, ANDRÉ – FILIPPO BURGARELLA – ALESSANDRO BAUSANI 1981. *L’Impero bizantino e l’Islamismo*. Unione Tipografico-Editrice Torinese, Torino.
- GUTHEIL JENŐ 1930. *Veszprém, Szent Imre városa*. Adatok Veszprém Szent István-kori történetéhez. *Egyházmegyei Könyvnyomda, Veszprém*. Különnyomat a Veszprém-vármegyei Múzeum és Múzeumi könyvtár 1929/30. Évi Jelentéséből.
- GUTHEIL JENŐ 1977. *Az Árpád-kori Veszprém*. Veszprém Megyei Levéltár, Veszprém.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1977/1983. *István király és műve*. 2. kiadás. Gondolat Kiadó, Bp.
- HERVAY, FERENC L. 1984. *Repertorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria*. Editiones Cistercienses, Roma.
- HistConcNic. = D. THOMAE ITTIGII, *Historia Concilii Nicaeni observationibus maxime recentiorum scriptorum illustrata*. L. CHRISTIANUS LUDOVICI recensuit. Lipsiae, 1712.
- HOLLER LÁSZLÓ 1996. A magyar korona néhány alapkérdéséről. *Századok* 130: 907–64.
- HOLLER LÁSZLÓ 2011. Géza vagy István idejében alapították-e a veszprémvölgyi monostort? *Magyar Nyelv* 107: 276–98.
- HOLLER LÁSZLÓ 2012. Az 1109. évi veszprémvölgyi ítélettel néhány alapkérdéséről. *Magyar Nyelv* 108: 51–72.
- HÓMAN BÁLINT 1917. *Szent István görög oklevele*. *Századok* 51: 99–136, 225–42.
- HÓMAN BÁLINT [1928]. *Őstörténet – törzsi szervezet – keresztény királyság*. Magyar történet 1. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp.
- HORVÁT ISTVÁN 1834. *Boldog Aszszony Veszprém Völgyi Apátza Monostorának alkotó Görög Óklevelé [!]* Szent István Magyar Királytól Kálmán Magyar Királynak 1109-ik évi Hiteles Másolatából két Réz Táblával. *Tudományos Gyűjtemény* 18/1: 84–106.
- KARÁCSONYI JÁNOS 1904. *Szent István király élete*. Szent-István-Társulat, Bp.
- KARÁCSONYI JÁNOS 1927. *A magyar nemzet áttérése a nyugati kereszténységre 997–1095*. Szent László Nyomda, Oradea/Nagyvárad.
- KNIEZSA ISTVÁN 1947. *Padrag, Paloznak*. *Magyar Nyelv* 42: 140–2.
- KOMÁROMI LÁSZLÓ 2006. A bizánci hatás egyes kérdései a középkori magyar házassági jogban. *Iustum Aequum Salutare* 2/1–2: 159–70.
- KOMÁROMI LÁSZLÓ 2007. A bizánci kultúra egyes elemei és közvetítő tényezői a középkori Magyarországon. *Iustum Aequum Salutare* 3/1: 215–28.
- KOMJÁTHY MIKLÓS 1971. A veszprémvölgyi alapítólevél kibocsátójáról. *Levéltári Közlemények* 42: 33–49.
- KOSZEV, DIMITÂR – HRISZTOV, HRISZTO – ANGELOV, DIMITÂR 1971. *Bulgária története*. Gondolat Könyvkiadó, Bp.
- KRAJNYÁK GÁBOR 1925–1926. *Szent István veszprémvölgyi donatiójának görög egyházi vonatkozásai*. *Századok* 59–60: 498–507.
- KREDICS LÁSZLÓ szerk. 2000. *Válaszúton. Pogányság–kereszténység, kelet–nyugat*. Konferencia a X–XI. század kérdéseiről. MTA Veszprémi Területi Bizottsága, Veszprém.
- KRISTÓ GYULA 1988. *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Magvető Könyvkiadó, Bp.
- KRISTÓ GYULA 2003. *Magyarország története 895–1301*. Osiris Kiadó, Bp.

- KRISTÓ GYULA szerk. 1999. Az államalapítás korának írott forrásai. Szegedi Középkori Könyvtár 15. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged.
- LAKATOS ANDOR 2010. Kalocsa, az érseki város. <http://archivum.asztrik.hu/?q=oldal/kalocsa-az-erseki-varos-eloadas-2010> (2012. 08. 02.)
- LÁSZLÓ GYULA 1963. A magyar pénzverés kezdeteiről. Vázlat. Századok 97: 382–97.
- MAKK FERENC 1996. Magyar külpolitika (896–1196). Szegedi Középkorász Műhely, Szeged.
- MargLeg. = Margit-legenda. Kiadása: Szent Margit élete 1510. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Az átiratot és a jegyzeteket készítette: DÖMÖTÖR ADRIENNE és PÓLYA KATALIN. Régi Magyar Kódexek 10. MTA Nyelvtudományi Intézete, Nyelvtörténeti és Dialektológiai Osztály, Bp., 1990.
- MELICH JÁNOS 1910. A magyar nyelv szláv jövevényei. 1. közlemény. Magyar Nyelv 6: 289–99.
- MELICH JÁNOS 1925–1929. A honfoglaláskori Magyarország. MTA, Bp.
- MGH. Lib. mem. 1. = Liber Memorialis Romaricensis 1–2. Edd. EDUARD HLAWITSCHKA – KARL SCHMID – GERD TELLENBACH. In: Monumenta Germaniae Historica, Libri Memoriales 1/1–2. Weidmann, Dublin–Zürich, 1970.
- MGH. SS 14. = Monumenta Historiae Lobiensis. Ed. G. WAITZ. In: Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum 14. Impensis Bibliopolii Hahniani, Hannoverae, 1883: 543–55.
- MGH. SS 17a. = De fundatoribus monasterii Diessensis (954–1250). Ed. PH. JAFFÉ. In: Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum 17. Impensis Bibliopolii Hahniani, Hannoverae, 1861: 328–31.
- MGH. SS 17b. = Auctarium Ekkehardi Altahense (508–1139). Ed. PH. JAFFÉ. In: Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum 17. Impensis Bibliopolii Hahniani, Hannoverae, 1861: 360–5.
- MGH. SS 17c. = Annales Osterhovenses (43–1313, 1365–1433). Ed. W. WATTENBACH. In: Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum 17. Impensis Bibliopolii Hahniani, Hannoverae, 1861: 538–58.
- MGH. SS 19. = Epitaphia ducum Silesiae (1162–1342). Ed. W. ARNDT. In: Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum 19. Impensis Bibliopolii Hahniani, Hannoverae, 1866: 550–2.
- MGH. SS 24a. = Flores temporum auctore fratre ordinis Minorum Suevo (–1292). Ed. O. HOLDER-EGGER. In: Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum 24. Impensis Bibliopolii Hahniani, Hannoverae, 1879: 230–50.
- MGH. SS 24b. = Historia brevis monasterii Salemitani (1134–1210). Ed. G. WAITZ. In: Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum 24. Impensis Bibliopolii Hahniani, Hannoverae, 1879: 643–6.
- MGH. SS 24c. = Annales Sancti Blasii Brunsvicensis (310, 905–1314). Ed. G. WAITZ. In: Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum 24. Impensis Bibliopolii Hahniani, Hannoverae, 1879: 824–5.
- MGH. SS 25a. = Aegidius Aureaevallensis, Gesta episcoporum Leodiensium. Ed. I. HELLER. In: Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum 25. Impensis Bibliopolii Hahniani, Hannoverae, 1880: 14–129.
- MGH. SS 25b. = Historia monasterii Rastedensis. Ed. G. WAITZ. In: Monumenta

- Germaniae Historica, Scriptorum 25. Impensis Bibliopolii Hahniani, Hannoverae, 1880: 498–511.
- MGH. SS 27. = Thomas de Wykes canonicus Osneiensis, Chronicon, Excerpta (1147–1287). Edd. F. LIEBERMANN – R. PAULI. In: Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum 27. Impensis Bibliopolii Hahniani, Hannoverae, 1885: 484–502.
- MGH. SS 28. = Matheus Westmonasteriensis [Pseudo], Flores historiarum, Excerpta (1154–1307). Ed. F. LIEBERMANN. In: Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum 28. Impensis Bibliopolii Hahniani, Hannoverae, 1888: 456–504.
- MGH. SS 30/1. = Cronica Reinhardsbrunnensis (530–1338). Ed. O. HOLDER-EGGER. In: Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum 30. Pars 1. Impensis Bibliopolii Hahniani, Hannoverae, 1896: 514–656.
- MGH. SS 34. = Chronica monasterii Casinensis [Redactio 1, cod. A]. Ed. H. HOFFMANN. In: Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum 34. Impensis Bibliopolii Hahniani, Hannoverae, 1980: 16–607.
- MGH. SS rer. Ger. 36. = Iohannes abbas Victoriensis, Liber certarum Historiarum 1–2. Ed. F. SCHNEIDER. In: Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum 36/1–2. Impensis Bibliopolii Hahniani, Hannoverae–Lipsiae, 1909–1910.
- MKatLex. = Magyar Katolikus Lexikon 1–15. Főszerk. DIÓS ISTVÁN. Szent István Társulat, Bp., 1993–2010.
- MKatLex. on-line = Magyar Katolikus Lexikon. <http://lexikon.katolikus.hu> (2012. 08. 12.) [Olykor szócikkeiben is különbözik a MKatLex. nyomtatott változatától.]
- MOLNÁR JÓZSEF – SIMON GYÖRGYI /1980. Magyar Nyelvelmékek. Harmadik, javított és bővített kiadás. Tankönyvkiadó, Bp.
- MORAVCSIK GYULA 1938. Görög nyelvű monostorok Szent István korában. In: SERÉDI szerk. 1938. 1: 387–422.
- MORAVCSIK GYULA /1988. Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. A kéziratot gondozta és közreadja KAPITÁNY ISTVÁN – RITOÓK ZSIGMOND. Második kiadás. Akadémiai Kiadó, Bp.
- NÓTÁRI TAMÁS 2005. Róma és Bizánc missziós kísérletei a IX. századi Bulgáriában. *Belvedere Meridionale* 17/1–2: 22–35.
- Nov. = Imperatoris Iustiniani Novellae quae vocantur sive constitutiones quae extra codicem suopersunt ordine chronologico digestae 1–2. Ed. C. E. ZACHARIAE A LINGENTHAL. B. G. Teubner, Lipsiae, 1881.
- PAIS DEZSŐ 1939. A veszprémi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék. *MNyTK.* 50. Bp.
- PAIS DEZSŐ 1940. Az „auctor monasterii” a veszprémi apácák Kálmán-féle megerősítő levelében. *Magyar Nyelv* 36: 41–2.
- PÉTERFFY, P. CAROLUS 1741. *Sacra Concilia Ecclesiae Romano-catholicae in regno Hungariae celebrata. Ab Anno Christi MXVI. usque ad Annum MDCCXV. Pars Prima. Typis Haeredum Royerianorum, Posonii.*
- PIRIGYI ISTVÁN 1988. A bizánci szertartású kereszténység helyzete Magyarországon Szent István korában. In: GLATZ–KARDOS szerk. 1988: 161–5.
- PIRIGYI ISTVÁN 1990. A magyarországi görög katolikusok története 1–2. Görög katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza.
- PL. = [Patrologia Latina.] *Patrologiae Cursus Completus seu Bibliotheca Universalis [...]*

- Omnium SS Patrum, Doctorum Scriptorumque Ecclesiasticorum [...]. Series Latina. 1–217. Accurante JACQUES-PAUL MIGNE. Parisiis, 1844–1855. Új kiadása: 1880–1895.
- RÉVÉSZ ÉVA 2010. Delján Péter herceg, bán, cár az első ezredforduló táján. In: ALMÁSI–RÉVÉSZ–SZABADOS szerk. 2010: 361–72.
- RIS. 2. = Rerum Italicarum Scriptores. Tomus secundus. Collegit, ordinavit & praefationibus auxit LODOVICO ANTONIO MURATORI. Mediolani, 1723.
- SÁRY PÁL 2007. Szerzetesek és monostorok a iustinianusi jog forrásaiban. *Iustum Aequum Salutare* 3: 57–76.
- SCC. 6. = Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio. Tomus sextus. Ed. JOANNES DOMINICUS MANSI. Florentiae, 1761.
- SCG. = Statuta capitulorum generalium Ordinis Cisterciensis ab anno 1116 ad annum 1786. 1–8. Ed. JOSEPHUS CANIVEZ. Bureaux de la Revue d’histoire ecclésiastique, Louvain, 1933–1941.
- SCHREINER, PÉTER 2002. Bizánc. Bevezetés a bizantinológiába. Bizantinologiai Intézeti Alapítvány, Bp.
- SERÉDI JUSZTINIÁN szerk. 1938. Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulójára 1–2. MTA, Bp.
- SRH.² = Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum 1–2. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE. Második, bővített kiadás. Gondozta: SZOVÁK KORNÉL – VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Nap Kiadó Bt., Bp., 1999.
- SZAMOTA ISTVÁN 1895. A tihanyi apátság 1055-iki alapítólevele mint a magyar nyelv legrégebb hiteles és egykorú emléke. *Nyelvtudományi Közlemények* 25: 129–67. (Különnyomat: 1896.)
- SZÁNTÓ KONRÁD 1983. A katolikus egyház története 1. A katolikus egyház története alapításától a reformációig. Ecclesia, Bp.
- SZÉKELY OTTOKÁR 1942. A ciszterci apácák Magyarországon. „Élet” Irodalmi és Nyomda Rt., Bp. Különnyomat a Ciszterci Rend budapesti Szent Imre-gimnáziumának 1941–42. évi évkönyvéből.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010a. Cikádor. Helynévtörténeti Tanulmányok 6: 7–34.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010b. A Tihanyi alapítólevél görög helynevei. [1. közlemény: *p&ra.*] *Magyar Nyelv* 106: 295–307.
- SZENTPÉTERY IMRE 1918. Szent István király pécsváradi és pécsi alapítólevele. Székfoglaló. *Értekezések a történeti tudományok köréből* 24. MTA, Bp., 581–640. (Belső oldalszámozásával hivatkozva: 1–64.)
- SZENTPÉTERY IMRE 1930. Magyar oklevéltan. A magyarországi középkori okleveles gyakorlat ismertetése. Magyar Történelmi Társulat, Bp.
- SZENTPÉTERY IMRE 1938. Szent István király oklevelei. In: SERÉDI szerk. 1938. 2: 133–202.
- SZUROMI SZABOLCS ANZELM 2002. A püspöki joghatóság és a szerzetesi közösségek a VI. századig. In: KRÁNITZ MIHÁLY szerk., *Az atyák dicsérete. A 60 éves Vanyó László köszöntése.* Szent István Társulat, Bp.
- TIMKÓ IMRE 1971. Keleti kereszténység, keleti egyházak. Szent István Társulat, Bp.
- THOROCZKAY GÁBOR 2010. Néhány megjegyzés a Szent István-i egyházszervezés folyamatához. In: ALMÁSI–RÉVÉSZ–SZABADOS szerk. 2010: 437–44.

- TÓTH ENDRE 2012. A veszprémi kolostor alapításáról és Imre herceg menyasszonyáról. *Magyar Nyelv* 108: 327–30.
- H. TÓTH IMRE 1995. A magyarság korai kapcsolatai az ortodox szlávokkal. In: UŐ. szerk. 1995. 27–35.
- H. TÓTH IMRE szerk. 1995. Az ortodoxia története Magyarországon a XVIII. századig. JATE Szláv Tanszéke, Szeged.
- TÖRÖK JÓZSEF 1990. Szerzetes- és lovagrendek Magyarországon. Panoráma, Bp.
- TÖRÖK JÓZSEF 2001. A magyar egyházmegyék alakulása az ezer év alatt. In: CSÉFALVAY PÁL – MARIA ANTONIETTA DE ANGELIS szerk., A magyar kereszténység ezer éve. Magyar Katolikus Püspöki Konferencia, Bp.
- VAJAY SZABOLCS 1967. Géza nagyfejedelem és családja. In: KRALOVÁNSZKY ALÁN szerk., Székesfehérvár évszázadai 1. Az államalapítás kora. Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága, Székesfehérvár, 63–100.
- VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk. 2002. Szent István és az államalapítás. Osiris Kiadó, Bp.
- ZSOLDOS ATTILA 2000. A magyar királynék és Veszprém az Árpád-korban. In: KREDICS szerk. 2000: 177–84.

The Greek deed of gift of the monastery of Veszprém Valley – the earliest extant document of Hungarian?

The time of foundation of the monastery of Veszprém Valley (before 1002) is subject to general consensus among Hungarian historical linguists on the basis of earlier historical research in diplomatics. Thus, the deed of gift of the monastery, written in Greek, is taken to be the earliest extant written record of Hungarian. Recently historians like Gyula Moravcsik and György Györffy have argued that the actual foundation of the monastery may have happened later, around 1018. The latter view can now be found in papers on historical linguistics, too. The latest discussions of this topic were Holler (2011) and (2012). In those papers, the author argued against Moravcsik and Györffy's view and dated the foundation of the monastery even earlier than usual (around 980). The present paper departs from the traditional view of historians linking the time of foundation to the assumed founder (be it Prince Géza or King Stephen) and historical events related to him, and suggests that pieces of evidence contributed by philology, diplomatics, ecclesiastical law, and monastic history should be taken into consideration instead. The author first wants to clarify the ecclesiastical legal notion of *auctor monasterii*, a term occurring in the diploma renewing the deed of gift (1109) and having given rise to plenty of guesswork during the related historiographic debate now going back to a whole century. Then, he submits the Greek text of the deed of foundation to philological analysis, trying to identify the actual person referred to by that term. The canonical/ecclesiastical historical circumstances of the foundation of the monastery by the Greek metropolitan now determine the possible date of foundation. On that basis, the traditional date turns out to be confirmed, with a slight modification of a single year: "before 1001". In sum, the author wishes to reinstall this document in its due position as indeed the earliest written record extant of the Hungarian language.

Keywords: deed of gift of Veszprém Valley, time of foundation of the monastery of Veszprém Valley, Byzantine church in Hungary, deed of gift in Greek, *auctor monasterii*, the metropolitan of Turcia.

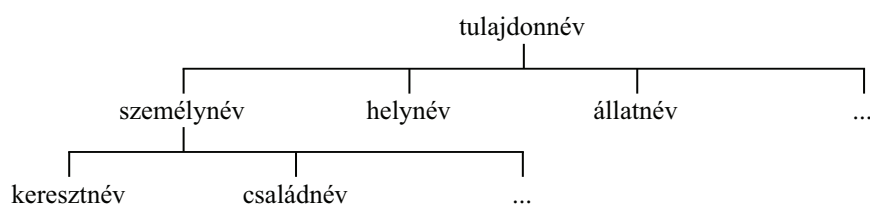
SZENTGYÖRGYI RUDOLF

Tulajdonnév és kategorizáció*

5. A tulajdonnevek kategorizációját befolyásoló tényezők. – Eddig azt láthattuk, hogy a névként értelmezést alapvetően befolyásolja, hogy a kérdéses nyelvi egység tipikus vagy kevésbé tipikus-e. Korábban megállapítottuk, hogy – legalábbis a görög–római előzményekre visszamenő kultúrkörben – az átlátszatlan nevek tipikusabbak, mint az átlátszóak. A kérdést azonban bonyolítja, hogy a tulajdonnévnek különböző alkategóriái vannak. Ezeket hagyományosan a denotátumuk (illetve a személynevek esetében a névfunkciók eltérései) alapján különítjük el személynevekre, helynevekre, állatnevekre, intézménynevekre stb. Kategorizációjuk tehát (ahogyan arra már BARABÁS ANDRÁS és szerzőtársai is felhívták a figyelmet, vö. BARABÁS – KÁLMÁN C. – NÁDASDY 1977: 138) nem formai és jelentéstani, hanem kizárólag jelentéstani alapon történik. E kisebb kategóriák hierarchikus szintekre szerveződnek (a kategóriák hierarchikusságára l. TAYLOR 1991: 46–7):

1. ábra

A tulajdonnév kategóriájának hierarchikus szerveződése

A kategória eleme tehát maga is lehet kategória (TAYLOR 1991: 60): a TULAJDONNÉV eleme például a SZEMÉLYNÉV, ami azonban maga is kategória, számos elemmel, amelyek szintén kategóriák egy alsóbb szinten (pl. KERESZTNÉV, CSALÁDNÉV, RAGADVÁNYNÉV). A tipikusság természetesen kategóriánként is működik: minden kategóriának vannak tipikus és kevésbé tipikus elemei. (Például a helynév kategóriáján belül a pusztai földrajzi köznévből lett helynevekre mint periférikus alsóbb kategóriára, a községi és a tulajdonnév közti átmenetre l. RESZEGI 2009a.) Úgy tűnik továbbá, hogy ami egy alacsonyabb szinten tipikus, az egy magasabb szinten lehet kevésbé tipikus. A tipikus intézménynevek például átlátszóak, korábbi megállapításunk szerint viszont a tipikus tulajdonnevek nem azok (az intézménynév nem is tipikus tulajdonnév). Minél lejjebb megyünk tehát a hierarchiában, annál több a csak az adott kategóriára vonatkozó tipikalitási feltétel: az alsóbb szintek jelentése konceptuálisan és funkcionálisan is specifikáltabb a felsőbbekénél (TAYLOR 1991: 50). Éppen ezen tulajdonságok alapján soroljuk őket külön kategóriába, míg a felsőbb szinteken a közös sajátosságaik alapján kerülnek egy kategóriába.

* Készült a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával. Köszönöm Tolcsvai Nagy Gábornak, Hoffmann Istvánnak, Csontos Nórának, Papp Kornéliának és Farkas Tamásnak a cikk kéziratához fűzött értékes megjegyzéseit. A tanulmány első részét l. MNy. 2012: 282–91.

A kategorizáció nem tudományos alapon történik, hanem enciklopédikus ismereteink alapján. A *Da Vinci*-t például – amennyiben a kontextus nem nyújt elegendő segítséget a kategorizációhoz – az átlátszatlanság mint tipikalitási feltétel alapján minden előismeret nélkül a tulajdonnevek közé sorolhatjuk. Ahhoz azonban már, hogy egy szinttel lejjebb menjünk, és személynévnek nyilvánítsuk, előismeretek szükségesek. És míg a személynévi besoroláshoz elég annyit tudunk, hogy viselője ember volt, a következő szintű azonosításhoz (családnév) már általában a személynévek, valamint közelebről az olasz nevek szerkezetéről is rendelkezniünk kell némi ismerettel. A kontextustól függően természetesen a *Da Vinci*-t a FESTMÉNY kategóriába is sorolhatjuk, ehhez azonban a személyre, valamint AZ ALKOTÓ A MŰ HELYETT metonímiára vonatkozó ismereteinket kell aktiválnunk. Emellett az említett név még számtalan kategória – pl. ÁLLATNEVEK, HAJÓNEVEK – tagja lehet, az ezekbe való besoroláshoz azonban azt is tudunk kell, hogy az említett kategóriák egyedeit gyakran nevezik el személyekről. Amennyiben tehát egy elem több kategóriának is a tagja lehet, kellő mennyiségű kontextuális információ hiányában elsőként abba soroljuk be, amelybe tartozását a legkevesebb előismeret alapján, nagyobb begyakorlottsága, könnyebb hozzáférhetősége révén képesek vagyunk megítélni – az ettől eltérő kategóriába való besorolás kizárólag a kontextus ismeretében lehetséges.

Egy nagyobb kategórián belül, az alacsonyabb szinteken az egyes kategóriák között is vannak tipikusabbak és kevésbé tipikusak, hiszen az alacsonyabb kategóriák a magasabb szinten lévők elemei. Láttuk például, hogy VAN LANGENDONCK prototipikusnak tartja a HURRIKÁNNEVEKET, míg a magyarban ilyen kategória hagyományosan nem is létezik. Az állatneveken belül tipikus kategória például a KUTYANEVEK, MACSKANEVEK, LÓNEVEK stb., de kevésbé tipikus az EGÉRNEVEK vagy a HANGYANEVEK csoportja. Az első esetben a különbség oka a fizikai környezetben keresendő (Magyarországon nem szokásos jelenség a hurrikán), a másodikban azonban az embernek az őt körülvevő világhoz való viszonyulása a döntő. A tulajdonnév sémájának ugyanis része a kulturális séma is. Eszerint a dolgoknak csak meghatározott köre kap nevet, főként egyedi azonosítás céljából (vö. TOLCSVAI NAGY 2008: 40). Ezt gyermeknyelvi vizsgálatok is alátámasztják (vö. pl. HALL 1994, INAI–HARYU 2001). 2–4 éves, különböző anyanyelvű gyerekek egyaránt inkább tulajdonnévnek tartottak egy emberszerű bábura vagy emberi ruhába öltöztetett plüssállatra utaló nyelvi elemet, mint egy nem antropomorf tárgyra vonatkozót, mivel igen korán megtanulták, hogy az embereknek mindig van tulajdonnevük, tárgyakra viszont csak ritkán. Az állatok kategóriáján belül is különbséget tudtak tenni: inkább tulajdonnévnek tartották az új szót, ha háziállatot vagy valaki által birtokolt állatot jelöltek vele. Az ember ugyanis azoknak az állatoknak, amelyeket háziasított, illetve valamilyen szempontból szorosabb kapcsolatban áll velük (pl. egy fehér bálna, amelyre már régóta sikertelenül vadászik), ad nevet, míg más állatoknak nem. Fontos szempont továbbá, hogy a fenti kategóriákban említett egerek, hangyák a kutyákkal, macskákkal, lovakkal ellentétben csak kivételes esetben jelennek meg egyedként (két kutya között könnyen különbséget teszünk, két egér vagy hangya között viszont nem).

A prototipikusság nemcsak a tulajdonnéven belüli kategóriánként, hanem

nemzetenként, vallásonként, szubkultúránként is változik; vannak például tipikus székely, katolikus, protestáns, zsidó stb. kereszt- és családnevek is (vö. FARKAS 2004). Remekül tükrözi ezt Molnár Ferenc ironikus regényének, „Az éhes város”-nak egy részlete: „Orsovai úr egy héttel azelőtt lett Orsovai, mielőtt a terézvárosi plébániatemplomban megkeresztelték. [Korábbi családneve: *Holländer* – S. M.] [...] A keresztnevével is volt egy kis baja: csürte-csavarta annak előtte az Izidort, hol Izor volt, hol Izsó, sőt még az Imrét is megkockáztatta; képzelhetni, mily megkönnyebbülés volt ránézve az, hogy a keresztség mindeme gondjaitól megszabadította őt, s lett röviden: Pál. Orsovai Pál. Ez nagyszerű név volt, egyedüli a maga nemében, nem olyan, mint Szabó, Kovács, Vajda, aminő száz meg száz van, s nem is Vermes vagy Fehér, ami mindjárt azt a gyanút kelti, hogy valaha Weiss volt” (Molnár 1901/2007: 11–2).

A különböző nyelvekhez kötődő családneveknek, mint a paródia kapcsán korábban láttuk, gyakran vannak tipikus hangtani vagy alaktani jellemzőik, például jellegzetes végződéseik, képzőik (pl. *-ov*, *-ics*, *-szki*). Erre építettek a névmagyarosítási propagandában is, amikor azt hangoztatták, hogy nem magyaros nevük miatt híres honfitársainkat más nemzet fiainak tartják, s ezzel kisebbitik a magyar nemzet dicsőségét és tekintélyét a nagyvilágban (MAITZ 2008: 23). Az efféle retorikát használókat nem érdekelte, hogy egy *-ics* végű nevet használó személynek akár már több évszázada Magyarországon él a családja, hogy anyanyelve, identitása magyar, ő maga magyar állampolgár; a név végződése és nem átlátszó volta által felébresztett nemzeti-nemzetiségi sztereotípiáknak ugyanis erősebben befolyásolta a kategorizációjukat a fentieknél. A neveket nyelvi alapon kategorizálták, ami természetes, hiszen nyelvi elemekről van szó; a gond az, hogy e kategorizáció eredményét tévesen a nyelven kívüli világra is vonatkoztatták, nem véve figyelembe azt, hogy az öröklődés révén a családnév gyakran elszakad attól a nyelvtől, amelyben keletkezett.

A családnév-változtatások során felvett nevek választását szintén erősen befolyásolta az, hogy egy-egy nevet milyen kategóriához tartozónak vélték kérvényezőik. HAJDÚ MIHÁLY a két világháború közötti katonatisztek névváltoztatásait vizsgálva azt tapasztalta, hogy a választott nevek 69,6%-a helynévből keletkezett (1994: 10), emellett lehetőleg régies írásmódú volt, mivel ilyen a tipikusnak tartott nemesi név; a választott név ugyanis a vélt, illetve remélt társadalmi felemelkedéssel kapcsolódott össze a névváltoztatók számára.

Ugyanakkor, mint FARKAS TAMÁS megfigyelte, a névmagyarosításkor már a tipikus végzések elhagyása is elégnék bizonyulhatott ahhoz, hogy a nevet magyarnak tartsák (FARKAS 2009a: 39). A tipikalitási feltétel tehát lehet negatív is. Az egyes feltételek korrelációban állnak egymással, így egy kategóriát jellemezhet például A és B jelenléte, illetve C hiánya (TAYLOR 1991: 50). Az említett esetben tehát a névváltoztatók által magyarnak tartott családneveket (többek között) az *-ov*, *-ics*, *-szki* stb. végzések hiánya jellemzi.

Esett már szó arról, hogy a tipikusság korfüggő is. A tulajdonnevek esetében ez legjobban talán a keresztnevek körében figyelhető meg. A névdívat következtében ugyanis folyamatosan változik, hogy melyik korszaknak melyek a legkedveltebb nevei. A korábban kedvelt *Jolán* vagy *Teréz* például az utóbbi ötven évben nem tartozott a divatos nevek közé, így ezeket hallva azonnal egy idős nő képe

rémlik fel bennünk. Vannak tehát tipikusan öregek és tipikusan fiatalos nevek; ezeknek a megítélése azonban a többi névkategóriához képest gyorsan, évek, évtizedek alatt megváltozik.

A tipikusság szoros kapcsolatban áll a gyakorisággal, mégsem állíthatjuk, hogy a gyakori minden esetben tipikus is, illetve fordítva. Így például, mint korábban láttuk, a *János* tipikus magyar férfi keresztnév. Ez egyrészt annak köszönhető, hogy egyházi eredeténél fogva nem átlátszó, másrészt évszázadokon keresztül országosan a leggyakoribb férfinév volt (esetében tehát a típus- és a példánygyakoriság egymást erősítve működött). Ma azonban már jóval kevésbé népszerű: a 2000-ben született fiúk nevének gyakorisági listáján csak a 30. helyen áll. Ráadásul újabban egyre nő az (újonnan keletkező vagy felújított) átlátszó keresztnév típus- és példánygyakorisága a keresztnév-állományban (maga a típus is gyakoribb előfordulású, és a névegyedek is nagyobb megterheltségűek). Ezek típus- és példánygyakorisága azonban még nem közelíti meg a nem átlátszó nevekét, így például az összlakosságot tekintve a *János* még mindig a 4. leggyakoribb férfinév (FERCSIK–RAÁTZ 2009: 134); ezért e változások egyelőre még nem tudták megváltoztatni a keresztnév kategóriájának transzparenciára vonatkozó tipikalitási feltételét és ezzel együtt ennek az alkategóriának a tipikusságát. A századok során kialakult hagyományt csupán egy hasonlóan erős, ellentétes irányú tendencia lehet képes megváltoztatni.

Hasonló változást figyelhetünk meg az asszonynevek terén is. Mivel hosszú ideig csak egyetlen változat, a *Nagy Dénesné*-típus volt hivatalosan elfogadott, ez lett az asszonynevek között a legtipikusabb. Az újabb és újabb törvényi szabályozások – jelentős késéssel alkalmazkodva az igényekhez és a gyakorlathoz – már egyéb típusokat is engedélyeztek, emiatt a fenti változat egyre ritkább a fiatalok körében. A változás hátterében itt sem nyelvi, hanem társadalmi okok (pl. a nők egyenjogúságának a névben való kifejezése, célszerűség, külföldi hatás, divat) állnak. Van azonban egy nyelvi ok, amely a gyakorisági változással ellentétesen hatva hozzájárul ahhoz, hogy e névtípus egyre ritkábbá válása ellenére is megőrizze tipikusságát. A többi típusban ugyanis (a *Nagyné Kovács Éva* kivételével) nem fejeződik ki nyelvileg a családi állapot; az említettekben azonban az asszonynévképző egyértelműen jelzi a névnek az ASSZONYNÉV kategóriába való tartozását.

Az sem példa nélküli, hogy egy név nem azért lesz tipikus eleme egy kategóriának, mert annyira gyakori, hanem mert más kategóriákban olyan ritkán fordul elő, hogy ahhoz képest már néhány előfordulás is számít. Ilyen az *Arisztid* név: bár korántsem volt olyan gyakori a legfelsőbb osztályban, mint amilyen a *János* volt a társadalomnak szinte minden rétegében, idegensége és az alsóbb rétegekben való ritkasága miatt az egész arisztokráciát jelképező, tipikus névvé vált. Ugyanezt figyelhetjük meg a *Jesus* esetében: mivel Európa legtöbb vidékén e név tabu alatt állt és áll ma is, a spanyol nyelvű területeken azonban nem, tipikus spanyol keresztnévvé vált, függetlenül attól, hogy mekkora a megterheltsége a spanyolul beszélők körében.

Ha egy név egy kategóriának tipikus tagja, az gátolhatja egy másik kategóriában való tipikusságát. Ilyen a *Mercédesz* név: Magyarországon tipikus tagja a MÁRKANÉV kategóriának, a NŐI NEVEKÉben azonban semmiképp sem nevezhető tipikusnak, holott az 1996-ban első névként adott női keresztnév gyakorisági

listáján a 70. helyen szerepelt, megelőzve a több évszázados hagyományokkal rendelkező és egyértelműen tipikusnak tekinthető *Erzsébet*-et (LADÓ–BÍRÓ 1998: 17). E példa egyben azt is világossá teszi, hogy a több kategóriába is besorolható nevek írásmódja is befolyásolhatja a kategorizációt: a *Mercédesz* magyaros írásképe megkönnyíti a szó női névként való feldolgozását.

Pszichológiai vizsgálatok szerint a tipikusabb elemeket az emberek hamarabb említik, ha fel kell sorolni egy kategória elemeit; a tipikusabb tagokat hamarabb felismerik a kevésbé tipikusaknál; és a gyerekek korábban sajátítják el őket (vö. pl. ROSCH 1978: 38–9; EYSENCK–KEANE 2003: 283). Különösebb felmérés nélkül is biztosak lehetünk abban, hogy amennyiben autómárkákat kellene felsorolni, a *Mercedes* előkelő helyen szerepelne a felsorolás sorrendjében, ha azonban női keresztneveket, meglehetősen hátul végezne. Ha pedig azt kérnék az adatközlőktől, hogy kategorizálják e nevet, a többség először nyilvánvalóan márkanévnek mondaná, a női név csak ezután merülne fel, ha egyáltalán felmerülne. Ez is azt támasztja alá, hogy ha egy elem több kategóriának is a tagja lehet, a szövegkörnyezetből nyerhető egyéb információk híján legelőször abba soroljuk, amelynek tipikusabb tagja.

E példa arra is rávilágít, hogy a kategorizáció az elemek megjelenésének történeti sorrendjével sem mindig egyenesen arányos. Ha egy elem régebben és folyamatosan jelen van egy kategóriában, tipikusabb lesz, mint az újabbak, hiszen jóval begyakorlottabb és hozzáférhetőbb. Többek között ezért is lehet az *Erzsébet* jóval tipikusabb női név, mint a *Mercédesz*. De nem csak a két név magyarországi ismertettségének az ideje van hatással tipikusságukra. A *Mercédesz* előbbi női név volt, csak azután használták fel egy autómárka megjelölésére. Hogy kontextus hiányában (ami persze viszonylag ritkán fordul elő) mégsem női névként kategorizáljuk elsősre, annak az egyik oka, hogy e nyelvi elemet sok magyar először márkanévként ismerte meg, és csak később személynévként. A márkanév tehát számunkra régebben (és folyamatosan) volt jelen az előbbi, mint az utóbbi kategóriában.

Egy név viselőjének híressége, a névhez kapcsolódó konnotációk is erőteljesen befolyásolhatják a név elhelyezkedését a tipikussági skálán. Erre szolgált példát az Ignótus által közölt dualizmus kori kortesnóta: „Nem magyar az, aki ics-vics, Nem kell nekünk a Simoncsits, Éljen Benyovszky” (id. FARKAS 2009b: 43). Bár a nóta egyértelműen utal arra, hogy az *-ics*, *-vics* végződéseket tipikusan szlávoknak, a magyar családnevektől idegennek tekintették, úgy tűnik, Benyovszkyra mint híres magyarra e rigmus szerzője és terjesztői annyira büszkék voltak, illetve a név annyira kötődött számukra a magyar nemességhez, hogy fel sem merült bennük szláv származásának a lehetősége, holott a *-szky* ezt éppúgy indokolta volna, mint az *-ics*, *-vics*: a személyhez kötődő asszociációk tehát erősebbek voltak, mint a név hangzása által keltettek. FARKAS TAMÁS emellett kiemeli, hogy a nóta szerzője és éneklője feltehetőleg szláv és szláv között is különbséget tettek: a *Benyovszky* név a hagyományos magyar–lengyel barátságot idézte fel bennük, ellentétben a szerbekhez kapcsolódó negatív sztereotípiákkal és félelmekkel. Míg tehát az *-ics*, *-vics* esetében a nyelvi tipikusságot a kulturális elé helyezve a más nyelvben keletkezett név viselőjét idegenként azonosították, a *-szky*-nél épp fordítva történt: a kulturális kategorizáció eredménye elnyomta a nyelvi kategorizációt.

6. **Köznevesülés.** – Mint fentebb láthattuk, a tulajdonnév egyszerre jelöl típust és példányt. Egy kevésbé tipikus név azonban kevésbé alkalmas a típus jelölésére. A „Horgász a pácban” című francia filmklasszikusban egy kutya nevéként szereplő *Gyereidetakarodj* hallatán például a film mint kontextus ismerete nélkül még abban sem lehetünk biztosak, hogy tulajdonnévvel van dolgunk, nem is beszélve arról, hogy e csoporton belül melyik kategóriához sorolhatjuk. Minél tipikusabb tehát egy tulajdonnév, annál alkalmasabb típusának jelölésére; nem véletlen, hogy a köznevesülésben leginkább a tipikus nevek vesznek részt. Köznevesüléskor ugyanis a szó már nem egyetlen entitást, hanem egy kategóriát nevez meg (egy egyelemű halmaz helyett egy többelemű neve lesz). A legnyilvánvalóbb ez a RÉSZ AZ EGÉSZ HELYETT metonímia nyomán (az adott nemzetiségűek körében tipikus keresztnévből) köznevesült, katonákra alkalmazott gúnyneveknél: *fritz*, *iván* stb. A tipikus nevek köznevesülésben játszott szerepét TAKÁCS JUDIT vizsgálatai is alátámasztják: megállapítása szerint a tulajdonnevek közül leggyakrabban a keresztneveket érinti e változás, azok közül is a névkészlet legrégebben meghonosodott, összességében legmegterheltebb neveit (TAKÁCS 2007: 46–58). E nevek a KERESZTNÉV kategória tipikus elemei; korábban pedig már láthattuk, hogy a legtipikusabbnak tekinthető tulajdonnévi kategória éppen a KERESZTNÉV. Ugyanezt mondhatjuk el a tulajdonneveket tartalmazó közmondásokról is: tipikus keresztnemek tűnnek fel bennük, hiszen típusuk jellemző példányaiként ezek a legalkalmasabbak általános igazságok, népi bölcsességek kifejezésére. (A köznevesülés kognitív értelmezésére l. RESZEGI 2010.)

7. **Tipikus nevek az irodalomban és a filmben.** – Az irodalom régóta él a kategorizálás adta lehetőségekkel a névadás terén is. Gondoljunk például a commedia dell’artében szereplő állandó típusokra: a színdarabok régóta meglévő, az ókori komédiákra visszavezethető, begyakorlott elemekre épültek, amelyeket felhasználva a színészek nagy szabadsággal rögtönöztek a színpadon. Ezek nemcsak a történetek lehetséges fordulataira szolgáltattak mintát, hanem az egyes szereplők külsejére, jellemére, viselkedésére és a köztük lévő viszonyokra is. Ehhez az állandó név is hozzájárult: *Pantalone* a gazdag, zsugori, öreg velencei kereskedő, *Arlecchino* a vidám, fiatal szolga stb. A nézők így nemcsak a figura ruházatából vagy jellegzetes nyelvhasználatából, hanem a nevéből is tudhatták, mit várhatnak a karaktertől a darab folyamán.

Az írók gyakran használnak fel olyan neveket is, amelyek tipikusságukkal utalnak a figura valamely jellemzőjére (nemzetiség, vallás, társadalmi helyzet stb., l. fentebb). Ha egy író hőse átlagosságát akarja hangsúlyozni, többnyire tipikus nevet ad neki. (L. pl. Móricz „Tragédiá”-jának kisemberét, Kis Jánost, habár itt a családnevet akár beszélő névnek is felfoghatjuk; ugyanez figyelhető meg a népmesékben is, amelyekben a szegénylegényt, legkisebb fiút stb. általában *János*-nak vagy *Jancsi*-nak nevezik, vö. VOIGT 1993: 320.) E szokással kapcsolatban írja Kosztolányi „Káté az írásról” című cikkében: „Az élet egyáltalán nem valószínű. Sohase felejtsek el ezt az írók. Ha egy közönséges embert szerepeltetnek, ne nevezzék okvetlenül Kovács Jánosnak. Múltkor hallottam, hogy egy nagy bérházban lakik egy József József nevű ember. Milyen különös név. De ugyaneb-

ben a bérházban véletlenül lakik egy másik József József is, akinek az előbbihez semmi köze. Realista, tanulj. Tanuld meg, hogy az élet merész. Légy te merészebb” (Kosztolányi 1928/2002: 448). Ez az eset valóban érdekes, a világról alkotott felfogásunkat azonban nem változtatja meg: több millió magyar között nem csoda, ha két azonos nevűt találunk, két előfordulás azonban nem teszi e nevet tipikussá (habár több millió sem feltétlenül). Az az író, aki Kosztolányi tanácsát megfogadva hasonló nevet adna kisemberként jellemezni kívánt hőségnek, egészen biztosan nem érné el a célját, sőt éppen az ellenkező hatást gyakorolná olvasóira, akik (az életre és az irodalomra vonatkozó) tapasztalataik alapján kialakított kategóriákban gondolkodnak. Ez az alapja a nevek viccekben való felhasználásának is: *Pistike*, *Kohn* és *Grün*, *Arisztid* és *Tasziló* mind egy-egy típust képviselnek (l. pl. FARKAS 2004: 51). Mivel a beolvadás legegyszerűbb módja is az, ha egy név vagy álnév tipikus, érthető, hogy az angol nyelvű regények, filmek kémeinek, ügynökeinek, múlt nélküli hőseinek leggyakoribb neve vagy álneve is a *Smith*, sőt *John Smith* (Mr. és Mrs. Smith, Golyózápor, Mátix-trilógia stb.).

Mikszáth „Új Zrínyiász”-ában a tisztviselő Zrínyi Móric nevének (1898/1988: 68) kettős funkciója van: egyrészt a humor forrása, hiszen Zrínyi először a rokonának gondolja; másrészt a történelmi családnévhez nem illő (arisztokrata viselői – például Esterházy, Benyovszky vagy Sándor Móric – ellenére is), tipikus zsidó névnek tartott keresztnévvel, a két elem össze nem illő voltával egyértelműen jelzi, hogy a férfi nevet változtatott, s ennek felemás okát is sejteti (a beolvadás és a kitűnés szándékának ütközése). „Az éhes város” című Molnár Ferenc-regényben szintén feltűnik egy Zrínyi, nála hírlapíróként: a főhős, Orsovai kölcsön akarja tőle kérni vasúti szabadjegyét, de aggódik, hogy leleplezik, mert „a vonaton az ilyen név még akkor is gyanút kelt, ha maga Zrínyi úr utazik” (Molnár 1901/2007: 8). Hogy miért? Mert olyan szorosan kötődik arisztokrata viselőihez, különösen a két Miklóshoz, hogy hétköznapi emberek nevéként kevéssé tipikusnak tartjuk. A névnek itt is hasonló a szerepe, mint Mikszáthnál, van azonban még egy funkciója: az „Új Zrínyiász” felidézése. Ugyanez mondható el Spiró György Mikszáth-parafraízisában, a „Legújabb Zrínyiász”-ban Zrínyi Mátyásnak, a fővárosi önkormányzat emberének a feltűnéséről is, sőt az ő keresztnéve a Rákossira való utalással még egy további értelmezési síkot is létrehoz (Spiró 1997: 112–3). Mivel a tulajdonnevek egyedítenek és eleve lehorgonyozottak, alapvető eszközei az intertextualitásnak, vagy inkább – NICOLAISEN kifejezésével élve – az interkontextualitásnak: felidéző erejük révén egyszerre vannak jelen a szövegen belül és az egyes szövegek között (1986, 1995b: 566).

8. Összegzés. – A világban való eligazodásunkat segítő egyik alapvető művelet a kategorizáció. Jellemző jegyek, tipikalitási feltételek alapján csoportokba, típusokba soroljuk a dolgokat, személyeket stb. Mint láhattuk, a névadás és a tulajdonnevek feldolgozása egyaránt a kategorizáción alapul. Bár a nevek a nyelv elemei, nyelvi tudásunk nem választható el a világról való tudásunktól, így a tulajdonnevek kategorizációja sem tisztán nyelvi alapon történik: nem függetleníthető a történelmi, társadalmi, kulturális, vallási stb. ismereteinktől, sztereotípiáinktól. A tulajdonnevek típusokba sorolása többnyire segíti denotátumuk

kategorizálását: egy tipikus név hallatán vagy olvastán azonnal meg tudjuk például állapítani, hogy egy helyről vagy egy személyről van-e szó. A kevésbé tipikus nevek ezzel szemben félrevezethetnek bennünket: mivel a virágnevek tipikus lánynevek, a *Jácint*-ot könnyen besorolhatjuk a női nevek közé. Ugyanígy kerülhetett egy időben a *Bonaventúra* a női nevek közé, illetve lehet kérdéses számunkra például a *Hargita* keresztnév nemhez kötése (vö. FARKAS 2006: 248), mivel a női nevek tipikusan *-a*-ra végződnek. A tulajdonnevek kategorizációja azonban nemcsak a mindennapi életben és ebből kiindulva az irodalomban, a filmművészetben és a viccekben játszik szerepet, hanem egyes nyelvi folyamatokban, így a köznevesülésben, új tulajdonnevek keletkezésében és a tulajdonneveket tartalmazó szólások és közmondások létrejöttében is.

Kulcsszók: tulajdonnév, kategorizáció, prototípus-elmélet, névadás, névhasználat, köznevesülés.

A hivatkozott irodalom

- BALÁZS JÁNOS 1963. A tulajdonnév a nyelvi jelek rendszerében. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 1: 41–52.
- BARABÁS ANDRÁS – KÁLMÁN C. GYÖRGY – NÁDASDY ÁDÁM 1977. Van-e a magyarban tulajdonnév? Nyelvtudományi Közlemények 79: 135–55.
- Bogdán Szabolcs 2004. *Lesbie L. Lowkupec: Sindzse zabszeme*. Budapest-Print, Bp.
- BÖLCSKEI ANDREA – N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk. 2008. Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Balatonszárszó, 2007. június 22–24. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Bp.
- BULGAKOV, MIHAIL 1992. A tulajdonnév. *Helikon* 38: 447–58.
- BURGESS, CURT – CONLEY, PATRICK 1999. Representing Proper Names and Objects in a Common Semantic Space: A Computational Model. *Brain and Cognition* 40: 67–70.
- CSONTOS NÓRA – TÁTRAI SZILÁRD 2008. Az idézés pragmatikai megközelítése (Az idézési módok vizsgálatának lehetőségei a magyar nyelvű írásbeliségben). Általános Nyelvészeti Tanulmányok 22: 59–119.
- DIRVEN, RENÉ – VERSPOOR, MARJOLIJN eds. 1998. *Cognitive Exploration of Language and Linguistics*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia.
- EICHLER, ERNST et al. eds. 1995. *Namenforschung – Name Studies – Les noms propres* 1. Walter de Gruyter, Berlin – New York.
- EYSENCK, MICHAEL W. – KEANE, MARK T. 2003. *Kognitív pszichológia*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- FARKAS TAMÁS 2004. A családnevek konnotációjáról. *Névtani Értesítő* 26: 49–57.
- FARKAS TAMÁS 2006. Keresztnévkönyvek – keresztnévtárak – keresztnévszótárak Magyarországon. In: MÁRTONFI ATTILA – PAPP KORNÉLIA – SLÍZ MARIANN szerk., 101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére. *Argumentum* Kiadó, Bp., 246–52.
- FARKAS TAMÁS 2007. A tulajdonnevek fordíthatóságáról és napjaink fordítási hibáiról, közszók és tulajdonnevek példáján. *Névtani Értesítő* 29: 167–88.
- FARKAS TAMÁS 2008. Hozzászólás az új akadémiai helyesírási szabályzat tervezetének a tulajdonnevek írásával kapcsolatos szabálypontjaihoz. *Magyar Nyelvőr* 132: 407–16.

- FARKAS TAMÁS 2009a. Családnévrendszer, névhasználat, névváltozás nyelvi-kulturális kontaktushelyzetben. *Névtani Értesítő* 31: 27–46.
- FARKAS TAMÁS 2009b. „Nem magyar az, aki ics-vics...” Egy fejezet a névmagyarosítások történetéből. *Létünk* 39/2: 41–9.
- FARKAS TAMÁS 2009c. A tulajdonnevek fordításának alapkérdéseiről. *Diadal vagy Viktória, Eugén vagy Jenő?* Fordítástudomány 11/2: 22–35.
- FERCSIK ERZSÉBET – RAÁTZ JUDIT 2009. Keresztnevek enciklopédiája. A leggyakoribb női és férfinevek. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- GARDINER, ALAN 1954. *The Theory of Proper Names*. Oxford University Press, Oxford.
- B. GERGELY PIROSKA – HAJDÚ MIHÁLY szerk. 1997. *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. MNYTK. 209. Bp.–Miskolc.
- HAJDÚ MIHÁLY 1994. A családnév-változtatások szociológiai hátteréhez. *Névtani Értesítő* 16: 5–12.
- HAJDÚ MIHÁLY 1997. A tulajdonnév mint szófaji kategória. In: B. GERGELY – HAJDÚ szerk. 1997: 471–7.
- HAJDÚ MIHÁLY 1998. A tulajdonnév „meghatározása”. *Névtani Értesítő* 20: 5–12.
- HAJDÚ MIHÁLY 2008. A tulajdonnév és közszo határán. In: BÖLCSKEI – N. CSÁSZI szerk. 2008: 13–20.
- HALL, GEOFFREY 1994. Semantic Constraints on Word Learning: Proper Names and Adjectives. *Child Development* 65: 1299–1317.
- HEGEDŰS ATTILA 1997. Mi a tulajdonnév? *Névtani Értesítő* 19: 5–8.
- HEGEDŰS ATTILA 1999. Mi a tulajdonnév? II. *Névtani Értesítő* 21: 314–7.
- HOFFMANN ISTVÁN 2008. A személynévrendszerek leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 66: 5–20.
- INAI, MUTSUMI – HARYU, ETSUKO 2001. Learning Proper Names and Common Nouns without Clues from Syntax. *Child Development* 72: 787–802.
- Kosztolányi Dezső 1928/2002. Káté az írásról. In: *Uő: Nyelv és lélek*. Osiris Kiadó, Bp.
- KÖVECSESE, ZOLTÁN 2006. *Language, Mind, and Culture. A Practical Introduction*. Oxford University Press, Oxford.
- KÖVECSESE ZOLTÁN – BENCZES RÉKA 2010. *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Krúdy Gyula 1975. Rákóczi harangja. In: *Uő: Rákóczi harangja. Történelmi elbeszélések*. Móra Könyvkiadó, Budapest. 110–1.
- LADÁNYI MÁRIA 1998. Jelentésváltozás és grammatikalizáció – kognitív és szerves nyelvészeti keretben. *Magyar Nyelv* 94: 407–23.
- LADÓ JÁNOS – BÍRÓ ÁGNES 1998. *Magyar utónévkönyv*. Vince Kiadó, Bp.
- LAKOFF, GEORGE 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*. The University of Chicago Press, Chicago–London.
- F. LÁNCZ ÉVA 2011. A tulajdonságra utaló családnevek kognitív nyelvészeti megközelítésben. *Névtani Értesítő* 33: 29–38.
- LANGACKER, RONALD W. 1987, 1991. *Foundations of Cognitive Grammar* 1–2. Stanford University Press, Stanford (California).
- LŐRINCZE LAJOS 1947. *Földrajzineveink élete*. Néptudományi Intézet, Bp.
- MAITZ PÉTER 2008. „A szent ügy”. A dualizmus kori névmagyarosítási propaganda nyelvészeti elemzése. *Névtani Értesítő* 30: 7–33.
- Martel, Yann 2004. *Pi élete*. Európa Könyvkiadó, Bp.

- MARTINKÓ ANDRÁS 1956. A tulajdonnév jelentéstanához. In: BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND szerk., Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. Akadémiai Kiadó, Bp., 189–95.
- Mikszáth Kálmán 1898/1988. Új Zrínyiász. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.
- Molnár Ferenc 1901/2007. Az éhes város. Ulpius-ház Kiadó, Bp.
- NICOLAISEN, WILHELM F. H. 1986. Names as Intertextual Devices. *Onomastica Canadiana* 68/2: 58–66.
- NICOLAISEN, WILHELM F. H. 1995a. Name and Appellative. In: EICHLER et al. eds. 1995: 384–9.
- NICOLAISEN, WILHELM F. H. 1995b. Names in English Literature. In: EICHLER et al. eds. 1995: 560–8.
- RAÁTZ JUDIT 2006. A ciklonok, hurrikánok, tájfunok neveiről. *Névtani Értesítő* 28: 155–9.
- RESZEGI KATALIN 2009a. A jelentéshasadás mint helynévalkotási mód. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 4*. Debrecen, 35–45.
- RESZEGI KATALIN 2009b. A tulajdonnevek mentális reprezentációjáról. *Névtani Értesítő* 31: 7–16.
- RESZEGI KATALIN 2010. A köznevesülésről. *Névtani Értesítő* 32: 143–9.
- ROSCH, ELEANOR 1978. Principles of Categorization. In: Eleanor Rosch – Barbara B. Lloyd eds., *Cognition and Categorization*. Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, New Jersey.
- ROSCH, ELEANOR 1999. Reclaiming concepts. *Journal of Consciousness Studies* 6: 61–77. <http://psychology.berkeley.edu/faculty/profiles/erosch1999.pdf> (2009. 12. 10.)
- SLÍZ MARIANN 2006. A beszélő nevek mint a posztmodern eszközei. *Magyar Nyelvőr* 130: 290–301.
- SLÍZ MARIANN 2010. Which out of the four? The origin of family names in the light of cognitive semantics. [ELTE] *Annales Sectio Linguistica* 27: 101–12.
- SLOVENKO, RALPH 1984. Names and the Law. *Names* 32: 107–13.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1959. Tulajdonnév és köznév határterülete. *Magyar Nyelv* 55: 461–70.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. A tulajdonnév funkciója és jelentése. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Spiró György 1997. Legújabb Zrínyiász. In: *Uő: Mohózat*. Helikon Kiadó, Bp., 91–170.
- TAKÁCS JUDIT 2007. Keresztnevek jelentésváltozása. Egy tulajdonnévtípus közszóvá válásának modellje. *A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai* 86. Debrecen.
- TANOS BÁLINT 2008. Joan Bybee nyelvelmélete. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 22: 537–66.
- TAYLOR, JOHN R. 1991. *Linguistic Categorization. Prototypes in Linguistic Theory*. Clarendon Press, Oxford.
- TERRY, WILLIAM SCOTT 1994. On the Relative Difficulty in Recalling Names and Occupations. *The American Journal of Psychology* 107: 85–94.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 1996. A tulajdonnév jelentéstanáról egy névcsoport kapcsán. *Magyar Nyelvőr* 70: 319–25.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 1997. Posztmodern névadás (A névjelleg változása). In: B. GERGELY – HAJDÚ szerk. 1997: 600–6.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 1999. Térjelölés a magyar nyelvben. *Magyar Nyelv* 95: 154–65.

- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2000. A kognitív nyelvészet elméleti hozadéka a szövegtan számára. *Magyar Nyelvőr* 124: 494–500.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2001. A magyar nyelv szövegtana. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2005. A nyelvi kategorizáció kognitív nyelvészeti keretben. In: *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Sectio Linguistica Hungarica* 32. EKF Liceum Kiadó, Eger, 5–20.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2008. A tulajdonnév jelentése. In: BÖLCSKEI – N. CSÁSZI szerk. 2008: 30–41.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2010. Kognitív szemantika. Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra.
- TOMASELLO, MICHAEL 2002. Gondolkodás és kultúra. Osiris Kiadó, Bp.
- VAN LANGENDONCK, WILLY 2007. *Theory and Typology of Proper Names*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- VÁRNAI JUDIT SZILVIA 2005. Bárhogy nevezzük... A tulajdonnév a nyelvben és a nyelvészetben. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- VOIGT VILMOS 1993. Tulajdonnevek a magyar népmesékben. *Névtani Értesítő* 15: 317–20.

Proper names and categorisation

This paper discusses the categorisation of proper names in the framework of prototype theory. After an introduction to the properties of prototypical proper names, the various ways of name giving are surveyed on the basis of that categorisation, and the role of categorisation in the interpretation and use of an item as a proper name is explored. In particular, we discuss the typical and less typical or culture dependent nature of the various categories of proper names, categories in the boundary area of proper names and common nouns, as well as factors determining the categorisation of proper names. Finally, the paper briefly introduces the role of the categorisation of proper names in their turning into common nouns, as well as in works of fiction and of cinematic art.

Keywords: proper name, categorisation, prototype theory, name giving, use of names, proper names used as common nouns.

SLÍZ MARIANN

Az irónia mint „kategóriaváltás” és „perspektíva-váltás” a szemantika és pragmatika határán*

1. Bevezetés. – Dolgozatomban arra szeretnék rámutatni, hogy az *o p p o z í c i ó* (opposition), *e l l e n t é t* (contrary), *n e g á c i ó* fogalmakat meglehetősen nagyvonalúan használja a szakirodalom az iróniával kapcsolatban. Tanulmányomban a GRICE-hoz (1975/1989, 1978/1989) kapcsolódó pragmatikairodalom

* Köszönettel tartozom témavezetőmnek, Németh T. Enikőnek mind szakmai, mind emberi támogatásáért, türelméért, amelyet a tanulmány készültékor folyamatosan tanúsított, valamint két lektoromnak értékes észrevételeikért, javaslataikért.

- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2000. A kognitív nyelvészet elméleti hozadéka a szövegtan számára. *Magyar Nyelvőr* 124: 494–500.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2001. A magyar nyelv szövegtana. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2005. A nyelvi kategorizáció kognitív nyelvészeti keretben. In: *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Sectio Linguistica Hungarica* 32. EKF Liceum Kiadó, Eger, 5–20.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2008. A tulajdonnév jelentése. In: BÖLCSKEI – N. CSÁSZI szerk. 2008: 30–41.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2010. Kognitív szemantika. Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra.
- TOMASELLO, MICHAEL 2002. Gondolkodás és kultúra. Osiris Kiadó, Bp.
- VAN LANGENDONCK, WILLY 2007. *Theory and Typology of Proper Names*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- VÁRNAI JUDIT SZILVIA 2005. Bárhogy nevezzük... A tulajdonnév a nyelvben és a nyelvészetben. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- VOIGT VILMOS 1993. Tulajdonnevek a magyar népmesékben. *Névtani Értesítő* 15: 317–20.

Proper names and categorisation

This paper discusses the categorisation of proper names in the framework of prototype theory. After an introduction to the properties of prototypical proper names, the various ways of name giving are surveyed on the basis of that categorisation, and the role of categorisation in the interpretation and use of an item as a proper name is explored. In particular, we discuss the typical and less typical or culture dependent nature of the various categories of proper names, categories in the boundary area of proper names and common nouns, as well as factors determining the categorisation of proper names. Finally, the paper briefly introduces the role of the categorisation of proper names in their turning into common nouns, as well as in works of fiction and of cinematic art.

Keywords: proper name, categorisation, prototype theory, name giving, use of names, proper names used as common nouns.

SLÍZ MARIANN

Az irónia mint „kategóriaváltás” és „perspektíva-váltás” a szemantika és pragmatika határán*

1. Bevezetés. – Dolgozatomban arra szeretnék rámutatni, hogy az *oppozíció* (opposition), *ellentét* (contrary), *negáció* fogalmakat meglehetősen nagyvonalúan használja a szakirodalom az iróniával kapcsolatban. Tanulmányomban a GRICE-hoz (1975/1989, 1978/1989) kapcsolódó pragmatikairodalom

* Köszönettel tartozom témavezetőmnek, Németh T. Enikőnek mind szakmai, mind emberi támogatásáért, türelméért, amelyet a tanulmány készültékor folyamatosan tanúsított, valamint két lektoromnak értékes észrevételeikért, javaslataikért.

területén maradván vizsgálom a verbális irónia működésének magyarázatára született modelleket. Vizsgálódásom kizárólag az ún. kreatív iróniára (pragmatikai alakzat, l. NEMESI 2009) szorítkozik, amelynek feldolgozása nem automatikus, hanem olyan rekonstrukciós folyamat, amelyet akkor végzünk, ha találgatunk. Ily módon dolgozatom nem terjed ki az irónia konvencionizálódott formáira.

A Bevezető után a 2. fejezetben a vizsgálódásom elméleti kontextusaként felvázolom, hogy az ellentét, oppozíció és tagadás szerepe miként fogalmazódik meg az egyes iróniaelméletekben. Nem elegendő csak a pragmatikai jellemzők figyelembevétele, legalább olyan fontos a szemantikai és szintaktikai jellemzők vizsgálata is, amellyel teljesebb és differenciáltabb képet kaphatunk. Amint látni fogjuk, indokolttá válik a tárgyalt fogalmak pontosítása és differenciálása, amelyre a 3. fejezetben tesztek kísérletet. HORN (1989) „A natural history of negation” című munkája alapján járom körbe az oppozíció, negáció, kettős negáció, negációemelés és az irónia kapcsolatát. A 4. fejezetben az előző fejezetek tanulsága alapján egy olyan megközelítést javasolok, amely szerint az irónia a különbözőség, az eltérés felmutatása, illetve megfordítva: az irónia segítségével teszünk különbözővé, eltérővé egymástól két dolgot. Ez a „kategóriaváltás” művelete a megnyilatkozás tekintetében, és „perspektíva-váltás” a beszélő vonatkozásában. A beszélő maga is perspektívát vált ahhoz, hogy megtehesse az ironikus megnyilatkozást, ugyanakkor a hallgatót is perspektíva-váltásra készíteti, kiközökenti egy perspektívából, hogy új ismeretek befogadására tegye képessé. Az 5. fejezetben röviden összegzem a tanulmány gondolatmenetét és eredményeit.

2. Elméleti kontextus: az ellentét, az oppozíció és a tagadás szerepe az iróniamodellekben. – A) Az irónia nem oppozíció. – 1. Kiindulópontok. – GRICE (1975/1989) óta sokan megkísérelték az irónia pragmatikai szempontú magyarázatát az oppozíción kívül másban is megragadni. A legtöbb elmélet részben ugyan elfogadja az oppozíciót mint tényezőt, de máshová helyezi a hangsúlyt az irónia magyarázatában. Mivel tanulmányom témája éppen az, amitől ezek az elméletek elhatárolódni kívánnak, itt csak vázaltszerűen adok képet róluk (l. bővebben KOMLÓSI 2007–2008). Áttekintésem kiindulópontját GRICE (1975/1989, 1978/1989) nyújtja, aki a szakirodalmi reflexiókkal ellentétben nem elégszik meg a mondott és sugallt jelentés közötti ellentmondó (kontradiktórikus) propozíció megállapításával, miközben az irónia alakzatát implikaturának tekinti. GRICE a „Further Notes”-ban (1978/1989) gyakorlatilag felsorolja azokat a szempontokat, amelyekre az iróniakutatások fókuszálják a figyelmüket a pragmatika területén.

A grice-i hagyomány a mondott jelentés és a beszélői jelentés viszonylatában értelmezi az iróniát, ahogyan más alakzatokat is. Egy-egy fogalom több elméletben is megjelenik, és egy szerző több fogalmat is kombinál az irónia magyarázatában. Én itt csak a szerzőkre legmarkánsabban jellemzőket tüntetem fel. Az indirektség és ismerősség fogalma GIORA (1995, 1998, 1999, 2003) munkáiban kap nagy hangsúlyt, az utóbbi főleg empirikus kísérletei kapcsán. A negatív attitűd, érzelem és érték kifejezése WILSON és SPERBER (1992/2007), valamint WILSON (2006) érvelésében játszik jelentős szerepet, míg CLARK és GERRIG (1984) elméletében

a színlelés a központi fogalom, az elfogadhatatlanság (inappropriateness) pedig ATTARDO (2000) modelljének kulcsfogalma lesz. Ezekben az ösvényeken maga GRICE nem halad végig, néhány oldalnál többet nem szentel az irónia kérdésének, de e tényezők leltárba vételével gyakorlatilag kijelöli a kutatások későbbi irányvonalát.

2. Az irónia mint indirekt idézés és negatív kritikai attitűd. – WILSON és SPERBER (1992/2007: 36–8) fogalmazzák meg a legélesebb kritikát az irónia és az oppozíció szorosnak vélt és lényeginek tekintett kapcsolatáról. GRICE-ot és a klasszikus retorika álláspontját úgy tartják számon, mint amelyek az irónia lényegét az ellentétes vagy/és oppozíciós viszonyban látják. Ezzel szemben WILSON és SPERBER (1992/2007) egészen más alapokra helyezi magyarázatát, mivel számos olyan esetet sorolnak fel, amikor az ironikus megnyilatkozás szerintük nem fejez ki ellentétet. Az indirekt idézéssel hozzák párhuzamba az irónia jelenségét, amely alapvetően különbözik a paródia direkt idézésétől. Az ironikus megnyilatkozással a beszélő felidéz egy véleményt, amely nem a sajátja, s így juttatja érvényre a negatív kritikai attitűdjét a felidézett véleménnyel kapcsolatban. Nézzünk egy példát a szerzők érveléséből a mellett, hogy az irónia nem az ellentétét fejezi ki annak, amit mond:

- (1) Kontextus: Te meghívsz engem a toszkánai nyaralódba. Toszkána májusban, ahogy írod, a legszebb hely a világon. Megérkezem hideg viharos időben, és miközben hazafelé viszel engem a felhőszakadásban, odafordulok hozzád és azt mondom: *Óh, Toszkána májusban!*

Érvelésük szerint az *Óh, Toszkána májusban!* nem fejez ki teljes propozíciót, így nem lehet igaz vagy hamis. Ha nincs teljes propozíció, akkor nem lehet kontradikcióban (contradictory) egy másik propozícióval. Ez ellen az érvelés ellen legalább két ellenvetést tehetünk. Először: az *Óh, Toszkána májusban!* egy hiányos propozíciós forma szemantikai szinten, amely pragmatikai szinten kiegészül teljes propozíciós formává a kontextus összetevőiből (vö. free enrichment: CARSTON 2004; KOMLÓSI 2007–2008). Másodszor: a kontradikció (contradiction) csak az egyik fajtája az oppozícióknak (l. 3. A).

B) Az irónia mint negációs forma. – 1. Negáció és irónia a lehetséges világokban. – Visszatérve ahhoz, amitől elhatárolják magukat a fenti szerzők, ki kell emelnem közülük MARTIN (1992) és GIORA (1995) munkáit. A többi szerzőtől eltérően ők nagy jelentőséget – noha nem kizárólagosat – tulajdonítanak a negációnak és az oppozíciónak az irónia jelenségében. MARTIN megközelítése a hitek univerzumára épülő logikai-szemantikai aspektusból közelít a kérdéshez, párhuzamba állítva a negáció és az irónia természetét (MARTIN 1992: 83–4). Eszerint az ironikus megnyilatkozás egy olyan elvárást visszahangoz – éppen akkor, amikor a beszélő az igazat mondja –, amely nem teljesült. Más szóval: vagy a beszélő mond valami hamisat annak érdekében, hogy valami igazat sugalljon, vagy a beszélő mond valami igazat annak érdekében, hogy leleplezzen valami hamisat (MARTIN 1992: 84). Az irónia esetében nem egy nyelvi elem váltja ki az inverziót, hanem kiválthatja a kontextus, a szituáció, a szupraszegmentális, kinezikus elem és egyéb nyom. A felsorolt tényezők bele-

kényszerítik a proposíciót a kontrafaktuális világba. A kontrafaktuális világoknak – proposíciók konzisztens halmaza, amelyek legalább egy a w_0 -beli proposíciókkal ellentétes proposíciót tartalmaznak – két részhalmaza az elvárások és a hitek világai (doxastic world), amelyek közül az előbbi a beszélőhöz, az utóbbi pedig a beszélőt kivéve bárki máshoz tartozhat. Lássunk egy példát MARTIN logikai-szemantikai elemzésére (bővebben MARTIN 1992: 85–9). A beszélő mondja, hogy p , de gondolja, hogy $\neg p$. A doxasztikus világ megfelelhet egy széles körben elfogadott vagy elfogadottként számon tartott hitnek, ahol a mások által elfogadott elvárással helyezkedik szembe a beszélő:

- (2) Dorine: *Nem, nem, hisz tudja: szót kell fogadni a lánynak, Még ha az apja egy majomhoz adja is.* [Tartuffe; Második felvonás, Harmadik jelenet. Fordította: Vas István]

Észrevehetjük, hogy ez a logikai-szemantikai keret proposíciókon értelmezi az iróniát, amely egyfajta tagadásként ugyan nem szükségszerű kontradikció, de kontradikció. Az oppozíció más fajtáját nem tudja értelmezni (l. bővebben a 3. fejezetben).

2. Az irónia mint indirekt negációs forma pragmatikai perspektívából. – MARTIN (1994) lehetséges világok modelljével szemben GIORA (1995) megközelítése alapvetően grice-i alapokon nyugvó pragmatikai szemlélet, amely mondott és sugallt jelentés között interakciót feltételező modellel dolgozik. Lényeges különbség azonban mind GRICE, mind pedig MARTIN elméletéhez képest, hogy GIORA (2003) az irónia pszicholingvisztikai megközelítésű on-line megértésmo-delljét kívánja feltérképezni. Jelen vizsgá-lásban kizárólag csak a negációval kapcsolatos álláspontjára fókuszá-lók.

GIORA nem az oppozíciós viszonyra, hanem a negációra, ezzel párhuzamosan pedig a produkcióra és feldolgozásra helyezi a hangsúlyt (l. GIORA és FEIN 1999; GIORA 2003). A negáció mint egyargumentumú operátor ugyanis egy műveletre utal, amely végbemegy az irónia produkciója és feldolgozása során. Az a megközelítés, amely a mondott és a sugallt jelentés közötti viszonyra fókuszál, legyen az interaktív akár, egy művelet eredménye. (A negáció és oppozíció kapcsolatáról bővebben a 3. fejezetben.)

Az ironikus megnyilatkozás tehát indirekt negációs forma, amely számos lényeges tulajdonságában különbözik a direkt negációtól. GIORA (1995: 241–3) három lényeges különbséget sorol fel. Először is, az indirekt negáció interpretációja nem skaláris. Másodsor, az indirekt negáció elkerüli azokat a pszichológiailag „kellemetlen értékeket” és az udvariatlan formát, amelyekkel a direkt tagadás jár, harmadszor pedig, nincsen nyelvi markere, nem behatárolt, ahogy behatárolt a direkt negáció (vö. a 3. B)-ben a direkt negáció bizonytalansági skálájával). GIORA konklúziója szerint az ironikus megnyilatkozás értelmezése nem korlátozódik sem alulról, sem felülről; az irónia implikálhat több mint interpretációt, ahogyan kevesebb mint vagy ellentéte (opposite) interpretációt. Az irónia tehát nemcsak az ellentéte, hanem kevesebb, mérsékeltebb vagy több interpretációja lehet annak, mint amit mondunk (az érvelést bővebben l. GIORA 1995: 243).

3. Vajon indokolt-e a direkt és indirekt negáció ilyen módon történő megkülönböztetése? – Nézzük a következő példát, mennyire illik rá GIORA (1995) az előző alfejezetben bemutatott 'több mint', 'kevesebb mint', illetve 'ellentéte' interpretációja.

- (4) *Gyönyörű ez a fehér ruha.* Kontextus: Rózsaszínű a menyasszony ruhája a hagyománnyal és a várakozásokkal ellentétben.

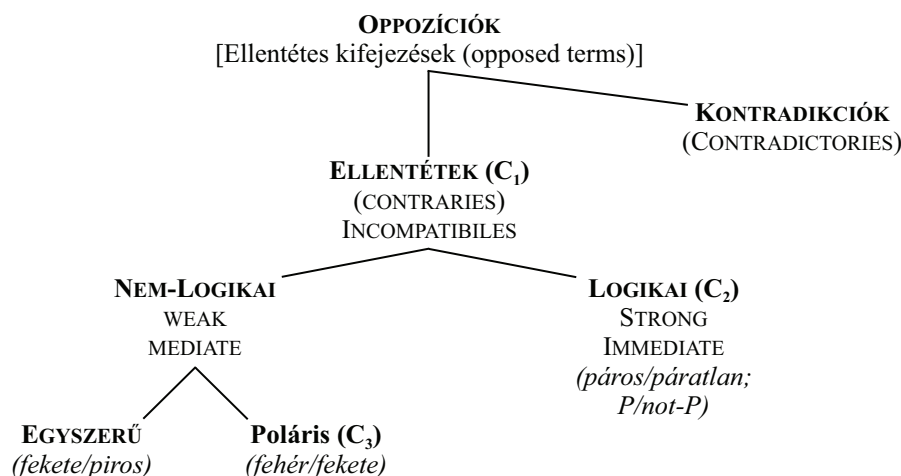
E példa esetében azt láthatjuk, hogy a *'kevesebb mint fehér', *'több mint fehér' értelmezés nem, csak az 'ellentéte' értelmezés adekvát. A mennyiséget figyelembe vevő hasonlítás nem állja meg a helyét a minőségi viszonyok tekintetében. Ennél általánosabb megfogalmazást kíván a megfigyelés, amelyek a minőségi viszonyokat is figyelembe veszik. Ezek alapján azt mondhatjuk grice-i terminológiában maradva, hogy a (4) ironikus megnyilatkozás esetében a mondott jelentés a 'Gyönyörű ez a fehér ruha', a sugallt jelentés pedig a 'Nem fehér az a ruha, aminek fehérnek kellene lennie, hanem rózsaszínű' és ezek interakciójaképpen jön létre a szándékolt beszélői jelentés. Mindezekből világosan kitűnik, mennyire homályos az „ellentéte” (opposite) szó jelentése és használata, amint azt a *fehér/rózsaszínű*, *fehér/nem fehér*, illetve *fehér/fekete* relációk mutatják.

A probléma természete, amely a homályosságot okozza, a következő. GIORA indirekt negáció fogalma nem magyarázza az egyszerű és poláris ellentétek (contraries) közötti különbséget, illetve a logikai és nem logikai ellentétek (contraries) közötti különbségeket, sem az ellentmondó (contradictory) és az ellentétes (contrary) közötti különbségeket, amelyek szintén szerepet játszanak az irónia működésében. Valamint nem válik világossá az oppozíció kifejezés ezekhez való viszonya. Ezeknek a fogalmaknak a differenciálása indokolt az eddigiek alapján, amit a következő fejezetben teszek meg.

3. Az oppozíció és a negáció természete. – A) A negáció és az oppozíció kérdése sokkal inkább összefonódik az irónia jelenségével, mint azt második pillantásra gondolnánk. Az első nagy pillantás a klasszikus retorikai hagyomány, amely fontosnak tartja a tagadást és az oppozíciót az irónia magyarázatában. A jelenlegi törekvések sokkal inkább abba az irányba tartanak, amelyek az iróniát nem a tagadásban és az oppozíciós viszonyban, hanem valami más tényezőben vélik megragadni, mint amilyen a *színlelés*, *elfogadhatóság*, *implikátúra*, *felidézés*, *elvárás*. HORN (1989) „A natural history of negation” című grandiózus könyvének bevezetőjében a tagadásról mint az ember speciális képességéről beszél, illetve minden emberi kommunikációs rendszerben jelenlétéről. Szisztematikusan feldolgozza a negáció és oppozíció kérdését a klasszikus logikai hagyományokban, aztán különböző kérdéskörök szerint csoportosítva tárgyalja őket. Jelen tanulmány csak arra tesz kísérletet, hogy az irónia szempontjából releváns jelenségek körét írja le HORN munkájára támaszkodva, aki maga is néhány helyen megemlíti, hogy a tagadás bizonyos esetei ironikus színezetűek lehetnek.

1. ábra

Az oppozíciók fája

Elsőként nézzük meg, mi is az oppozíció, amely oly sok problémát okoz az ironikus megnyilatkozás értelmezésében. A fenti ábrán az oppozíciós rendszer csoportjait és alcsoportjait láthatjuk, amelyek elnevezéseit egyszerűsítve közöltem, illetve az eredeti ábrától eltérően a kontradikciókat nem soroltam az oppozíciók alá (ezt jelzi, hogy nem köti össze vonal őket), mivel definíció szerint nincs példa a kifejezések között, csak a proposíciók lehetnek kontradikciók (l. HORN 1989: 39). Az oppozíciók fája világosan mutatja az első elágazás alapvető különbségeit. Az oppozíció értelmezésében két nagy kategória képződik azáltal, hogy kifejezésekről (term) vagy proposíciókról van szó. A baloldali elágazást követve láthatjuk, hogy az ellentét terminus kifejezések között értelmezendő. Az egyszerű nem-logikai ellentétek C₁ csoportjába tartoznak a *fekete/piros*, *kék/zöld*, *meleg/langyos* párok, vagyis azok az egy skálára helyezhető kifejezések, amelyek nem a skála legtávolabbi pontjain állnak egymástól. A skálán egymástól legtávolabbi álló párok, mint a *fekete/fehér*, *forró/fagyos* a poláris nem-logikai ellentétek (C₃) kategóriájába tartoznak. A kifejezéseken értelmezett ellentétek (C₁) másik alcsoportja a logikai ellentétek (C₂). Ilyen logikai ellentét a *páros/páratlan* és a *kopasz/nem-kopasz* ellentmondó predikátum pár. A pár tagjait nem lehet skálán elhelyezni, nincs közbülső tag, nincs harmadik lehetőség. HORN (1989: 269) a negáció és az ellentétek pragmatikáját tárgyalva egyszerűsíti a fenti 1. ábrát az „Ellentétek fája”-ra (Tree of Contrariety), ahol az 1. ábra C₁ pontja a fa csúcsa, amelyben a kontradikciók (contradictories) csoportja nem szerepel, mivel ezek csak proposíciókon értelmezhetőek, nem pedig kifejezéseken. A kontradiktórikus (contradictory) terminus felbukkan az ellentmondó predikátum (contradictory predicates) fogalmában a C₂ logikai ellentétek csoportban is. Megkülönböztetve azt, amikor proposíciókról, illetve amikor kifejezésekről van szó, az első esetben a kontradikció és a kontradiktórikus

terminusokat használom. A második esetben, amikor kifejezéseken értelmezzük az angol *contradictory* melléknevet, az *ellentmondó* terminust használom. Az ellentmondó predikátumok (*páros/páratlan*, *kopasz/nem-kopasz*) kontradiktórikus *propozíciókat* (x *páros* / x *páratlan*, y *kopasz* / y *nem-kopasz*) alkothatnak.

Az ellentmondó predikátumokat és kontradiktórikus *propozíciókat* a kétértékűség elve alapján határozzuk meg, amely alapelve a hagyomány két részre bontva szokott tárgyalni (RUZSA 2001: 15; HORN 1989: 270). Ezeket az Ellentmondás Elve (EE) és a Kizárt Harmadik Elve (KHE) irányítja. E két elv szerint, ha két A és B kifejezés kontradikciók, akkor a) EE által, bármilyen x a releváns tartományban, $\sim (Px \wedge Qx)$; illetve b) KHE által, bármilyen x a releváns tartományban, $(Px \vee Qx)$, ahol A és B predikátum változót, x argumentum vagy *propozíció* változót jelöl. A z (x *páros*/ x *páratlan*) példával szemlélítve a $\sim (Px \wedge Qx)$ azt formalizálja, hogy nem igaz az, hogy x páros és páratlan is egyszerre, a $(Px \vee Qx)$ pedig azt formalizálja, hogy x páros vagy páratlan, minden más eset kizárt.

Az igazságfeltételeiket tekintve lényeges különbség a kontradiktórikus *propozíciók* és az *ellentmondó predikátumok* között, hogy az első esetben a kontradiktórikus viszonyban lévő *propozíciók* egyidejűleg mindig ellentétes igazságértékűek. Ha az egyik igaz, a másiknak hamisnak kell lennie és fordítva. Az ellentmondó predikátum esetében előfordulhat, hogy azok a *propozíciók*, amelyekben az ellentmondó predikátum párok szerepelnek, lehetnek egyszerre hamisak, de nem lehetnek igazak egyszerre. Ezeket nevezik még másképpen *kizáró ellentéteknek*. Ez a következő módon képzelhető el: a *páros/páratlan* esetében, ha nem egész számról, hanem *kalap*-ról teszünk állítást, akkor csupán ellentétes *oppozíció*ról (C_2) van szó, mert megengedi, hogy egyszerre legyen hamis *A kalap páros* és *A kalap páratlan* állítás. Ebben az esetben kategóriatévesztésről van szó, ahol az argumentum létezik, de a predikátum természetes módon nem predikátuma (HORN 1989: 97). A *páros/páratlan* párhoz képest a *fekete/fehér* pár C_3 poláris ellentétek, amelyek szintén lehetnek egyszerre hamisak, de igazak nem lehetnek egyszerre, noha más okból kifolyólag, mint a C_2 ellentmondó (logikai) ellentét esetén. Például: 'x se nem fehér, se nem fekete, hanem szürke vagy piros vagy...'. Láthatjuk, hogy a C_3 poláris ellentétek esetében csak az Ellentmondás Elve működik, a Kizárt Harmadik Elve nem. A nem-logikai ellentétek (*fehér/zöld*) definíció szerint megengednek harmadik lehetőséget, ahogyan fentebb már kitértem rá.

B) A negáció. – 1. Logikai-szemantikai perspektívából. – Először röviden a negáció néhány sarkalatos kérdését tárgyalom egy fregeiánus logikai-szemantika körében maradván, majd rátérek a pragmatikai aspektusaira is. Ezt követően fordítom figyelmemet a kettős negáció esetére, amelynek fontos szerep jut az ironikus megnyilatkozás esetében, majd a negációemelés jelenségét tárgyalom.

Nézzük, hogyan tudja a negáció művelete létrehozni a kontradikciókat (7a, 7c) és a C_2 logikai ellentéteket (6a, b). A (6b) állítás a (6a) állítás negációja, és így egyszerre nem lehet a (6a) és (6b) mondatoknak azonos igazságértékűk. A (6b) logikai szinten nem különbözik a *Nem igaz az, hogy Zénó csibész* állítástól. A *nem* tagadószt a logikai szemantika egy argumentumú extenzionális

mondatfunktorként kezeli, amelynek az igazságértéke csak a bemenet igazságértékétől függ (RUZSA 2001: 28).

- (6a) *Zénó csibész.*
 (6b) *Zénó nem csibész.*

Nem mindig ilyen egyértelmű azonban a negáció hatása. Nézzük RUZSA példáját arra, ha nem a predikátumot tagadja a tagadószó:

- (7a) *A kormányt az ellenzék buktatta meg.*
 (7b) *A kormányt nem az ellenzék buktatta meg.*
 (7c) *Nem igaz, hogy a kormányt az ellenzék buktatta meg.*

Ebben az esetben a következőképpen módosulnak az igazságértékek. A (7a és b) ugyan nem lehet együttesen igaz, de hamisak lehetnek egyszerre, amennyiben a kormányt senki nem buktatta meg. Az előző 3. A) alfejezet alapján a két mondat *az ellenzék buktatta meg* és *nem az ellenzék buktatta meg* kifejezései közötti viszonyt a nem-logikai ellentétek közé sorolhatjuk, nem pedig az ellentmondó predikátumok (C_2) közé, eltérően a (6a, b) példától. Ha fenn akarjuk tartani, hogy egy állítás és a negációja ellenkező igazságértékűek, akkor nem tekinthetjük a (7b)-t a (7a) negációjának, hanem csak a proposíció fölött végzett tagadás eredményezhet ellenkező igazságértéket, ahogyan ezt jelzi a tagadásnak az egyargumentumú extenzionális mondatfunktorként való meghatározása. Ebben az értelmezésben a (7a)-nak tagadása a (7c).

A klasszikus logika csak a proposíciókon értelmezi a negációt, a *nem igaz az, hogy* egyargumentumú mondatoperátort ért a negáció alatt. Tágabb értelemben a negáció másik típusa, amikor a negáció ellentétet hoz létre az állított és tagadott kifejezés között, ahogyan azt *az ellenzék / nem az ellenzék* mutatja. A két negációtípus megkülönböztetésére és leírására számos klasszifikáció született, mint például a külső/belső negáció, illetve gyenge/ erős negáció (l. HORN 1989: 140). HORN a következőképpen fogalmazza meg a két típus különbségét: az első típusban a negációra propozicionális operátorként tekinthetünk vagy/és a predikáció módjaként (befolyásolva a predikátum és az alany kapcsolódását). A második típus lényegében a predikátumon értelmezett vagy/és a predikátumon belüli operátor, amely propozicionális függvényben kifejezve is megfogalmazható. Látható, hogy a kétfajta negáció hogyan tudja létrehozni az oppozíció két fajtát, a kontradikciókat (7a, c) és a C_2 logikai ellentéteket (6a, b). Az ellentétek másik két altípusa, a C_3 poláris ellentétek és az egyszerű ellentétek nem negáció útján jönnek létre, ahogyan az 1. ábrán szereplő példák is mutatják.

Látható, hogy nem egyszerű annak a megállapításnak az elfogadása, illetve elutasítása, amely az iróniát mint az ellentétes gondolatoknak az egyidejű érvényre juttatását, illetve mint egy általános vélemény tagadását határozza meg. A C_3 poláris ellentéteket és az egyszerű ellentéteket (vö. rózsaszínű menyasszonyi ruha a fehér helyett) a 4. fejezetben részletesen tárgyalom.

2. Pragmatikai perspektívából. – A logikai- szemantikai meg-

fontolások után vegyük szemügyre a negációt pragmatikai perspektívából, a neo-grice-i kereteken belül maradván, kiegészítve az udvariassági elméletek néhány fogalmával. A negáció használati oldaláról szemlélve udvarias és eufemisztikus színezetű abban az esetben, amikor a tagadott kifejezés pozitív és relatívan gyenge a skáláján. Udvarias és eufemisztikus a *nem szép* kifejezés használata a *csúnya* helyett, a *nem tiszta* a *koszos*, a *nem biztonságos* a *veszélyes*, illetve a *nem bölcs* használata az *ostoba* helyett. Észrevehetjük, hogy ezekben az esetekben a pozitív kifejezés (*szép, tiszta, bölcs*) C₂ erős ellentétének (*nem szép, nem tiszta, nem bölcs*) használata eufemisztikusabb és udvariasabb, mint a pozitív kifejezés C₃ poláris ellentétének (*csúnya, koszos, ostoba*) használata. A negatív kifejezések, mint a *koszos, veszélyes, ostoba* használata minél direkter, annál arculatfenyegetőbb. A direkt negatív kifejezéseknél kevésbé arculatfenyegetők a pozitív tagadott kifejezések (I. BROWN és LEVINSON (1978: §5.4). Ez a magyar nyelv esetében igaz, mind a pozitív kifejezés + fosztóképzős formákra (*udvariatlan, kényelmetlen*), mind a pozitív töltetű predikátum negációjára (*nem udvarias, nem kényelmes*). Ezekben az esetekben az udvariasabb és eufemisztikusabb forma a szintén a tagadószóval képzett kifejezés (*nem kényelmes*), a grammatikalizálódott fosztóképzős forma (*kényelmetlen*), hasonlóan a poláris ellentéthez (*szép – csúnya*), udvariatlanabb. Ez arra enged következtetni, hogy a konvencionalizálódott (*kényelem + tlen*) alak polarizáltabb, élesebb ellentét, mint a tagadószóval létrehozott alak. Pragmatikai szinten az eufemizmust a hallgató HORN (1984/1998) R-alapú következtetése alapján dekódolja. A grice-i pragmatika pontosításaként két elvbe sűríti a kommunikációt irányító elveket, egyaránt figyelembe véve a hallgató és a beszélő szempontjait.

- a) Q - elv (hallgatóközpontú): Tedd a hozzájárulásodat elégségesé (vö. mennyiség₁)! Mondj annyit, amennyit csak tudsz (adott R esetén)!
- b) R - elv (beszélőközpontú): Tedd a hozzájárulásodat szükségessé (vö. viszony, mennyiség₂, mód)! Ne mondj többet, mint amennyit kell (adott Q esetén)!

HORN feltünteti, hogy az általa megadott két elv milyen grice-i maximákat foglalnak magukban. A mennyiség₁ az elvárhatónál se kevesebbet, a mennyiség₂ pedig az elvárhatónál se többet ne mondj almaximákra utal (NÉMETH T. 2003). Az egymás ellenében ható Q- és az R- elvek követésével egyensúlyi helyzet jön létre a beszélő és a hallgató között. A Q-elv érvényesülése esetén a *Csúnya ez a festmény* megnyilatkozás hangzása el, amelyet az R-elvvel egyensúlyba hozva a *Nem szép ez a festmény* megnyilatkozás lesz. A két elv működése feltételezi ZIPF (1949) ökonómia elvét, amely szerint a legkisebb erőfeszítés elve (principle of least effort) vezérli mind a beszélőt, mind a hallgatót. Ami a beszélő részéről a kisebb erőfeszítéssel jár, az a hallgatótól nagyobb energiáfordítást igényelhet (NÉMETH T. 2003: 236).

C) A kettős negáció, a negáció-emelés és az irónia kapcsolata pragmatikai perspektívából. – Térjünk rá a kettős ne-

gáció esetére, amely gyakran felmerül az irónia értelmezésében, ha olyan mondatot használunk ironikusan, amelyben már van direkt tagadás.

(8) *Néhány szava nem a vasárnapi iskola szava volt.* (Mark Twain)

Amennyiben ironikus megnyilatkozásról van szó, az elhangzott megnyilatkozás tagadásán keresztül jutunk el a szándékoltan ironikus jelentésig. De hogy mi is a fentebbi megnyilatkozás tagadása, azt többféleképpen is interpretálhatjuk. HORN (1989: 338) szerint a negáció magasabb tagmondatszintű megjelenésének, azaz a negáció-emelésnek (NR) a motivációja az, hogy ébren tartsa a különböző interpretációkat, amelyek ily módon a jelentés bizonytalanságát idézik elő. A negáció-emelés (NR) a kételkedés enyhe formája, a magasabb tagmondatban lévő ige típusától függően (faktív/nem faktív) litotikus színezete lehet (l. HORN 1989: 339–41). Észrevehetjük, hogy a negáció-emelés enyhítő jellege fontos momentuma a negáció és az irónia összekapcsolódásának. A kettős negáció és a negáció-emelés oly módon kapcsolódik szorosan az ironikus megnyilatkozás értelmezéséhez, hogy az ironikusan használt megnyilatkozás fölötti szinten értelmezendő a negáció, amely lehet kettős, ahogyan ezt a (8) példában láthatjuk. A (9e) példában a két negáció közül az indirekt negáció hasonló a negáció-emeléshez, mivel egy felsőbb szinten negálja a megnyilatkozás egészét. Elbizonytalanítja a megnyilatkozás interpretációját azáltal, hogy nem egyértelmű, mire is vonatkozik a tagadás, ami ráadásul jelöletlen. A tagadószó minél távolabb esik a tagadott kifejezéstől, illetve minél nagyobb egységre vonatkozik, annál bizonytalanabb az interpretációja. A bizonytalanság még nagyobb fokán áll az indirekt tagadás, amely jelöletlen. Ezt a bizonytalansági skálát láthatjuk a (9a–e) példákon keresztül.

- (9a) *Nem szép a festmény.*
- (9b) *Feltételezem, hogy nem szép a festmény.*
- (9c) *Nem feltételezem, hogy szép a festmény.*
- (9d) *Nem feltételezem, hogy nem szép a festmény.*
- (9e) *Feltételezem, hogy nem szép a festmény, amit kinéztél.* Kontextus: egy Van Gogh árverésre menet.

A (9e) ironikus megnyilatkozásban a *feltételezem* indirekt tagadásáról van-e vajon szó, vagy a *nem szép a festmény* indirekt tagadásáról. Annyit mondhatunk, hogy többféle interpretációt is elképzelhetünk. Az egyik esetben a 'Nem feltételezem, hogy nem szép a festmény...', a másik esetben a 'Feltételezem, hogy nem az a dolgok állása, hogy nem szép a festmény...', a harmadik esetben pedig 'Nem az a dolgok állása, hogy feltételezem, hogy nem szép a festmény, amit kinéztél'. Ha nem a klasszikus állításlogika rendszerében gondolkodunk – ahol ' $\neg \neg A$ ' és ' A ' kölcsönösen következményei egymásnak (levezetését l. RUZSA 2001: 29) és a kettős negáció visszaállítja az argumentum eredeti igazságértékét: $\neg \neg A \Leftrightarrow A$ – akkor a fenti interpretációs lehetőségek mindegyike eltérő jelentést hordoz magában. A kettős negációval az alábbi három közül valamelyik mindig társul: a) hezitáció, bizonytalanság (l. 9 a–d); b) féltékenység, szerény-

ség (l. 9 a–d); vagy (3) irónia (l. 9e) (HINTIKKA 1968: 47; HORN 1989: 306). HORN arra a következtetésre jut, hogy az első kettőből fakad a harmadik, az iróniát kifejező használat. A kettős tagadás jelenléte ironikus érzetet kelt/ iróniára utal, amely hezitációból, bizonytalanságból, illetve féltékenységből és szerénységből származik. A kettős tagadásnak bizonytalan és ironikus színezetet, a negáció-emelésnek és a pozitív kifejezések tagadásának pedig eufemisztikus, udvarias és litotikus jelleget tulajdonít, szemben a negatív kifejezésekkel (vö. 2. alfejezet). A litotész és a kettős negáció ugyanazt az egyensúlyt fejezik ki, az utóbbinál a két negatív forma logikailag ugyan törlődik, de funkcionálisan vagy retorikailag nem. A pragmatikai munkamegosztást látszólag egyenlőtlené teszi, mert a jelöletlen kifejezés interpretálása több erőfeszítést követel a hallgatótól (HORN 1989: 304).

A pragmatikai munkamegosztás tekintetében az általános motiváció a rövidség megsértése – másképpen az R-elv (HORN 1984/1998, l. még 3. B) alfejezet) –, amely a pozitív, állító formák elkerülését tartja szem előtt azért, hogy kibúvót hagyjon az értelmezés bizonytalanára tételével. A magyarra vonatkoztatva azt mondhatjuk, hogy a *nem valószínűtlen* kettősen negált forma – először a fosztóképzővel, majd az így létrejött negatív forma a *nem* tagadószóval kétszeresen negatívvá vált. Ez szemantikailag gyengébb, mint a neki megfelelő pozitív *valószínű*. Amikor az *X-talan* az X ellentéte, akkor a kettős negáció használata részlegesen konvencionizált forma, beleértve azokat az eseteket is, amikor kontradikeció van X és *X-talan* között.

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy világosan látszik, mennyire összefonódik az oppozíció és negáció fogalma az ironikus megnyilatkozás interpretációjával. Láthattuk, hogyan eredményezheti a direkt negáció két fajtája (külső és belső) a kontradikciókat és a logikai ellentéteket. A másik két oppozíció típus – a poláris ellentétek és az egyszerű ellentétek – nem negáció útján jönnek létre (l. 1. ábra). Láthattuk továbbá, hogy a kettős tagadás és a negációemelés használata bizonytalan, eufemisztikus, udvarias, litotikus, illetve ironikus interpretációt eredményezhet (vö. HORN 1989; HINTIKKA 1968). A példaelemzésekből az is kiderült, hogy az irónia mint indirekt negáció bizonytalanra teszi az értelmezést, és az indirekt negáció hatóköre még bizonytalanabbá válik, ha a megnyilatkozásban már van tagadás, még bizonytalanabb, ha összetett mondatot tagadunk indirekt módon (l. (8–9e) példák). A kettős tagadás, a negációemelés és az indirekt negáció használata nyitva hagyja a különböző interpretációk lehetőségét. A pragmatikai munkamegosztás tekintetében pedig az általános motiváció a rövidség megsértése, amely a pozitív, állító formák elkerülését tartja szem előtt azért, hogy kibúvót hagyjon az értelmezés bizonytalanára tételével. Mindezek alapján az ironikus megnyilatkozás jelentését első lépésben úgy módosíthatjuk GIORA (1995, 2003) felfogásához képest, hogy a szándékolt beszélői jelentés a mondott jelentés és *legalább egy* sugallt jelentés interakciója. A sugallt jelentés módosítását *legalább egy* sugallt jelentésre az indokolja, hogy az irónia használata, hasonlóan a kettős negáció, a negációemelés és az indirekt negáció használatához, szándékosan nyitva hagyja a lehetséges interpretációkat. Az ironikus megnyilatkozás esetében a beszélő szándéka, hogy fenntartsa a pragmatikai jelentés homályosságát/többértelműségét.

4. Az irónia mint eltérés: a kategóriaváltástól a perspektíva-váltásig. – A 3. fejezet tanúsága szerint nem könnyű megválaszolni azt a kérdést, hogy az irónia vajon az ellentéte-e annak, amit mondunk (vö. GRICE 1975/1989; WILSON–SPERBER 1992/2007), vagy az indirekt tagadása-e egy általánosan elfogadott véleménynek (vö. GIORA 1995, 2003). Szemügyre véve a *fehér/rózsaszínű*, illetve *virág/maci* egyszerű ellentéteket a (4, 13) példákban, a *fejlődés/pusztulás* poláris ellentétek, a *forró/nem forró* logikai ellentétek a (12) példában, végül a *Velünk legyőzheti bolygóját/ Nem igaz az, hogy velünk legyőzheti bolygóját* kontradikciót a (11) példában láthatjuk, hogy az irónia mindegyiket képes létrehozni. A következő példában szemügyre vehetjük, hogyan alakítja a megnyilatkozás kontextusa azt, hogy melyik oppozíciós fajtáról van szó egy ironikus megnyilatkozás esetében.

- (10) *Az autó a fejlődés garanciája!* Kontextus: A Kétfarkú Kutya Párt választási kampányának óriásplakátján.
- (11) *Velünk legyőzheti bolygóját!* Kontextus: A Kétfarkú Kutya Párt választási kampányának óriásplakátján.
- (12) *De jó forró ez a tea!* Kontextus: A már jéghideg teát kortyolgatva, amit a pincér késve éppen az imént hozott ki.

Vegyük észre, hogy a (12) példában az ironikus megnyilatkozás fizikai kontextusa hogyan befolyásolja azt, melyik oppozíció-típus játszik szerepet. A példa kontextusából kiderül, hogy a *forró/hideg* poláris ellentétről van szó. Amennyiben a tea nem hideg, hanem csak langyos, abban az esetben az irónia egyszerű ellentétet hoz létre (*forró/ langyos*). A harmadik lehetőség a *forró/nem forró* logikai ellentét, amely értelmezést szintén nem zárja ki a példánk kontextusa, ugyanis minden más lehet a tea, csak nem forró.

- (13) *Hm, milyen szép virágot hoztál nekem!* Kontextus: Egy hatalmas játékmacival ácsorog a barátod a bejárati ajtóban.

A (13) megnyilatkozásban a beszélő arra szeretné a hallgató figyelmét felhívni, hogy mást hozott neki, mint amit várt. A *macit* és a *virágot* egyszerű ellentéteket tekintve, amely valami mást is közöl, mint *a maci az nem virág*. Ennek alapján azt mondhatjuk, hogy míg a *metafora* azonosság, hasonlóság felmutatása, illetve a metafora által válik azonossá, hasonlóná két dolog, addig az *irónia*: a különbözőség, eltérés felmutatása, illetve az irónia által teszünk különbözővé, eltérővé két dolgot.

A fenti példák is jól mutatják, hogy az ironikus megnyilatkozások értelmezéséhez figyelembe kell venni azt a jelenséget, amellyel a fogalmainkat a *poláris ellentétek* tartományába igyekszünk utalni. Ez az emberi gondolkodásra jellemző általános tendencia, amelyet HORN (1989: 271) OSGOOD és RICHARDS (1973) nyomán *polarizációs tendenciának* nevez. Az elme polarizációs kényszere az, ami a dolgokat *fehér/fekete, világos/sötét, jó/rossz, Isten/Ördög* dichotómiájába kényszeríti. Észrevehetjük, hogy ez a polarizáció a hiperbola és

a litotész retorikai alakzatának felel meg. Polarizáljuk a véleményünket, a dolgok állását, azért, hogy így tegyük világossá álláspontunkat.

- (14) *Lehet, hogy mondta nekem Gyuri, amikor én éppen ordítva beszélgettem az igazgató úrral, miközben ő i d e s ú g t a a bal fülembe.*

A (14) példában világosan látszik, hogy a beszélő álláspontja világossá tételére, illetve saját álláspontja elfogadására eltúlozza, illetve jelenékteleníti a történetet. A valóságban nem ordított az igazgató úrral, és Gyuri nem suttogott, hanem normál hangerőn beszélt. Így az *ordítás*-t hiperbolának, a *suttogás*-t pedig litotésznek értékelhetjük. A sarkított, polarizált helyzet ironikus hangvételű, ha egyben a beszélő kritikájaként értelmezzük Gyurival és a helyzettel kapcsolatban. (Az irónia hiperbolával és litotésszel való társulásával foglalkozik bővebben KOMLÓSI megj. e.; NEMESI 2005, 2009; valamint KREUZ et al. 1996.)

Az általános vélekedés (l. 1. fejezet) – mely szerint az ironikus megnyilatkozás az ellentétét sugallja annak, amit mond – abból fakad, hogy amikor a beszélő ironikusan mond valamit, a legtöbb esetben a poláris ellentétét implikálja annak, amit mond (l. az érvelést bővebben KOMLÓSI megj. e.). A túlzással való gyakori társulás miatt gondoljuk a mondott és a sugallt jelentést egymással élesen ellentetesnek egy ironikus megnyilatkozás esetében. Az ironikus példaanyag nagy része hiperbolával társult irónia (vö. LEECH 1983; ATTARDO 2000; GIORA 2003 példait), mert ez esetben a hiperbola felismerése egyértelműbben jelzi számunkra az irónia jelenlétét. KREUZ és ROBERTS (1995) hasonló gondolatra jutnak empirikus vizsgálataik során, a hiperbolát útjelző táblának tartják az ironikus szándék felismerésében, álláspontjuk szerint a hiperbola és az irónia számos diskurzuscélon osztozik, mint amilyen a „humorosnak lenni”, „nyomatékosítani valamit” és „világossá tenni valamit”. Ami a túlzás és a kicsinyítés alakzatán kívül visszamarad, az az eltérés felmutatása, amely esetben legalább egyszerű ellentét van a mondott és a sugallt jelentés között. Az irónia arra hívja fel a figyelmet, hogy van valami, ami bármi más, de nem az, amit mondok róla.

Eddig a megnyilatkozásra irányítottuk elsősorban a figyelmünket, de nézzük meg, mi történik a beszélő és a hallgató vonatkozásában. Amikor a beszélő ironikus megnyilatkozást tesz, láthatjuk, hogy ami kategóriaváltás a megnyilatkozás tekintetében, az perspektíva-váltás a beszélő és a hallgató számára. A beszélő iróniát használ annak érdekében, hogy kifejezze az elhátaroló dás át, távo ls á g t a r t á s át valamitől. A beszélő ironikus megnyilatkozást tesz annak érdekében, hogy a hallgatóban kételyeket ébresszen a saját tudását, meggyőződését, illetve a kulturális elvárásokat illetően, így kényszerítve őt perspektívájának megváltoztatására azért, hogy új ismereteket fogadjon be. A perspektíva fogalmát TOMASELLO (2002: 127–8) nyomán használom, aki LANGACKER (1987) és FILLMORE (1985) perspektíva fogalmát helyezi evolúciós és egyedfejlődéses keretbe. Ennek értelmében a perspektivikusság a nyelv jellemző tulajdonsága, amely abból fakad, hogy a nyelvhasználóknak sok különböző dologról, sok különböző szempontból, sok különböző kommunikációs helyzetben kell beszélni. Egy adott nyelvi szimbólum a kategorizáció egy szintje, a tárgy vagy esemény

szemlélésének egy adott perspektívája. Tehát „a nyelvi szimbólumok olyan szociális konvenciók, amelyekkel másokat arra készítjük, hogy egy tapasztalati helyzetet egy meghatározott perspektívából szemléljenek” (TOMASELLO 2002: 127). Az irónia – álláspontom szerint – a nyelvnek erre a jellemző tulajdonságára hívja fel a figyelmet, nemcsak tudatosítja a nyelvhasználók perspektívakülönbségeit, hanem váltásra is kényszeríti őket, egyszerre láttatva a perspektívákat. Ilyen módon nem járunk messze WILSON–SPERBER (1992/2007) elképzelésétől, mely szerint az irónia kifejezi a beszélő kritikai attitűdjét. A kritikai attitűd homályos fogalma nehezen illeszthető be az általam használt keretbe, jobban rávilágít a dolog természetére a *metapragmatikai éberség* (metapragmatic awareness) fogalma, amely láthatóvá teszi a pragmatikai használatok szintjét, így egyszerre kezelhető a többféle pragmatikai jelentés lehetősége, amely az irónia célja.

5. Az eredmények összegzése. – A) **Többértelműség létrehozása: „legalább egy”.** – Először is, a tanulmány során világossá vált, hogy nem kielégítő magyarázat az ironikus megnyilatkozás ’több mint’, ’kevesebb mint’ és ’ellentéte’ interpretációja, amelyet GIORA (1995) javasol, valamint módosításra szorult az az elképzelés is (GIORA 1997; GIORA–FEIN 1999; GIORA 2003), amely szerint az ironikus megnyilatkozás szándékolt jelentése a mondott és a (!) sugallt jelentés interakciója. A definíciót a következőképpen módosítottam, amelyet az oppozíció és negáció szemantikai-pragmatikai analízisével támasztottam alá. Az ironikus megnyilatkozás szándékolt jelentése a mondott jelentés és *legalább egy* (tehát lehet több is) sugallt jelentés interakciója, amely sugallt jelentéseket a kontextus redukálhat, de ébren is tarthat. A negáció természetének és az irónia-használat céljának köszönhetően a kontextuális információ nem egyértelműsíti a pragmatikai jelentést. Az irónia esetében a beszélő szándéka az – hasonlóan a kettős negációhoz és a negáció-emeléshez –, hogy fenntartsa a pragmatikai jelentés homályosságát/többértelműségét.

B) **Eltérés: kategóriaváltás és perspektíva-váltás.** – Másodsor, láthattuk, hogy nem mennyiségi, hanem minőségi változást mutat föl az ironikus megnyilatkozás. Így a ’több mint’, ’kevesebb mint’ és ’ellentéte’ interpretáció helyett az ironikus megnyilatkozás a *különbözőség, eltérés* felmutatása. Az irónia által teszünk különbözővé, eltérővé két dolgot. Ez a művelet a megnyilatkozás nézőpontjából *kategóriaváltás*, beszélő és a hallgató nézőpontjából pedig *perspektíva-váltás*. A beszélő azért használ ironikus megnyilatkozást, hogy rámutasson arra, *elhatárolódik* valamitől, és a hallgatóban kételyeket ébresszen jelenlegi tudása, meggyőződése és a kulturális elvárások tekintetében, így téve képessé a hallgatót új ismeretek befogadására.

Az irónia meghatározása a következőképpen módosult: 1. Az ironikus megnyilatkozással a beszélő metapragmatikai éberségre ösztönzi a hallgatót, ráirányítja a figyelmet az eltérésre, különbözősége a mondott jelentés és legalább egy (vagy több) sugallt jelentés között, fenntartva a pragmatikai jelentés homályosságát/többértelműségét. – 2. Ez a művelet a megnyilatkozás nézőpontjából a *kategóriaváltás*, a Beszélő és a Hallgató nézőpontjából pedig a *perspektíva-váltás*. – 3. A Beszélő szándéka, hogy a Hallgatót perspektíva-váltásra ösztönözze.

Kulcsszók: irónia, perspektívaváltás, metapragmatikai éberség, oppozíció, negáció, eltérés.

A hivatkozott irodalom

- ATTARDO, SALVATORE 2000. Irony as relevant inappropriateness. *Journal of Pragmatics* 32: 793–826.
- BROWN, PENELOPE – LEVINSON, STEPHEN 1978. Universals in Language Usage: Politeness Phenomena. In: GOODY, ESTER N. ed., *Questions and Politeness*. Cambridge University Press, Cambridge, 56–311.
- CLARK, HERBERT H. – GERRIG, RICHARD J. 1984. On the Pretense Theory of Irony. *Journal of Experimental Psychology: General* 113: 121–6.
- CARSTON, ROBYN 2004. Relevance theory and the saying/implicating distinction, In: HORN, LAURENCE R. – WARD, GREGORY ed., *The Handbook of Pragmatics*. MIT Press, Cambridge (MA), 633–56.
- FILLMORE, CHARLES J. 1985. Syntactic intrusions and the notion of grammatical construction. *Proceedings of the Eleventh Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society* 11: 73–86.
- GIORA, RACHEL 1995. On Irony and Negation. *Discourse Processes* 19: 239–64.
- GIORA, RACHEL 1998. Irony. In: VERSCHUEREN, JEF et al. ed., *Handbook of Pragmatics*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam (Philadelphia), 1–21.
- GIORA, RACHEL 2003. *On our mind: Salience, context, and figurative language*. Oxford University Press, New York.
- GIORA, RACHEL – FEIN, OFER 1999. Irony: Context and salience. *Metaphor and Symbol* 14/4: 241–57.
- GRICE, H. PAUL 1975/1989. Logic and conversation. In: UŐ, *Studies in the way of words*. Harvard University Press, Cambridge (MA), 22–40.
- GRICE, H. PAUL 1978/1989. Further Notes on logic and conversation, In: GRICE 1989: 41 – 57.
- HORN, LAURENCE R. 1989. *A natural history of negation*. The University of Chicago Press, Chicago.
- HORN, LAURENCE R. 1984/1998. Toward a new taxonomy for pragmatic inference: Q- and R-based implicature. In: ASA KASHER ed., *Pragmatics I: critical concepts*. Routledge, London, 383–418.
- HINTIKKA, JAAKKO 1968. Epistemic logic and the methods of philosophical analysis. *Australasian Journal of Philosophy* 46/1: 37–51.
- KÖMLÖSI BOGLÁRKA 2007–2008. Az irónia kutatás dilemmái a pragmatikában. *Nyelvtudomány* 3–4: 95–128.
- KÖMLÖSI BOGLÁRKA megj. e. A polarizációs tendencia szerepe az irónia nyilvánvalóvá tételében. A hiperbola és litotézis mint nyomok az ironikus interpretációhoz. Megjelenés előtt a Magyar Nyelvben.
- KREUZ, ROGER. J. – ROBERTS, RICHARD M. 1995. Two cues for verbal irony: Hyperbole and the ironic tone of voice. *Metaphor and Symbolic Activity* 10: 21–31.
- KREUZ, ROGER. J. et al. 1996. Figurative language occurrence and co-occurrence in con-

- temporary literature, In: ROGER J. KREUZ – M. S. MACNEALY szerk., *Empirical approaches to literature and aesthetics*. Ablex, Norwood (NJ), 83–97.
- LANGACKER, RONALD 1987. *Foundation of cognitive grammar*. Vol. 1. Stanford University Press, Stanford.
- LEECH, GEOFFREY N. 1983. *Principles of pragmatics*. Longman, London.
- MARTIN, ROBERT 1992. Irony and universe of belief. *Lingua* 87: 77–90.
- NEMESI ATTILA LÁSZLÓ 2005. Az alakzatprodukción empirikus kutatásának dilemmái. In: IVASKÓ LÍVIA szerk., *Érthető kommunikáció*. Szegedi Tudományegyetem Médiatudományi Tanszék, Szeged, 62–76.
- NEMESI ATTILA LÁSZLÓ 2009. Az alakzatok kérdése a pragmatikában. *Loisir Könyvkiadó*, Bp.
- NÉMETH T. ENIKŐ 2003. A kommunikatív nyelvhasználat elvei. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 20: 221–54.
- OSGOOD, CHARLES, E. – RICHARDS, MEREDITH M. 1973. From Yang and Yin to and or but. *Language* 49: 380–412.
- RUZSA IMRE 2001. *Bevezetés a modern logikába*. Osiris Kiadó, Bp.
- TOMASELLO, MICHAEL 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Osiris Kiadó, Bp.
- ZIPF, GEORGE KINGSLEY 1949. *Human behavior and the principle of least effort*. Addison-Wesley, Cambridge (MA).
- WILSON, DEIRDRE – DAN SPERBER 1992. On Verbal Irony. *Lingua* 87: 53–76.
- WILSON, DEIRDRE 2006. The pragmatics of verbal irony: echo or pretence? *Lingua* 116: 1722–43.

Irony as “change of category” and “change of perspective” at the semantics-pragmatics interface

An ironic utterance is the presentation of difference or deflection. That is, we distinguish two things with the help of irony, via a procedure I call change of category. At the speaker’s level, irony is a change of perspective: the speaker uses an ironic utterance to create a distance from something and to force the listener to doubt his or her own knowledge or opinion (to raise his/her metapragmatic awareness), thus forcing him or her to change perspective in order to accommodate to novel pieces of knowledge. In the case of irony, what has been said and what has been implied will remain in interaction, due to the nature of negation, and the goal of using irony is that contextual information should not disambiguate the pragmatic meaning. In the case of irony, the speaker’s intention is to keep up the ambiguity of the pragmatic meaning, similarly to double negation and ‘neg-raised’ negation.

Keywords: irony, change of perspective, metapragmatic awareness, opposition, negation, difference.

KOMLÓSI BOGLÁRKA

A spontán beszéd önellenőrzési folyamatainak életkor-specifikus sajátosságai*

1. Bevezetés. – Beszédünk során – tudatosan avagy tudattalanul – folyamatosan ellenőrizzük önmagunkat: tartalmilag és formailag megfelelő-e az, amit mondunk. A beszédprodukciónak bármely szintjét képesek vagyunk ellenőrizni, így a fogalmi tervezést, a nyelvi megformálást, a fonetikai tervezést és az artikulációs kivitelezést is (LEVELT 1989).

Az önellenőrzési folyamatok működésére a beszédben többféle jelenség utalhat. Ilyenek például egyes megakadásjelenségek, a szupraszegmentális szint megváltozása (például bizonytalanabb benyomást kelt a hangszínezet), bizonyos verbális megnyilatkozások (*Ezt így mondják? Jól mondtam?*), illetve a hibajavítások.

A megakadásjelenségek közül az ismétlés és az újraindítás jelzik legfőképpen az önellenőrzés működését – bár mindkettő elsősorban tervezési bizonytalanság vagy a mentális lexikon aktiválásának nehézsége esetén lép fel (GYARMATHY et al. 2009). Az újraindításkor a beszélő a célszó kiejtése közben elbizonytalanodik, hogy a közlési szándékának megfelelő szót aktiválta-e, ezért az artikuláció megszakad, majd a probléma megoldása után megtörténik a teljes szó kimondása. Az ismétlések esetében a beszélő a célszó kimondása előtt bizonytalanodik el a folytatásban, s mivel időre van szüksége a zavar elhárításához, a célszó előtti és/vagy az utóljára kiejtett szó ismétlésével nyer időt (CLARK–WASOW 1998; GYARMATHY 2009). Ezek a megakadások tehát időt biztosítanak arra, hogy ellenőrizzük, megfelelően terveztük-e meg a mondanivalónkat.

A beszédben előforduló hibák egy része észrevétlen és javítatlan marad, míg más hibákat a beszélő felismer és javít. A felismerés és a javítás nem feltétlenül függ össze: előfordulhat, hogy az önkontroll tudat alatt működik; vagy a beszélő felismeri a hibát, de mégsem javítja (GÓSY 2005) – például nem akarja megszakítani a saját gondolatmenetét, vagy úgy ítéli meg, hogy a hallgatóság a javítás nélkül is tudta dekódolni a szándékolt közlést. A felszínen megjelenő hiba és javítása három részből áll: 1. a megvalósult hiba; 2. a szerkesztési szakasz, azaz a hibajavítás megtervezése; 3. maga a javítás (LEVELT 1989). Amikor megtörtént a hibadetektálás, az artikuláció általában megszakad, ezt követi a néma szünettel, hezitálással, esetleg tölteléksszóval kitöltött szerkesztési szakasz, amely különböző hosszúságú lehet (akár 0 ms-os is), és végül a hiba korrigálása.

Az önmonitorozás lehet rejtett vagy felszíni: az első esetben a beszédtervezési folyamatban, még a kiejtés előtt végbemegy az önellenőrzés; míg a második esetben a beszélő a saját beszédészlelésének és beszédmegértésének során azonosítja a hibát (vö. HOCKETT 1973; GÓSY 2008b). Az angol nyelvre vonatkozóan azt feltételezik, hogy a kétféle önmonitorozási folyamat „határa” 200 ms, vagyis a 200 ms-nál rövidebb hibadetektálások és javítások a rejtett önellenőrzési folyamatok révén, a 200 ms-nál hosszabbak a felszíni önmonitorozás során jönnek létre (NOOTEBOOM 2005). Ez az időtartam a MARSLEN–WILSON (1990) által igazolt

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

„felismerési pont” elméletén alapul, amely szerint a hallgatók 200 ms-mal az elhangzás kezdete után biztonsággal azonosítják az adott szót. A magyarra vonatkozóan – a hosszabb magyar szavak és a toldalékok használata miatt – ennél hosszabb időtartam feltételezhető a kétféle folyamat határául (GYARMATHY et al. 2009).

Az önellenőrzési folyamatokat meghatározzák a nyelvi és a kognitív képességek (például az önmonitorozás részleges vagy teljes hiánya több betegség – da-dogás, afázia, apraxia, skizofrénia stb. – jellemzője; vö. LISS 1998), így az életkor is fontos szerepet játszik e mechanizmusok működésében. Magyar anyanyelvű felnőtt beszélők önkorrekcióna vonatkozóan többféle adatot találunk a szakirodalomban. GÓSY (2008b) eredményei szerint a felnőttek a hibák 46,2%-át javítják átlagosan; míg GYARMATHY (2010) adatközlői átlagban a hibáik 65,5%-át javították. Az eltérés az egyes beszélők individuális különbségeiből adódik, vannak tudatosabb beszélők, akik jobban kontrollálják magukat, és vannak kevésbé tudatos beszélők is.

Más kutatások gyermekek beszédében elemezték az önkorrekciónkat. Hatéves, tipikus fejlődésű óvodások és 20–30 év közötti felnőttek önjavítási stratégiáit vetette össze GÓSY MÁRIA (2009). Megállapította, hogy a gyermekek spontán beszédében már hatéves korban tapasztalhatók a rejtett javítások, illetve a nyelvi átalakításhoz szükséges időnyerésre utaló jelenségek, amelyek ebben az életkorban főként az ismétlésekben jelentkeznek. Több az újraindítás is a hatéveseknél, mint a felnőtteknél. A hibajavítási mechanizmusok hatéves korban kevésbé hatékonyan működnek, mint a felnőtteknél: a gyermekek 22%-ban javították hibáikat, míg a vizsgált felnőttek 46%-ban. NEUBERGER (2010) óvodás és iskolás gyermekek korrekciós folyamatainak elemzésekor azt találta, hogy az óvodások a hibák 44%-át, a kisiskolások az 58%-át javították. A szerző továbbá megállapította, hogy a gyermekeknek több időre van szükségük a korrekciós folyamatokhoz, vagyis náluk hosszabbak a szerkesztési szakaszok, mint a felnőtteknél. A gyermekek esetében adatolt javítások eltérései is a nagy egyéni különbségekre utalnak.

A 70 év fölötti idősöknek is hosszabb időre van szükségük a fiatalokhoz képest a hibák javításakor. Az időzítés mellett a javítások arányában is különbség van a két életkori csoport között: az idősök kevesebbszer javítják a hibáikat, mint a fiatalok (vö. BÓNA 2011; a konkrét kutatásban csak nőket vizsgáltak; az idősöknél 37%-ban, a fiataloknál 47,5%-ban fordult elő önkorrekción; különösen akkor, ha nehezített a beszéd feladat).

Egy korábbi kutatásban három különböző életkorban (9 évesek, fiatal felnőttek és idősök) azt vizsgálták, hogy a hallgatók hogyan javítják a hallott megakadásokat (BÓNA et al. 2007). A javításban a fiatal felnőttek voltak a legsikeresebbek, átlagosan 85,6%-ban adtak helyes választ. Az idősök teljesítménye némileg elmaradt a fiatalokétól; ők 71,9%-ot értek el, míg a legkevesebb jó választ a gyermekek produkálták (61,9%-ban). A reakcióidő-értékek a helyes válaszok arányához hasonlóan alakultak: a legrövidebb reakcióidőket a fiataloknál mérték, kissé hosszabb reakcióidőket produkáltak az idősök, míg a leghosszabbak a gyermekeknél voltak adatolhatók. Ezek az eredmények azt mutatják, hogy a hallott megakadások javítása a gyermekeknek okozza a legtöbb nehézséget, az idős embereknek már keveset, és a felnőttek számára pedig csupán a bonyolultabb esetek jelentenek problémát.

Az említett vizsgálatokban tehát életkori és egyéni különbségeket is találunk, amelyek különböző kognitív folyamatokra, az artikulációs és beszédtempókra, illetve a beszélőnként és életkoronként eltérő hibatípusokra vezethetők vissza. Az önmonitrozó folyamatok kialakulása – ahogyan az első megakadásjelenségek megjelenése is – az anyanyelv-elsajátítás kezdeti szakaszaira tehető. A nyelvi fejlődés során a produktált megakadások típusai és gyakorisága, illetve az önellenőrzés hatékonysága mindinkább megközelíti a felnőtt mintát. Ahogyan a beszéd és a nyelvhasználat több területén változások következnek be az idős korra (pl. eltérő szóhasználat, szólóhívási nehézségek, artikulációs változások, bizonytalanabb beszédészlelés stb.), úgy valószínűleg a szervezet öregedése, a mentális folyamatok lassulása a megakadásjelenségek produkcióját és az önellenőrzés mechanizmusát is befolyásolja.

Bár a hazai szakirodalomban több adat olvasható a különböző életkorokban bekövetkező önkorrekción folyamatokról, olyan vizsgálatról nincs tudomásunk, amely három életkorban vetné össze az önellenőrzési folyamatok működését, sikerességét és időzítési sajátosságait. A jelen kutatásunk célja az, hogy megvizsgáljuk, hogyan működik az önellenőrzés a 9 éves kisiskolásoknál, a 20–32 éves fiataloknál, illetve 66–80 éves időseknel.

Hipotéziseinket a következőképpen fogalmazzuk meg: 1. Az életkortól függetlenül eltérő lehet a megjelenő hibák típusa és javítása. 2. A spontán beszédben a fiatal felnőttek javítják a legnagyobb arányban a hibáikat, míg a legkevesebb önkorrekción a gyermekeknél fogjuk adatolni. 3. Különbségeket találunk az egyes életkorok között a szerkesztési szakaszok, illetve az ismétlések és az újraindítások temporális sajátosságaiban.

2. Anyag, módszer, kísérleti személyek. – Kutatásunkhoz a BEA adatbázisból (vö. GÓSY 2008a) választottuk ki tíz fiatal (öt férfi és öt nő, életkoruk: 20–32 év) és tíz idős (öt férfi és öt nő, életkoruk: 66–80 év) adatközlő spontán narratíváját. A felvételeken az adatközlők az életükről, szabadidejükről stb. beszéltek. A gyermekek beszédének vizsgálatához tíz gyermekkel (négy fiú és hat lány, életkoruk: 9 év) készítettünk hangfelvételt. A gyermekeket arra kértük, hogy meséljenek az iskola utáni elfoglaltságaikról, illetve hobbijukról. Mindegyik életkori csoportban mintegy 60 percnyi hanganyagot elemeztünk (1. táblázat), ami beszélőnként körülbelül hatperces beszédprodukciót jelentett.

1. táblázat

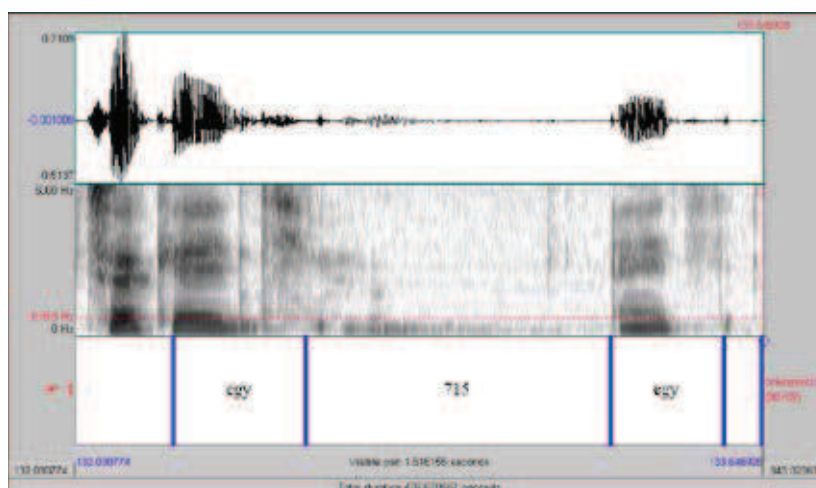
Az elemzett hangfelvételek hossza

Életkor	Összidő (perc)
Gyermekek	62'15"
Fiatal felnőttek	55'57"
Idősek	61'50"

A beszédproduktókat a Praat 5.0 akusztikai-fonetikai jelfeldolgozó szoftverrel felcímkéztük (BOERSMA–WEENINK 1998) a beszédszakaszok (szünettől szünetig terjedő szakasz) szintjén, majd adatoltuk az ismétléseket, az újraindításokat és a hibákat. Kiszámítottuk minden adatközlő artikulációs és beszédtempóját. Megvizsgáltuk a hibajavításokat is. Megmértük a szerkesztési szakaszok hosszát (azaz a hibázástól, illetőleg az artikuláció megszakításától – a hiba felismerésétől – a hibajavításig eltelt időt, illetve az ismétléseknél az ismételt elemek és az ismétlések időtartamát (1. ábra). Ha a szerkesztési szakasz hiányzott, azaz a korrekció szünet nélkül következett be, 0 ms-nak tekintettük.

1. ábra

Az *egy* szó ismétlése egy fiatal nő ejtésében
(a szám a szerkesztési szakasz időtartamát jelöli)

Az adatokat életkorok és nemek szerint összevetettük, majd elemeztük, hogy a beszélőknek a beszédtervezés mely szintjén voltak a legnagyobb nehézségeik (vö. LEVELT 1989; magyarul GÓSY 2005). A statisztikai elemzéshez a SPSS 13.0 szoftvert használtuk (egytényezős varianciaanalízis és Tukey post hoc teszt).

3. Eredmények. – A) **Temporális sajátosságok.** – A megakadások megjelenését, illetőleg az önkorrekción folyamatok időzítését befolyásolják a beszédproduktó temporális sajátosságai is, ezért először a beszéd- és az artikulációs tempót számítottuk ki. A tempóértékek a 2. táblázatban olvashatók. A leglassabb átlagos artikulációs és beszédtempókat a gyermekek, a leggyorsabakat a fiatal felnőttek produkálták.

2. táblázat

A tempóértékek az életkor és a nem függvényében (hang/s)

Csoportok	Beszédtempó		Artikulációs tempó	
	Átlag	Szórás	Átlag	Szórás
Gyermekek	6,7	5,5–8,3	9,8	8,3–11,4
Fiúk	6,4	5,7–7,1	9,5	8,3–10,3
Lányok	6,9	5,5–8,3	10,0	8,8–11,4
Fiatalok	10,9	8,7–12,5	14,0	12,3–16,0
Férfiak	11,1	8,7–12,5	14,9	13,6–16,0
Nők	10,7	10,1–11,4	13,2	12,3–14,0
Idősek	8,6	6,4–10,0	11,5	10,2–13,4
Férfiak	8,3	6,4–9,3	11,3	10,2–12,0
Nők	8,9	7,9–10,0	11,6	10,7–13,4

B) Az ismétlések és az újraindítások adatai. – A gyermekek 81,2 szavanként, a fiatalok 48,8 szavanként, az idősek 99,9 szavanként produkáltak ismétlést. Nagy különbség volt a nemek között mindhárom életkorban: az iskolás lányoknál 94,5 szavanként, a fiúknál 64 szavanként; a fiatal nőknél 41,2 szavanként, a fiatal férfiaknál 63,5 szavanként; az idős nőknél 64,9 szavanként, az idős férfiaknál 313,4 szavanként adatoltuk az ismétlést. A gyermekeknél csak egyszeres ismétléseket találtunk, míg a fiatalok ismétléseinek 5%-a kétszeri ismétlés volt, az időseknél pedig 15,4% volt a többszöri (kétszeres, háromszoros, sőt négyszeres) ismétlések aránya.

Az egyszeres ismétlések esetében megvizsgáltuk, hogy az első vagy a második ismétlés időtartama volt-e hosszabb. Az ismétlések akkor következnek be, amikor a beszélő elbizonytalanodik a folytatásban vagy hibát észlel, de fenn akarja tartani a folyamatos beszéd látszatát. Ha a beszélő a szerkesztési folyamat alatt képes korrigálni a beszédtervezési és kivitelezési folyamatban észlelt hibát, akkor a második kimondás lerövidül. Ha a beszélő a közlés folytatásán gondolkodik, illetve a lexikális előhívásban lép fel probléma, akkor az ismétlés során a második kimondás hosszabb lesz (vö. GYARMATHY 2009).

Mindhárom életkorban találtunk arra példát, amikor a két kimondás időtartama megegyezett. Ez a gyermekeknél az ismétlések 2,8%-át, a fiataloknál 2,5%-át, az időseknél 3,1%-át tette ki. A gyermekeknél az esetek 74,6%-ában az első, 22,6%-ában a második; a fiataloknál 81,8%-ban az első, 15,7%-ban a második; az időseknél 64,1%-ban az első, 32,8%-ban a második kimondás volt a hosszabb. Mindegyik esetben szignifikáns különbség volt a két kimondás időtartamában. Amikor az első kimondás volt a hosszabb: a gyermekeknél $F(1, 104) = 25,344$; $p \leq 0,001$; a fiataloknál $F(1, 258) = 67,056$; $p \leq 0,001$; az időseknél $F(1, 80) = 10,906$; $p = 0,001$. Amikor a második kimondás volt a hosszabb: a gyermekeknél $F(1, 30) = 4,818$; $p = 0,036$; a fiataloknál $F(1,44) = 8,979$; $p = 0,004$; az időseknél $F(1, 40) = 4,873$; $p = 0,033$.

Az ismétlések a tervezési folyamatban fellépő bizonytalanság jelei voltak, időnyerő stratégiaként jelentek meg. A gyermekeknél az első kimondás gyakran nyújtással járt együtt. A következő példában az első elem kiejtése a hosszabb, a gyermek gondolkodik, hogyan folytassa a közlést. Miután – egy hosszú, néma és kitöltött szünetet egyaránt tartalmazó szakasz után – megtalálta a mentális lexikonában a szükséges elemet, az ismételt szó rövidebb artikulációval még egyszer megjelent (a számok a néma szünetek és a hezitálások időtartamát, a kettőzött betűk a nyújtásokat jelölik): *vannak a húgomnak ilyeen 904 ööö (543) 777 ilyen Legói*. Amikor a második kimondás volt a hosszabb, ezt okozhatta például tervezési nehézség. A következő példában a fiatal férfi a közlés folytatásának megtervezésén gondolkodik, erre utalnak az ismétlés mellett a hosszú néma szünetek és a hezitálások is: *vagy csak 162 egyszerűen nem csinálnak semmit 1020 úgyhogy öö (512) 114 úgyhogy öö (218) 884 a gyerekek egy jelentős részénél ez jellemzi a zeneoktatást*. Egy idős női adatközlőnek a szóelőhívás okozott nehézséget. A téves kezdést egy ismétlés (ahol a második elem a hosszabb), egy hosszú néma szünet, hezitálások és nyújtások előzik meg, illetve követik: *s hát bizony kemény ö (219) kemény aa 826 k aa ööm (325) menetjegy vagy a bérlet*.

Elemeztük az ismétlések szerkesztési szakaszainak időtartamát is. A gyermekek szerkesztési szakaszainak az átlaga 993 ms (40–3567 ms; az átlagos eltérés 759 ms); a fiataloké 299 ms (0–3762 ms; az átlagos eltérés 450 ms); az idősek szerkesztési adatainak az átlaga 251 ms (0–2062 ms; az átlagos eltérés 389 ms). A szerkesztésre az idősek fordították a legrövidebb időt, valószínűleg ezzel biztosítva a beszéd folyamatosságát (vö. BÓNA 2010); ugyanakkor ez a rövid szerkesztési szakasz nem biztosított elegendő időt számukra a korrekciós működésekre, ezért gyakori náluk az, hogy a második kiejtés a hosszabb. A leghosszabb átlagos szerkesztési szakaszt a gyermekeknél mértük. Az egytényezős varianciaanalízis szerint szignifikáns különbség van az életkori csoportok között: $F(2, 314) = 51,023$; $p \leq 0,001$. A Tukey post hoc teszt szerint azonban csak a gyermekek szerkesztési szakaszai különböznek szignifikánsan a másik két csoport eredményeitől ($p \leq 0,001$ mindkét esetben); a fiatalok és az idősek között nincs szignifikáns különbség ($p = 0,777$).

Összevetettük a nemek szerint is az ismétlések szerkesztési szakaszait (3. táblázat). A két nem szerkesztési szakaszai között egyik életkorban sincs szignifikáns különbség.

3. táblázat

Az ismétlések szerkesztési szakaszai az életkor és a nem függvényében (ms)

Csoportok	Szerkesztési szakasz		
	Átlag	Szórás	Átlagos eltérés
Gyermekek			
Fiúk	1128	148–2770	683
Lányok	888	40–3567	806

Csoportok	Szerkesztési szakasz		
	Átlag	Szórás	Átlagos eltérés
Fiatalok			
Férfiak	365	0–1400	417
Nők	265	0–3762	464
Idősek			
Férfiak	178	0–741	271
Nők	260	0–2062	402

Elemeztük, hogy milyen szavakon fordultak elő az ismétlések. A gyermekek ismétléseinek 78,9%-a, a fiatalokénak 89,3%-a, az idősekének 92,2%-a fordult elő funkciószón. A megismételt elem általában egyetlen szó volt, de mindegyik életkorban előfordult az is, hogy egy-egy szókapcsolatot ismételték meg az adatközlők, például: *majd elmúlik 0 majd elmúlik; ott dolgoztam mm (868) ott dolgoztam; van itt a 149 van itt a; van benne 1031 van benne.*

A gyermekek 106,7 szavanként, a fiatalok 209,7 szavanként, az idősek 193,7 szavanként produkáltak újraindítást. Az újraindítások gyakoriságában is nagy különbség volt a két nem között: az iskolás lányoknál 99,4 szavanként, a fiúknál 124 szavanként; a fiatal nőknél 188,2 szavanként, a fiatal férfiaknál 244,9 szavanként; az idős nőknél 137,3 szavanként, az idős férfiaknál 403,9 szavanként adatoltunk újraindítást. Mindegyik életkori csoportban a nők produkáltak újraindítást gyakrabban. Mindössze öt esetben, három gyermeknél (egy fiúnál és két lánynál), illetve két fiatal felnőttél (egy fiatal nőnél és egy fiatal férfinál) találtunk olyan esetet, amikor többszöri újraindítás történt (*l- l- leesett, ki- v ki-kiszabadítottuk, há- há- ház, o o olyan, vel öö (165) ve öö (332) velük*).

Az újraindítások szerkesztési szakaszainak az átlaga a gyermekeknél 296 ms (10–1375 ms; az átlagos eltérés 242 ms); a fiataloknál 195 ms (0–1466 ms; az átlagos eltérés 328 ms); az időseknél 203 ms (0–1222 ms; az átlagos eltérés 285 ms). Az életkori csoportok között az ismétléssel ellentétben nem volt szignifikáns különbség az újraindítások szerkesztési szakaszaiban.

A nemek közötti különbségek elemzésekor sem találtunk szignifikáns különbséget, de mindegyik életkorban a nőknél adatoltuk a rövidebb átlagos szerkesztési szakaszt és kisebb szórást (4. táblázat).

4. táblázat

Az újraindítások szerkesztési szakaszai az életkor és a nem függvényében (ms)

Csoportok	Szerkesztési szakasz		
	Átlag	Szórás	Átlagos eltérés
Gyermekek			
Fiúk	349	69–1375	324
Lányok	273	10–847	199

Csoportok	Szerkesztési szakasz		
	Átlag	Szórás	Átlagos eltérés
Fiatalok			
Férfiak	239	0–1466	456
Nők	168	0–884	222
Idősek			
Férfiak	286	0–949	361
Nők	181	0–1222	266

C) A hibák és korrekciójuk. – A gyermekek 93,6 szavanként, a fiatalok 136,1 szavanként, az idősek 110,2 szavanként produkáltak hibát. A gyermekeken kívül a másik két életkorban jelentős különbség volt a nők és a férfiak hibázásai között: az iskolás lányok 94,1 szavanként, a fiúk 92,9 szavanként; a fiatal nők 120,3 szavanként, a fiatal férfiak 163,3 szavanként; az idős nők 87,1 szavanként, míg az idős férfiak 134,3 szavanként hibáztak. A felnőttek és az idősek eredményei megegyeznek a szakirodalom korábbi megállapításaival, miszerint a nők többet hibáznak (a férfiak pedig többet bizonytalankodnak) a beszédük során (GÓSY 2003; HORVÁTH 2007). Ez a nemek közötti különbség a kísérletben részt vevő gyermekekre nem volt jellemző.

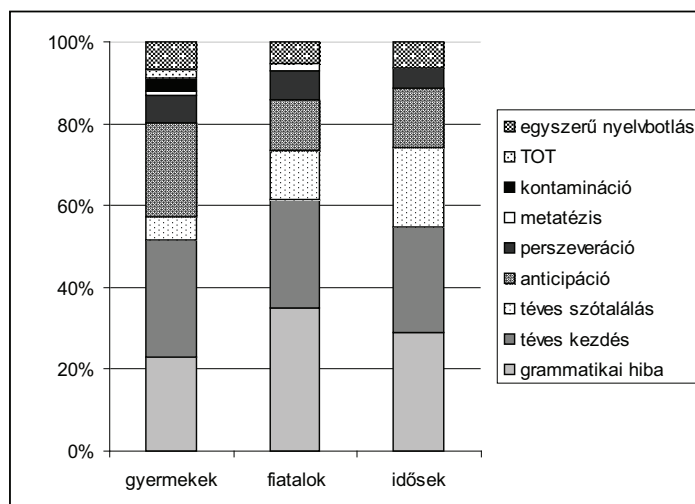
Az egyes hibatípusok aránya a 2. ábrán látható. A gyermekek beszédprodukciónak a téves kezdés fordult elő a leggyakrabban, a fiataloknál és az időseknél grammatikai hibát adatoltunk a legnagyobb arányban.

A gyermekek beszédében 9 hibatípusra találhattunk példát, a felnőtteknél 7-re, az időseknél pedig 6-ra. Egyik életkorban sem produkáltak freudi elszólást vagy malapropizmust. (A freudi elszólás olyan közlés, amelyet a beszélő nem szándékozott kimondani, s amely ezért gyakran kellemetlen helyzetet teremt; a malapropizmus főként idegen eredetű szavak hibás jelentésben való használata; l. GÓSY 2004.) A felnőtteknél és az időseknél nem adatoltunk metatézist és kontaminációt sem, az időseknél pedig (a másik két csoporttal ellentétben) „nyelvem hegyén van”-jelenség sem fordult elő (holott a szakirodalom szerint ez a hibatípus jellemző az idős korra).

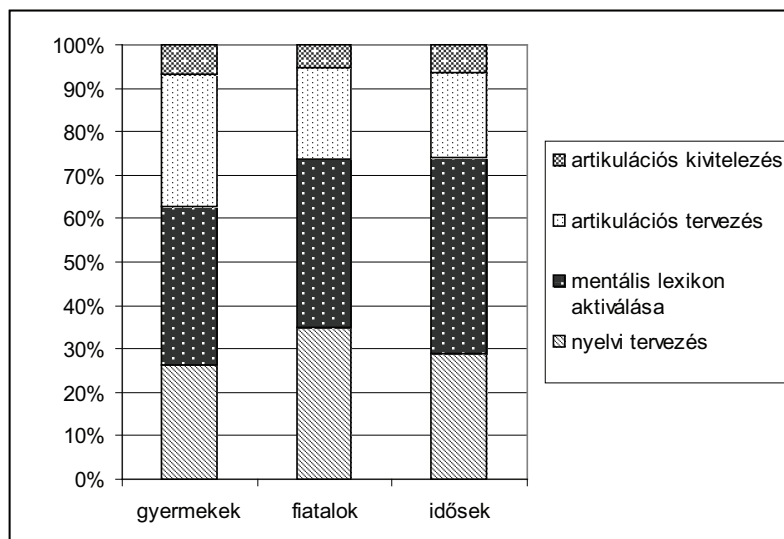
A beszédtervezési szintek szerint mindhárom életkori csoportnak a mentális lexikon aktiválása okozta a legnagyobb nehézséget (különösen nagy arányban, 45,2%-ban fordult elő a lexikális előhívás problémája az időseknél; 100%-nak tekintve az összes szinten megjelenő hibát), de amíg a fiataloknál és az időseknél a nyelvi tervezés hibái voltak a második leggyakoribbak, addig a gyermekek számára ennél az artikulációs tervezés 4,4 százalékponttal bizonyult nehezebbnek. Mindegyik életkorban az artikulációs kivitelezés hibái fordultak elő a legritkábban (3. ábra).

2. ábra

A hibatípusok megoszlása életkoronként
(100% az adott életkorban adatolt összes hiba;
TOT = „nyelvem hegyén van” jelenség)

3. ábra

Az egyes beszédtervezési szintekhez köthető hibák aránya életkoronként

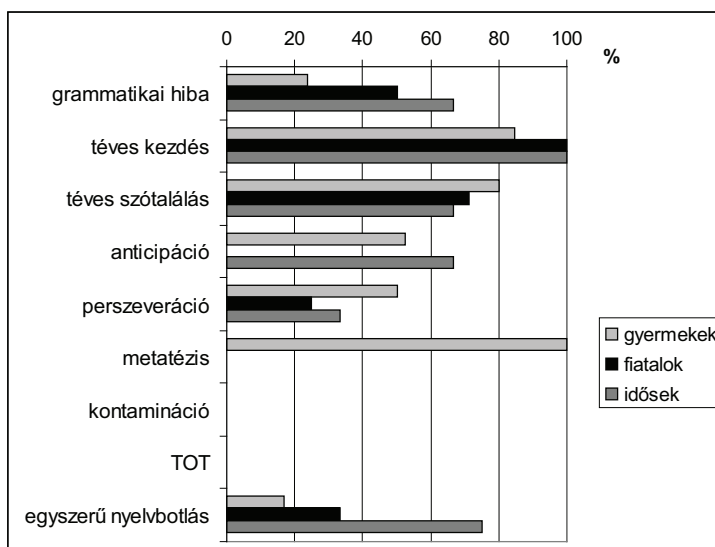

Megvizsgáltuk a hibajavítások arányát is. Váratlan eredményt kaptunk: a jelen kutatásunkban a gyermekek a hibák 51,6%-át, a fiatalok 56,1%-át, az idősek

74,2%-át (!) javították. Ez utóbbi ellentmond a korábbi szakirodalmi adatoknak, amelyekben az idősek a fiataloknál kisebb arányban javították a hibáikat (BÓNA 2011). Az egyes hibatípusok javítási arányai a 4. ábrán láthatók.

4. ábra

A javítások aránya a hibatípustól és az életkortól függően
(100% az adott hiba száma adott életkorban)

A 0%-os javítás jelentheti azt, hogy a megjelenő hibák közül egyet sem javítottak, illetőleg azt, hogy egyáltalán nem jelent meg az adott hiba típusú megakadás a beszédükben. Ennek a váratlan eredménynek több oka is lehet. 1. A hibatípusok befolyásolják a javítás arányát: például a téves kezdés után általában megjelenik az ejteni szándékozott szó, míg más megakadástípusokra ez nem feltétlenül igaz. A téves szóelőhívás nehezítheti a megértést, ezért a beszélő – ha észreveszi azt – igyekszik javítani. Az időseknél ez a két megakadástípus jóval nagyobb arányban fordult elő, mint a másik két életkori csoportban. Feltűnően nagyobb arányban javították az idősek a grammatikai hibákat és az egyszerű nyelvbontlásokat is. Ezeket a hibákat a fiatalok valószínűleg azért javították ritkábban a beszédben, mert úgy ítélték meg, hogy nem zavarják a megértést. 2. Az idős beszélőknek a lassabb beszédtempójuk miatt több idejük volt a hibajavításra.

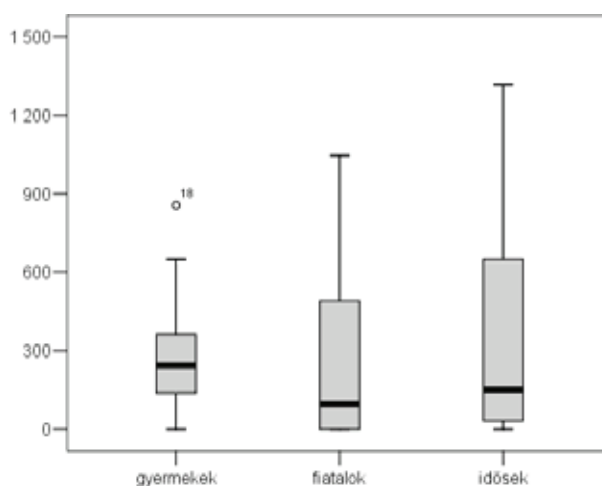
A hibajavítások arányában a két nem között is különbséget találtunk. Az iskolás lányok 57,1%-ban, a fiúk 42,8%-ban javították a hibáikat (az utóbbiak 0,5 hang/s-mal lassabb beszédtempóval beszéltek). A fiatal nők 52,8%-ban, a fiatal férfiak 61,9%-ban javították a hibákat (az utóbbiak 0,4 hang/s-mal gyorsabb beszédtempót produkáltak). Az idős nők 65,9%-ban, az idős férfiak 90,5%-ban javították hibáikat (ez utóbbiak 0,6 hang/s-mal lassabb beszédtempóval beszél-

tek). (Az adatokból úgy látszik, hogy a nemeknél nincs összefüggés abban, hogy gyorsabban vagy lassabban beszélők jobban, ill. kevésbé javítják a hibáikat.)

Elemeztük a szerkesztési szakaszok időtartamát. Az időtartamok mindegyik életkori csoportban és beszéd típusban széles tartományban szóródtak (5. ábra). Adatoltunk olyan önkorrekciónkat, amikor hiányzott a szerkesztési szakasz (0 ms volt), és olyat is, amikor 3506 ms volt (egyetlen esetben, az időseknél fordult elő, az ábráról a túlságosan kiugró értéke miatt hiányzik). Az 5. ábra azt szemlélteti, hogy a szerkesztési szakaszok időtartamának szórása az időseknél volt a legnagyobb, míg a gyermekek szerkesztési szakaszai szóródtak a legkisebb tartományban.

5. ábra

A szerkesztési szakaszok időtartamai a különböző életkorokban
(A szürke téglalapok a mért időtartamok eloszlását,
az alsó és a felső vonalak a szélsőértékeit,
a téglalapokon belüli fekete vonalak a mediánt jelölik.)

Bár a statisztikai elemzés és a mediánok szerint nincs szignifikáns különbség az életkori csoportok között (ennek a széles tartományban való szóródás és a relatíve kisszámú adat az oka), az átlagokból kirajzolódnak bizonyos tendenciák. A gyermekek szerkesztési szakaszainak az átlaga 290 ms (az átlagos eltérés 216 ms), a fiataloké 275 ms (az átlagos eltérés 327 ms), az időseké 439 ms (az átlagos eltérés 621 ms) – a nagyon kiugró 3506 ms-os érték nélkül 371 ms (az átlagos eltérés 420 ms). Amíg a gyermekeknél csak 2,2%-ban adatoltunk zéró szerkesztési szakaszt, ez az arány a fiataloknál 28,1%, az időseknél 21,7% volt. A gyermekeknél mindössze 2,2%-nyi volt az 1000 ms-nál hosszabb szerkesztési szakaszok aránya, a fiataloknál 3,1%, az időseknél 13%. Vagyis tendenciaszerűen megállapítható, hogy a hibák javításához a leghosszabb időre átlagosan az időseknek van szükségük, míg a leggyorsabban a fiatal felnőttek képesek az önkorrekciónak. A gyermekek átlagos eredménye e két életkori csoport között található, jóval

közelebb a fiatal felnőttek átlagához. A nemek között az idők kivételével nem volt jelentős különbség a szerkesztési szakaszok átlagaiban (5. táblázat).

5. táblázat

A hibajavítások szerkesztési szakaszai az életkor és a nem függvényében (ms)

Csoportok	Szerkesztési szakasz		
	Átlag	Szórás	Átlagos eltérés
Gyermekek			
Fiúk	279	10–649	163
Lányok	294	0–1128	238
Fiatalok			
Férfiak	281	0–893	310
Nők	272	0–1047	346
Idősek			
Férfiak	627	0–3506	829
Nők	306	0–1541	385

A szerkesztési szakaszok között volt, amely csak néma szünetből állt, de olyan is volt, amelyben hezitálás, töltelékszó vagy a közlés folytatása szerepelt.

A következő példában a gyermek a téves lexéma aktiválása közben felismerte a hibát, elbizonytalanodott, ennek a jele volt az újraindítás; majd amíg kiejtette a téves szót (*kicsi*), időt nyert a hiba javítására, s végül megjelenhetett a szándékolt közlés (*kevés az idő*): *meg hogy ki- 578 kicsi az idő meg hogy kevés az idő*.

Egy másik példában a közlés folytatása közben észleli az idős beszélő a hibát, és egy rövid néma szünet, majd hezitálás után javítja azt (a szerkesztési szakasz hossza 1541 ms): *és így 969 ennek a védőnői felad 88 öö (388) ezáltal a védőnői feladatra készültem fel*. Előfordult olyan is, hogy szünet nem szerepelt a szerkesztési szakaszban, ugyanakkor a téves szó előhívását egy hosszú hezitálás jelezte előre: *egy fogorvos ööh (633) lakott ott a vagy dolgozott ahol mi laktunk* (a szerkesztési szakasz időtartama a hibás *lakott* elemtől a javított *dolgozott* szóig: 588 ms).

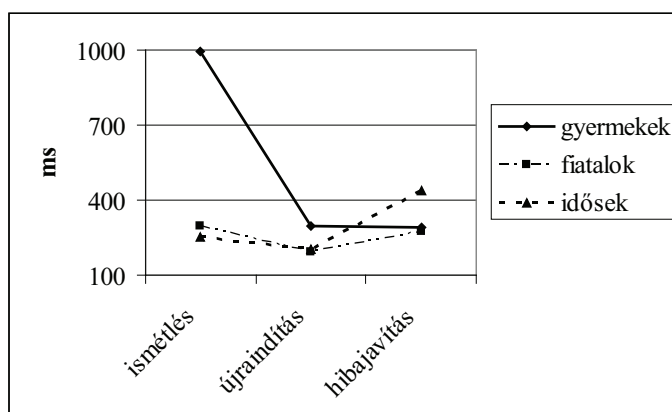
4. Összegzés, következtetések. – Tanulmányunkban az önkorrektív folyamatokat vizsgáltuk három életkori csoport spontán beszédében: kiskorúak gyermekeknél, fiatal felnőtteknél és időseknél. Az első hipotézisünk, amely szerint az életkortól függően eltérő lehet a vizsgált megakadások gyakorisága, a hibák típusa és javítása, beigazolódott. Az ismétlés az időseknél volt a legritkább, míg a fiataloknál (!) a leggyakoribb; az újraindítás a gyermekeknél volt a leggyakoribb, míg a fiatalok és az idősek között alig volt különbség ennek a gyakoriságában; a legritkábban a fiatal felnőttek, a leggyakrabban pedig a gyermekek produkáltak hibát. A beszédtervezési folyamatban a mentális lexikon aktiválása okozta mindhárom életkori csoportnak a legnagyobb nehézséget; de különbség volt az artikulációs tervezéshez köthető hibák előfordulásában: ez a tervezési fo-

lyamat a gyermekek számára nehezebb a másik két életkori csoporthoz képest. A második hipotézisünk csak részben igazolódott be. A hibajavítások arányában váratlan (a korábbi adatoknak ellentmondó, vö. BÓNA 2011) eredményt kaptunk: az idősek javították a legnagyobb arányban a hibáikat. Ennek a lassú beszédtempó, a megakadások típusa és egyéni sajátosságok állhatnak a háttérben. A legkevesebb hibajavítást a gyermekeknél adatoltuk, de ebben csak 4,5 százalékponttal maradtak el a fiatal felnőttektől.

A harmadik hipotézisünk is beigazolódott: az ismétlések temporális sajátoságaiban statisztikailag kimutatható különbségeket találtunk az egyes életkorok között, míg az újraindítások és a hibajavítások szerkesztési szakaszainak az aránya tendenciaszerű különbségeket mutat (6. ábra). Az adatainkat az artikulációs és a beszédtempóval összevetve azt találjuk, hogy a tempóértékek önmagukban nem magyarázzák a szerkesztési szakaszok időzítési különbségeit; hiszen nem minden esetben a gyermekeknél adatoltuk a leghosszabb átlagos szerkesztési szakaszt.

6. ábra

A szerkesztési szakaszok átlagos időtartamai a három életkorban

A gyermekek beszédprodukciónak az ismétlések igen hosszú átlagos szerkesztési szakasszal valósultak meg, és az újraindításaik szerkesztési szakaszai is jóval hosszabbak voltak a másik két csoportnál. A hibajavításhoz szükséges átlagos időtartam azonban a fiatal felnőttekéhez volt hasonló. A fiatalok bizonytalansági megakadásaiban az idősekéhez hasonló szerkesztési szakaszokat adatoltunk, a hibajavításhoz nekik volt elegendő a legrövidebb idő. Az idősek az ismétlésnél és az újraindításnál „igyekeznek” némileg rövidebb szerkesztési szakaszokat produkálni, ezzel biztosítva a beszéd folyamatosságát. Mivel azonban ez az idő nem mindig elég a korrekciós és tervezési műveletekhez, az ismételt elem kimondása gyakran hosszabbá vált a beszédükben, mint az első kimondás. Ugyanakkor a nagyobb mentális erőfeszítést igénylő hibajavítási folyamat átlagosan hosszabb időt vett náluk igénybe: ebben a gyermekekhez és a fiatalokhoz képest majdnem kétszer olyan hosszú időre volt szükségük. Mindhárom életkori csoportban – a teljes-

ség kedvéért – megvizsgáltuk a nemek közötti különbségeket is, de a kis adatszám miatt szignifikáns különbségeket nem, csak tendenciaszerűeket adatoltunk.

Kutatásunkat három életkori csoportban tíz-tíz fővel végeztük el; az adatközlők relatíve kis száma miatt széles körű következtetéseket nem vonhatunk le. Eredményeink azonban jelzik, hogy az önmonitorozási folyamatok időzítésükben és minőségükben jellegzetes, életkor-specifikus különbségeket mutatnak.

Kulcsszók: önellenőrzés, hibajavítás, szerkesztési szakasz, életkori és nemi különbségek.

A hivatkozott irodalom

- BOERSMA, PAUL – WEENINK, DAVID 1998. Praat: doing phonetics by computer (Version 5.0.1). http://www.fon.hum.uva.nl/praat/download_win.html.
- BÓNA JUDIT 2010. Bizonytalansági megakadások idősek és fiatalok spontán beszédében. *Beszédkutató* 125–38.
- BÓNA JUDIT 2011. Önkorrekciós folyamatok a spontán beszédben – az életkor és a beszéd típus függvényében. In: NAVRACSICS JUDIT – LENGYEL ZSOLT szerk., *Lexikai folyamatok egy- és kétnyelvű közegben. Pszicholingvisztikai tanulmányok 2.* Tinta Könyvkiadó, Bp., 19–26.
- BÓNA JUDIT – GÓSY MÁRIA – MARKÓ ALEXANDRA 2007. In: JÜRGEN TROUVAIN – WILLIAM J. BARRY ed., *Processing of disfluencies as a function of error type and age. Proceedings of the 16th International Congress of Phonetic Sciences.* Universität des Saarlandes, Saarbrücken, 1333–6.
- CLARK, HERBERT H. – WASOW, THOMAS 1998. Repeating words in spontaneous speech. *Cognitive Psychology* 37: 201–42.
- GÓSY MÁRIA 2003. A spontán beszédben előforduló megakadásjelenségek gyakorisága és összefüggései. *Magyar Nyelvőr* 127: 257–77.
- GÓSY MÁRIA 2004. A spontán magyar beszéd megakadásainak hallás alapú gyűjteménye. *Beszédkutató* 6–18.
- GÓSY MÁRIA 2005. *Pszicholingvisztika.* Osiris Kiadó, Bp.
- GÓSY MÁRIA 2008a. Magyar spontánbeszéd-adatbázis – BEA. *Beszédkutató* 194–207.
- GÓSY MÁRIA 2008b. Önellenőrzési folyamatok a beszédben. *Magyar Nyelv* 104: 402–26.
- GÓSY MÁRIA 2009. Önjavítási stratégiák a beszédben gyermekeknél és felnőtteknél. In: BÁRDOSI VILMOS szerk., *Quo vadis philologia temporum nostrorum? Korunk civilizációjának nyelvi képe.* Tinta Könyvkiadó, Bp., 141–50.
- GYARMATHY DOROTTYA 2009. A beszélő bizonytalanságának jelzései: ismétlések és újraindítások. *Beszédkutató* 196–216.
- GYARMATHY DOROTTYA 2010. A beszédellenőrzés működése alkoholos állapotban. In: BÁRDOSI VILMOS szerk., *Világkép a nyelvben és a nyelvhasználatban.* Tinta Könyvkiadó, Bp., 125–34.
- GYARMATHY DOROTTYA – GÓSY MÁRIA – HORVÁTH VIKTÓRIA 2009. A rejtett és a felszíni önmonitorozás temporális jellemzői. In: KESZLER BORBÁLA – TÁTRAI SZILÁRD szerk., *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 88.* Tinta Könyvkiadó, Bp., 46–55.

- HOCKETT, CHARLES F. 1973. Where the tongue slips, there slip I. In: VICTORIA A. FROMKIN ed., *Speech errors as linguistic evidence*. Mouton, The Hague, 93–120.
- HORVÁTH VIKTÓRIA 2007. Vannak-e „női” és „férfi” megakadásjelenségek a spontán beszédben? *Magyar Nyelvőr* 131: 315–23.
- LEVELT, WILLEM J. M. 1989. *Speaking: From Intention to Articulation*. The MIT Press, Cambridge (MA).
- LISS, JANET M. 1998. Error-revision in the spontaneous speech of apraxic speakers. *Brain and Language* 62: 342–60.
- MARSLEN-WILSON, WILLIAM 1990. Activation, competition and frequency in lexical access. In: ALTMAN, GERRY ed., *Cognitive models of speech processing*. The MIT Press, Cambridge, 148–72.
- NEUBERGER TILDA 2010. Korrekciós folyamatok gyermekek spontán beszédében. In: VÁRADI TAMÁS szerk., *A IV. Alkalmazott Nyelvészeti Doktorandusz Konferencia Kötete*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp., 112–23.
- NOOTEBOOM, SIEB 2005. Lexical bias revisited: Detecting, rejecting and repairing speech errors in inner speech. *Speech Communication* 47: 43–8.

Age-specific features of self-monitoring processes in spontaneous speech

Whether or not we are aware of the fact, we continually monitor our own speech while we speak, to see whether what we are saying is appropriate in both content and form. Even though the Hungarian literature offers copious data on self-correction processes operative in various age groups, we know of no research that specifically contrasts the application, degree of success, and temporal properties of self-monitoring processes across three different age groups. In the present paper we study the issue of how self-monitoring operates in 9-year-old schoolchildren, 20 to 32-year-old young people, and 66 to 80-year-old speakers, respectively. We analyse temporal features of repetitions, restarts, and corrections in spontaneous narratives. The results show that the frequency of occurrence of these disfluency phenomena, as well as the types of errors committed and their corrections, do differ across age groups. Statistically significant differences can be demonstrated to exist in the temporal properties of repetitions, while in the relative durations of editing phases of restarts and corrections similar (though not significant) tendencies can be found.

Keywords: self-monitoring, self-correction, editing phase, age and gender differences.

BÓNA JUDIT – NEUBERGER TILDA

A halál árnyéka és annak völgye

Egy bibliai frazéma értelmezése és magyar fordításai

1. Ha a fordítástudományon belül bibliafordításról beszélünk, akkor még inkább hangsúlyoznunk kell, hogy kritikai fordításnak, válogatásnak, félrefordításnak vagy bármilyen más beavatkozásnak helye nincs, hiszen szent szövegekről lévén szó a fordítás itt nagyobb felelősséggel jár. Itt még fokozottabban érvényesülnie kell NIDA funkcionális ekvivalenciáról szóló elvének, mely szerint

- HOCKETT, CHARLES F. 1973. Where the tongue slips, there slip I. In: VICTORIA A. FROMKIN ed., *Speech errors as linguistic evidence*. Mouton, The Hague, 93–120.
- HORVÁTH VIKTÓRIA 2007. Vannak-e „női” és „férfi” megakadásjelenségek a spontán beszédben? *Magyar Nyelvőr* 131: 315–23.
- LEVELT, WILLEM J. M. 1989. *Speaking: From Intention to Articulation*. The MIT Press, Cambridge (MA).
- LISS, JANET M. 1998. Error-revision in the spontaneous speech of apraxic speakers. *Brain and Language* 62: 342–60.
- MARSLEN-WILSON, WILLIAM 1990. Activation, competition and frequency in lexical access. In: ALTMAN, GERRY ed., *Cognitive models of speech processing*. The MIT Press, Cambridge, 148–72.
- NEUBERGER TILDA 2010. Korrekciós folyamatok gyermekek spontán beszédében. In: VÁRADI TAMÁS szerk., *A IV. Alkalmazott Nyelvészeti Doktorandusz Konferencia Kötete*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp., 112–23.
- NOOTEBOOM, SIEB 2005. Lexical bias revisited: Detecting, rejecting and repairing speech errors in inner speech. *Speech Communication* 47: 43–8.

Age-specific features of self-monitoring processes in spontaneous speech

Whether or not we are aware of the fact, we continually monitor our own speech while we speak, to see whether what we are saying is appropriate in both content and form. Even though the Hungarian literature offers copious data on self-correction processes operative in various age groups, we know of no research that specifically contrasts the application, degree of success, and temporal properties of self-monitoring processes across three different age groups. In the present paper we study the issue of how self-monitoring operates in 9-year-old schoolchildren, 20 to 32-year-old young people, and 66 to 80-year-old speakers, respectively. We analyse temporal features of repetitions, restarts, and corrections in spontaneous narratives. The results show that the frequency of occurrence of these disfluency phenomena, as well as the types of errors committed and their corrections, do differ across age groups. Statistically significant differences can be demonstrated to exist in the temporal properties of repetitions, while in the relative durations of editing phases of restarts and corrections similar (though not significant) tendencies can be found.

Keywords: self-monitoring, self-correction, editing phase, age and gender differences.

BÓNA JUDIT – NEUBERGER TILDA

A halál árnyéka és annak völgye

Egy bibliai frazéma értelmezése és magyar fordításai

1. Ha a fordítástudományon belül bibliafordításról beszélünk, akkor még inkább hangsúlyoznunk kell, hogy kritikai fordításnak, válogatásnak, félrefordításnak vagy bármilyen más beavatkozásnak helye nincs, hiszen szent szövegekről lévén szó a fordítás itt nagyobb felelősséggel jár. Itt még fokozottabban érvényesülnie kell NIDA funkcionális ekvivalenciáról szóló elvének, mely szerint

„a fordítás folyamata azt a célt szolgálja, hogy a befogadók úgy értsék a lefordított szöveget, ahogyan az eredeti befogadók értették az eredeti szöveget” (WAARD–NIDA 2002: 49–50).

Ha összehasonlítjuk ugyanannak a szövegnek több fordítását, akkor találhatunk eltérő, hasonló és megegyező megoldásokat is. „Vagyis a szubjektív fordítói döntések egy részének objektív alapja van. Ezt a szubjektív döntések mögött rejlő objektív alapot keresik a fordítók” (KLAUDY 2006: 15). KLAUDY KINGA a nyelvészeti fordításelmélettel kapcsolatban itt a fordítás alkotói tevékenységéről beszél. A fordítónak meg kell találnia valamilyen bensőbb lényegi tartalmat, a legfőbb jelentést, a mondanivaló esszenciáját, és ennek a forrásnyelvi „magnak” változatlanul kell megjelennie a célnyelven is. Ez a lényegi „mag”, ez a központi mondanivaló bibliafordítás esetén maga az I g e.

2. A völgy fogalma. – A héber nyelvben a *völgy* fogalomra több szóalak is létezik; ennek oka, hogy Palesztinában sok és sokféle völgy található (vö. BANGHA 1931–33; CZEGLÉDY–HAMAR–KÁLLAY szerk. 1931; KerBibLex.; MKatLex.). A héber *gai* általános kifejezés, a hegy ellentéte, körülbelül ez a mi magyar *völgy* szavunk, bár egyes források szerint ’szakadék, hegyszoros, szurdok’ jelentéssel is bírhat. Ilyennel találkozhatunk Józsué könyvében Aj mellett („Az egész vele lévő hadinép felvonult. [...] Tábort ütöttek Ajtól északra, úgy-hogy egy völgy volt köztük és Aj között.”; Józs 8,11 – minden magyar bibliai idézet, ahol másként nem jelöltem, az 1990-es új protestáns bibliafordításból származik –, de ez szerepel a későbbiekben vizsgált 23. zsoltár szövegében is). A *nachal* olyan völgyet jelöl, mely állandó vagy ideiglenes vizű patakkal bír, ez az arab *vádi* megfelelője, mely időszakos patakmedret jelöl, ami vizet csak az esős évszakban szállít, egyébként száraz. Károlyi ezt legtöbbször *patak*-nak fordítja (pl. 5Móz 2,13: „Most azért induljatok, keljetek át a Zered patakon!”; de az új fordítású Bibliákban már van hely, ahol ezt kijavították, pl. 4Móz 13,23: „Amikor eljutottak az Eskől-völgyig, lemetszettek ott egy szőlővesszőt egyetlen szőlőfürttel, amelyet ketten vittek rúdon”). Ezzel ellentétben az *afik* ’patak völgye’ olyan völgy, melyben mindenképpen patak vagy csorgó víz van. Az *emek* héber szó ’mélyedés’, ’mély völgy’, de ’alföld, síkság’ jelentésű is lehet. Ezt Károlyi-nál szintén *völgy*-ként találjuk meg („Saul és az izráéliek is összegyűltek, tábort ütöttek az Élá völgyében, és csatarendbe álltak a filiszteusok ellen.”; 1Sám 17,2). Végül pedig a *bikáh* jelentése ’hasadék, mélyedés, széles völgyi síkság’, melyet Károlyi általában *síkság*-nak fordított, ezeket a helyeket legkésőbb az új fordítású Bibliákban mind *völgy*-re javították („Az Úr megragadott engem; elvitt engem az ÚR lélek által, és letett egy völgyben. Tele volt az csontokkal.”; Ez 37,1 – ezen a helyen már a Biblia 1908-ban is *völgy* alakkal találkozunk).

A bibliai lexikonok alapján két szélsőséges jelentéskör mentén helyezhetjük el a *völgy* fogalmát. Pozitív értelemben vízben való gazdagsága miatt paradicsomi jellegű („Mert jó földre visz be most téged Istened, az Úr, folyóvizeknek és mélyből fakadó forrásoknak a földjére, amelyek a völgyben és a hegyen erednek”; 5Móz 8,7); gazdag legelő („Legeltetni fogom őket Izráel hegyein, a völgyekben és az ország minden lakóhelyén.”; Ez 34,13); termékenységének bizonyítékai ga-

bona- és szántóföldjei („Nyájak lepik el a legelőket, a völgyeket gabona borítja”; Zsolt 65,14). Isten völgyben nyilatkoztatja ki dicsőségét és itt lesz országa is („A kopár hegyeken folyókat fakasztok, a völgyek mélyén forrásokat”, Ézs 41,18); lépései alatt megrendül a föld, hegyek és völgyek omlanak le („Emelkedjék föl minden völgy, süllyedjen le minden hegy és halom, legyen az egyenetlen egyenessé és a dombvidék síksággá!”; Ézs 40,4).

A völgy a Bibliában negatív eseményeknek is a színhelye. Az emberi gög melegágya (Bábel tornyát is egy völgyben építették: „Amikor útnak indultak keletről, Sineár földjén egy völgyre találtak, és ott letelepedtek.”; 1Móz 11,2), melyet Isten ítélettel sújt. A bálványimádás helye („Fölpíttették a Tófet áldozóhalmait a Ben-Hinnóm völgyében, tűzben égették el fiaikat és leányaikat”; Jer 7,31), ezért völgyben zajlik le az eszkatológikus ítélet a bálványok szolgái felett („Induljanak, vonuljanak a népek a Jósáfát völgyébe, mert ott tartok ítéletet minden szomszédos nép fölött.”; Jól 4,12). Völgyben pusztul el Góg népe is („Azon a napon nevezetes sírhelyet adok Gógnak Izráelben, a Vándorok völgyét a tengertől keletre, és az elzárja a vándorok előtt az utat. Ott temetik el Gógot egész seregével együtt. Ezért fogják azt a Góg serege völgyének nevezni.”; Ez 39,11).

Ezt a hegyek között alacsonyabban fekvő területet az élet és a termékenység jelképeként, a hegy kiegészítőjeként tartják számon mindenhol. Jelképesen az emberi kultúra bölcsője, a művelődés színhelye. A kínaiaknál így lett a jin megtestesítője, mely az árnyékos, homályos állapotot és a mélységet jelképezi, szemben a hegy, a jang napos állapotával és a magassággal (l. „Csodálatos asszonyok hívják: / ő a völgy örök szelleme.”; Lao-ce /1994: 6. – ez a tao jin jellegére utal). Egyiptomban a sírokkal teli völgynek volt külön jelentése, ezt tartották ugyanis a halhatatlanság felé vezető királyi útnak.

Az egyetemes és a magyar irodalomban is találkozunk a *völgy* motívumával a fenti jelentésekben. Danténál a túlvilági út kezdetekor a bűnökben való tévelygést, a helyes útról való letérést jelzi, amelyből az Erény hegye felé vezet az igaz ember útja. Csokonainál a középkori kereszténység hagyományos értelmében mint az emberi élet mulandóságának a képe jelenik meg: a „halandóság tövises völgye” (Halotti versek VI.). Rimbaud versében már magát a sírt jelöli (A völgy alvója). Lamartine „A völgy” című versében „menedék, ahol a halált várhatom”. József Attilánál (Mióta elmentél) is menedéket jelent, de inkább a megnyugvás, a megérkezés és a szeretett nő értelmében: „Ó, azt hittem már, lágy völgyben vagyok, / két mellel óv meg észak s dél felől” (a költői idézeteket l. PÁL–ÚJVÁRI 1997: 496).

3. A kérdéses frazéma. – A legtöbb bibliai szólásokat, frazémákat vizsgáló cikk és szólásgyűjtemény csak a *Siralom völgye* kifejezéssel foglalkozik, mely minden valószínűség szerint egy földrajzi név volt (TÓTH 1982: 91). A névből is kitűnik, hogy a szenvedések mélységét jelölték és jelölik még ma is vele, de „pesszimista látással ezt a világot is, amelyben élünk, siralom völgyének nevezik” (CSIZMADIA 1990: 59). A 84. zsoltárban olvashatjuk: „Ha a Siralom völgyén mennék is át, források völgyévé teszik azt, az őszi eső is elárasztja áldásával” (Zsolt 84,7). A Vulgatában *vallis lacrimarum* alakban találkozunk vele, de Károlyi így fordítja: *víz nélkül való völgy*. A Kulcsár-kódexben *fyráfnak velgyebe*

alak szerepel, Káldinál pedig *könnyhullatások völgyé*-ről van szó. Szenczi Molnár Albert zsoltárparafrázisaiban jelenik meg először a *siralom völgye* kifejezés (I. CSÜRY 1940: 239), és innen „került be az 1908-as Károlyi-revizíó szövegébe is” (A. MOLNÁR 2009: 62).

A *halál árnyékának völgye*-vel, az előbbihez hasonló kifejezéssel viszont nem foglalkozik a szakirodalom, esetleg néhány bibliai lexikon tesz róla említést, pedig itt is ugyanúgy tükörfordításról van szó. Talán a 23. zsoltár 4. verse a fogalom legközismertebb előfordulása: „Ha a halál árnyéka völgyében járok is, nem félek semmi bajtól, mert te velem vagy: vesszöd és botod megvigasztal engem” (Zsolt 23,4).

Itt a zsoltáríró arról beszél, hogy az igaz út nem mindig könnyű, és nem mindig veszélytelen, még a hívő ember számára sem. A pásztor a hegyekkel körülvett, sötét völgyekben is hűségesen vezeti nyáját, jóllehet bármelyik szikla mögül támadás érheti őket. Erre a veszélyes, sötét árokra használja a héber a *calmávet* szót, melyet már a legkorábbi magyar fordításokban is a ma ismert kifejezésekkel ültettek át: *halaal arnekanak kezepette* (1539, KulcsK.); *halalnac arnekos völgén* (1548, Székely István Zsoltároskönyve); *halálnac árnyékának völgyében* (Biblia 1590).

4. Az eredeti nyelvek kérdése. – Vizsgáljuk meg a héber *calmávet* szóalakot az eredeti nyelvek oldaláról is: a The New Interpreter’s Bible az alapszót jelentések összetételnek veszi: „It appears to be a compounding of meaning »shadow« and »death«” (NIB 768). A HAAG-féle „Bibliai lexikon” szintén erről beszél az *árnyék* címszó alatt: „az Újszövetségben a héber *salmavet* (tkp. sötétség) népetimológiával szétbontva (*sel* ’árnyék’ és *mavet* ’halál’), illetve úgy él tovább, ahogy a LXX görögül visszaadja (*szkia tanaton* ’halál árnyéka’)” (HAAG 1989: 96). De a mai héber nyelvtanok szerinti elfogadott nézet, hogy a héberben összetett szó nem létezik, a *calmávet* helyesen kiolvasva *calmút* lenne, hisz a héber *w* hosszú magánhangzót is jelölhet. TÓTH KÁLMÁN is az akkád *calmut* megfelelőjeként írja le (TÓTH 1982: 48), melynek jelentése szintén ’sűrű sötétség’. JAKUBINYI GYÖRGY viszont arról számol be a héber *calmávet*-tel kapcsolatban, hogy „ma már a tudósok megegyeznek abban, hogy nőnemű többesszámú szó lehet, s ez esetben a »celem« szóval függ össze, amelynek jelentése: homály, árny” (JAKUBINYI 1995: 78). Az IMIT (Izraelita Magyar Irodalmi Társulat) Bibliája (1997), mely a héber szöveg mellett párhuzamosan magyar fordítást is közöl, már így fordítja a kifejezést: *homálynak völgyében*. Pedig a *calmávet* nem egybeírt birtokos szerkezet, hanem a JAKUBINYI-tól is idézett *celem* akkád eredetű variánsa, melyek jelentése valóban ’árnyék, sötétség, homály’.¹

A legújabb kutatások alapján tehát a helyes fordítás a *homályos völgy, homálynak völgye* lenne, de ahogy látni fogjuk, ötszáz éves írásbeli, és talán sokkal régebbi szóbeli keresztény hagyomány a frazéma téves fordítása így: *halál árnyékának völgyében*. Persze az is természetes, hogy a sötétség, homály képéhez a halál fogalma is társul. A frazéma fordításának bizonytalansága más nyelvek Bibliái-

¹ Az itt elmondottakkal kapcsolatban köszönöm névtelen lektorom megjegyzéseit, kiegészítéseit.

ban is előkerül. Az egyik angol fordításban megjelenik a halál sötét völgyének képe (*the valley of the shadow of death*; KJB. 1611, ti. Jakab király Bibliája), míg egy másik revideált, magát „Basic English”-nek nevező, hagyományos angol nyelvű Bibliából ez kimarad (*the darkest valley*, BBE. 1965). Luthernél is a héber szöveg „sötét, komor völgy”-e található: *im finstern Tal* (Luther 267).

A Vulg. szövegében az *in medio umbræ mortis* alak szerepel, mely kódexünk szövegében és természetesen a Vulgátához ragaszkodó Káldi fordításában is megtalálható. Míg a NVulg. az 1900-as években a legkorábbi forrásnyelvhez visszatérve, a héber *calmávet*-et összetett szónak tekintve az *in valle umbræ mortis* alakot használja.

Kérdés tehát, hogy milyen idegen nyelvi előzmény alapján jutottak korai bibliafordítóink a *halál árnyékának völgye* megoldására. Ugyanezt a jelzős szerkezetet (a *völgy* alaptag nélkül) a Bibliában több helyen is megtalálhatjuk (például Jób panaszában: „Vegye birtokba sötétség, a halál árnyéka, lakozzék rajta felhő, nappal is sötétség tegye rémessé”, Jób 3,5; és Ézsaiásnál: „A nép, amely sötétségben jár, nagy világosságot lát. A halál árnyékának földjén lakókra világosság ragyog”, Ézs 9,1). Ezek a mai, új fordítású Bibliákban is megmaradtak a *halál árnyéka* formánál.

5. A frazéma megfelelői a 23. zsoltár legkorábbi magyar fordításaiban. – Nézzük meg, mit találunk legkorábbi, 16–17. századi bibliafordításainkban a 23. zsoltár 4. versében, ennek a frazémának a fordításakor. Táblázatom két oszlopában az élesen elkülönülő katolikus és protestáns fordítói hagyományt választottam el egymástól.

1. táblázat

A frazéma 16–17. századi bibliafordításainkban

Forrás	Katolikus fordítások	Protestáns fordítások
DöbrK. 1508	<i>halálnak arnika közepin</i>	
KeszthK. 1522	<i>halal arnekanak kezepette</i>	
KulcsK. 1539	<i>halaal arnekanak kezepette</i>	
Székelly 1548		<i>halálnac arnekos völgen</i>
Heltai 1560		<i>halálnac árnyékánac völgyében</i>
Biblia 1590		<i>halálnac árnyékánac völgyében</i>
BatthyK. 17. sz. e.		<i>halal völge árnekaban</i>
Biblia 1626	<i>halál árnyéka közepett</i>	
Biblia 1685/1717		<i>halál völgye árnyékában</i>

A táblázat alapján feltűnő korai fordításaink felekezeti szerinti elkülönülése. Ha megnézzük ezt a korpuszt, akkor jól látszik, hogy kétféle fordítói hagyományról van szó, egyrészt a katolikus fordítások *halál árnyékának közepette* típusa, másrészt a *halál árnyékának völgyében* típusa a protestáns fordításoknál.

A Vulg. *in medio umbræ mortis* latin alakjának szövegkövető fordítása alap-

ján a kódexek háromszavas frazémája honosodott meg. A latin *umbra* 'árnyék, sötétség, homály' jelentésű, de többes számban a 'holtak árnyai' és az 'alvilág' jelentéssel is bír. A katolikus fordításokban tehát egységesen meg sem jelenik a *völgy* szó, de megjelenik helyette a *medio* miatt a *közép*, *közepette*. A *halál árnyéka* a halál közelségét, veszedelmét jelenti, melynek közepette sem fél a zsol-táríró, hisz Isten vele van. Káldi a 17. század elején visszatér a kötelezően köve-tendő Vulg. latin szövegéhez és a kódexek gyakorlatához: *halál árnyéka közepett* (Biblia 1626).

Székely István Zsoltároskönyvével új fordítási hagyomány indul el. A for-dító más forrásszöveget tartott a kezében, melynek hatására megjelenik a téves *völgy* szó is a protestáns szövegekben. A fordítónak valahonnan ismernie kellett a *calmávet* téves összetett szói értelmezését ahhoz, hogy az *árnyék*, *völgy* és *halál* szavakat itt összerakja.

A vizsgált birtokos szerkezet jelöltség/jelöletlenség szempontjából a kor-puszban szereplő kilenc előfordulásban hat esetben eltérő. A második és harma-dik forrás megegyező formája könnyen magyarázható, hisz a Keszthelyi kódex (1522) és Kulcsár-kódex (1539) a kutatások szerint egy ösre vezethetők vissza, így inkább csak helyesírási különbségeket találhatunk közöttük. Heltai Gáspár fordítása pedig a zsol-tárnak ezen a helyén is jól láthatóan tovább hagyományozó-dott Károlyiék Bibliájának szövegében.

Tüzetesebben megvizsgálva legkorábbi bibliafordításainkban ezt a helyet, láthatjuk, hogy a kódex-előfordulásokban is már egy láncolatos birtokviszonyt találunk. A Döbrentei-kódexben (*halálnak arníka közepin*) az első birtokos jelző a *-nak/-nek* ragos, a Keszthelyi és Kulcsár-kódexek szövegében (*halal arnekanak kezepette*) pedig a második birtokos jelző jelölt. Benczédi Székely István Zsol-tároskönyvében (*halálnac arnekos völgen*) a halálnak a völgyéről van szó, mely egy minőségjelzővel bővül, ez egy árnyékos völgy (a héber birtokos szerkezeteket gyakran minőségjelzővel fordítják magyarra). Heltai először, és az ő nyomdoka-in Károlyiék is, szinte már túlságosan is hangsúlyozzák a többszörös birtokvi-szonyt: mindkét birtokoszon kiteszik a ragot (*halálnac árnyékánac völgyében*), ezzel is élesen elhatárolódnak az előzményektől, és nyomatékot adva a szerke-zetnek, elindítanak egy több száz éves fordítói hagyományt. A Batthyányi-kódex, mely a 17. század elején íródott protestáns graduál, nem halad a hagyomány út-ján, a *halál árnyéka* frazéma két szava közé szúrja be a csak a héber szövegben szereplő *völgy* kifejezést. Tehát itt a halálnak lesz völgye, és annak lesz árnyéka. A szavak felcserélése utalhat bizonytalanságra, fordítói szabadságra vagy egy mára elfeledett másik korai fordítási hagyományra is. Ez utóbbit támasztja alá Komáromi Csipkés György 18. század eleji fordításváltozata. Eltérése a Vizsolyi Bibliától azzal magyarázható, hogy ő „– a XVII. századi ortodoxia szemléletvilá-gának megfelelően – az eredeti szöveg nyelvtani szerkezeteit is ihletettnek tartot-ta” (MÁRKUS 2008: 86), tehát hívebbnek tartva egy másik hagyomány szórendjét, azt követi, szemben a Vizsolyi Biblia családjában alkalmazott megoldással, mely máig tovább él.

6. A frazéma 20. századi bibliafordításainkban. – Ha megnézzük, hogyan él tovább mai Bibliáinkban a kérdéses frazéma, látni fogjuk, hogy a felekezetek közötti eltérés megőrződött. Bár a modernebb katolikus fordításokból hiányzik a *közép, közepette* kifejezés, de a két szavas fordítás megmaradt. Az 1930-as évekbeli régi katolikus fordítás az eredeti nyelv téves összetett szói jelentését használja: *halál árnyéka* (Biblia 1932). A NVulg. latin szövege teljesen át is tér a félreértett héber szövegre: *in valle umbrae mortis*, de ez egyik magyar katolikus fordításban sem jelenik meg. Az új katolikus fordítás a modern kutatások szerinti *sötét/komor völgy* kifejezést használja (ahogy az IMIT is teszi). A protestáns fordítások esetében ezen a helyen viszont biztosan a Károlyi Biblia, benne Heltai fordításának több száz éves fordítási hagyománya él tovább, mind az úgynevezett régi-, mind pedig az új protestáns bibliafordításokban.

Katolikus fordítások:

Járjak bár a *halál árnyékában* (Biblia 1932)

Ha *sötét völgyben* járok is (Biblia 1973)

Járjak bár a *halál árnyékában* (Biblia 1997)

Protestáns fordítások:

Még ha a *halál árnyékának völgyében* járok is (Biblia 1908)

Ha a *halál árnyéka völgyében* járok is (Biblia 1975)

Ha *sötét völgyekben* járok is (Biblia 2012)

IMIT:

Ha járok is *homálynak völgyében*

A protestáns új fordítású Biblia legújabb revíziójának szövegét látva (Biblia 2012)² megkérdőjeleződik az előző bibliakiadásokban részt vevő lektorok tapasztalatairól szóló cikkek tartalma, miszerint ezek a fordítások két fő alapelvet tűztek ki maguk elé: egyfelől „az eredeti szövegek gondolati tartalmát a mai magyar emelkedett köznyelv eszközeivel tolmácsolni”, másfelől – természetesen a protestánsok esetében – „a Károlyi-féle fordításnak a több száz éves egyházi és irodalmi hagyománytól szentesített, legjobb, legszebb elemeit az új fordításba átmenteni” (B. LŐRINCZY 1978: 390–1). Az új fordítású Biblia egy tradicionális, 450 éves egyházi nyelvi elemet örökített át mai Bibliáinkba, melyet a legújabb revideálás az eredeti nyelvekhez való visszatérés miatt elhagy majd. A frazéma azonban még sokáig a fülünkben csenghet, hiányát érezni fogjuk, ahányszor elhangzik nélküle a 23. zsoltár.

Ezek után nyelvtörténészként a bibliafordítások kutatásával és a szövegagyományozódás vizsgálatával kapcsolatosan A. MOLNÁR FERENC-re hivatkozva elmondhatom, hogy ezekhez a rétegekhez csak egy komplex, mélyreható szempontrendszerrel közelíthetünk: „mennyire hasznos, ha a nyelvtörténeti szövegvizsgálatot is több

² Erre másik névtelen lektorom hívta fel a figyelmet; e helyen szeretnék köszönetet mondani hasznos, a további munkámat is segítő megjegyzéseiért.

oldalról tudjuk végezni, s abba a stílustörténeti módszert szintén bevonhatjuk. Így a szöveghagyományozódás módját is differenciáltabban látjuk, határait pedig szélesíthetjük” (A. MOLNÁR 2010: 89).

Kulcsszók: fordítás, bibliafordítás, *halál árnyékának völgye*.

A hivatkozott irodalom

- BANGHA BÉLA szerk. 1931–33. Katolikus lexikon. Magyar Kultúra Kiadó, Bp.
- BatthyK. = Batthyányi codex. In: Lobkowitz codex; Batthyányi codex; Czech codex. Közzéteszi VOLF GYÖRGY. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1890.
- BBE. 1965 = Bible in Basic English. 1965. <http://www.o-bible.com/cgi-bin/ob.cgi?version=bbe&book=psm&chapter=23>.
- Biblia 1590 = Szent Biblia, az az Istennek O es Wy testamentvmanac prophétác es apostoloc által meg iratott szent könyvei. Magyar nyelvű fordított [Károlyi Gáspár és mások által] egészlen és wijonnan az Istennek Magyar országban való anya szent egyházának épülésére. Visolban MDXC Mantskovit. [Károli Biblia. Hasonmás kiadás: 1981. Magyar Helikon Kiadó, Bp.]
- Biblia 1626 = Szent Biblia. Az egész keresztyénségben bé-vött régi deák bötüböl magyarra fordította a Jézus-alatt vitézkedő társaság-béli nagy-szombati Káldi György pap. Béchben MDCXXVI Formika Máté. [Káldi Biblia. Hasonmás kiadás: 2002. Faximile Kiadó, Bp.]
- Biblia 1685/1717 = Magyar Biblia, avagy az Ó és Új Testamentom könyveiből álló teljes Szent Írás a Magyar nyelven. Mellyet A' Sidó Cháldeai és Görög nyelvekből Magyar nyelvre fordított és minden rész közönséges Summáját és részeit megmutató marginalis jegyzésekkel megvilágosított: Comaromi C. György S.I.M.D. és D.P.M.DC.LXXXV Esztendőben. [Komáromi Csipkés György Bibliája. Hasonmás kiadás: 2000. Vizsolyi Alapítvány Kuratóriuma, Debrecen.]
- Biblia 1908 = Szent Biblia azaz: Istennek Ó és Új Testamentomában foglalt egész Szent Írás. Brit- és Külföldi Biblia-Társulat, Bp., 1908.
- Biblia 1932 = Ószövetségi Szentírás a Vulgata szerint Káldi György S. J. fordítása nyomán, tekintettel az eredeti szövegre, átdolgozta, bevezetésekkel és jegyzetekkel ellátta a Szent István Társulat Szentírás-Bizottsága. Szent István Társulat, Bp., 1932.
- Biblia 1973 = Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás. Szent István Társulat, Bp., 1973.
- Biblia 1975 = Biblia. Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentése. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Bp., 1975.
- Biblia 1990 = Biblia. Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentése. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Bp., 1990.
- Biblia 1997 = Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgata alapján. Szent Jeromos Biblia-társulat, Bp., 1997.
- Biblia 2012 = A bibliarevizió műhelyéből. A zsoltárok könyve. Huszonharmadik rész. Reformátusok Lapja 2012. április 22. (56. évfolyam 17. szám) 9.
- CZEGLÉDY SÁNDOR – HAMAR ISTVÁN – D. KÁLLAY KÁLMÁN szerk. 1931. Bibliai lexikon. Sylvester Irodalmi és Nyomdai Intézet, Bp.

- CSIZMADIA KÁROLY 1990. Bibliai eredetű szállóigék, szólásmondások, közmondások. Hazánk Könyvkiadó Kft., Győr.
- CSÚRY BÁLINT 1940. Károlyi Gáspár bibliafordításának nyelvi hatásához. *Magyar Nyelv* 238–48.
- DöbrK. = Döbrentei-kódex 1508. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta ABBAFFY CSILLA – T. SZABÓ CSILLA. Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1995.
- HAAG, HERBERT 1989. Bibliai lexikon. Szent István Társulat Kiadója, Bp.
- Heltai = Soltar, az az Szent Davidnac es egyeb prophetáknac psalmusinac, auagy isteni dichireteknec könyue szép summátskákkal es röüideden valo aertelmöckel. Magyar nyeluen Heltai Gaspar etc. Colosvarat MDLX.
- IMIT = Biblia. Teljes kétnyelvű (héber–magyar) Biblia 2 kötetben. II. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. Makkabi Kiadó, Bp., 1994.
- JAKUBINYI GYÖRGY 1995. A szentírásfordítás nehézsége gyakorlati példákban. In: FILA BÉLA – ERDŐ PÉTER szerk., *Teológus az Egyházban. Emlékkönyv Gál Ferenc 80. születésnapja alkalmából*. Márton Áron Kiadó, Bp. 69–88.
- KerBibLex. = BARTHA TIBOR szerk. 1993–1995. Keresztyén bibliai lexikon. Kálvin János Kiadó, Bp.
- KeszthK. = Keszthelyi kódex 1522. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta HAADER LEA 2006. Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Bp.
- KJB. 1611 = King James Bible. http://www.kingjamesbibleonline.org/1611_Psalms-23-4/.
- KLAUDY KINGA 2006. Bevezetés a fordítás elméletébe. Scholastica Kiadó, Bp.
- KulcsK. = Kulcsár-kódex 1539. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta HAADER LEA – PAPP ZSUZSANNA 1999. Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Bp.
- Lao-ce /1994. Tao Te king. Az Út és Erény könyve. Tercium Kiadó, Bp.
- B. LŐRINCZY ÉVA 1978. Az új magyar protestáns bibliafordítás néhány nyelvi-stilisztikai problémája. *Magyar Nyelv* 74: 390–8.
- Luther = Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe. 51. Band. Akademische Druck- und Verlagsanstalt, Graz, 1967.
- MÁRKUS MIHÁLY 2008. Magyar Bibliáink. Szemelvények régi bibliafordításinkból. In: HELTAI JÁNOS – GÁBORJÁNI SZABÓ BOTOND szerk., *Biblia Sacra Hungarica: a könyv, „mely örök életet ad”*. OSZK, Bp., 73–90.
- MKatLex. = Magyar Katolikus lexikon. <http://lexikon.katolikus.hu>.
- A. MOLNÁR FERENC 2009. A Biblia és anyanyelvünk (Tekintettel Szenci Molnár Albert zoltárfordításaira is). *Sárospatoki Füzetek* 2009/1: 57–64.
- A. MOLNÁR FERENC 2010. Párhuzamos szótörténeti és frazeológiai vizsgálatok az Ómagyar Mária-siralomhoz és Szenci Molnár Albert szövegeihez. *Magyar Nyelv* 106: 84–90.
- NIB = The New Interpreter's Bible. Abingdon Press, Nashville, 1996.
- NVulg. = Nova Vulgata Bibliorum Sacrorum Editio, Libreria Editrice Vaticana, Vaticani, 1979.
- PÁL JÓZSEF – ÚJVÁRI EDIT szerk. 1997. Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából. Balassi Kiadó, Bp.
- Székely = Soltar könu [!] Szekel Estuantul magiar nielre [!] forditatott. Touabba ez Soltar vtan szido [!] szolasnac mogia es nehez heliecnece röüideden valo magiarazatia

- psalmosonként köetkezic. Tablaia is vagion, ki eleuszer az psalmosoknac rendet deakul meg mutatia. Masodtsor abece szerint valo magyarul irt helet mutatia meg. (Krackoba 1548 Ieronymos Vietor felesighe hazanal Strikouia beli Lazar). [Hasonmás kiadás: Székely István Zsoltároskönyve. Krakkó 1548. Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete – Argumentum Kiadó, Bp., 1991.]
- TÓTH KÁLMÁN 1982. Zsoltármagyarázatok. Budapesti Református Theológiai Akadémia Kurzustára, Bp.
- Vulg. = Biblia Sacra: Vulgata. Iuxta Vulgatam Versionem I. Genesis–Psalmi. Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 1983.
- DE WAARD, JAN – NIDA, EUGENE A. 2002. Egyik nyelvről a másikra. Funkcionális ekvivalencia a bibliafordításban. Kálvin Kiadó, Bp.

The Shadow of Death and its Valley

In this paper, the author has collected old and new occurrences of the Hungarian phraseme *halál árnyékának völgye* ‘valley of the shadow of death’. Even in the earliest Hungarian translations of the Bible, not independently of the identity of the source language, the tradition concerning this phrase bifurcates. Protestant translators may have been familiar with the complex meaning of Hebrew *calmávet* that has become a point of controversy since. This translation error, however, survives to the present day as a 16th-century tradition.

Keywords: Bible translation, tradition of Protestant Bible translations, *halál árnyékának völgye* ‘valley of the shadow of death’.

CSERNÁK-SZUHÁNSZKY DEBÓRA

„A javító toll nyomában” Stilisztikai és nyelvhelyességi adalékok Kosztolányi írásművészetéhez*

1. Bár az előadás címe Németh Lászlótól származik (vö. NÉMETH 1963: 368), ezúttal nem ő róla, hanem a fiatal Kosztolányiról lesz szó, aki 1911-ben alaposan átdolgozta három évvel korábbi, „Ilike az asztalnál” című novelláját. Az új változat címe „Ozsonna” lett. Előadásomban azt kívánom bemutatni, hogyan működött Kosztolányi „javító tolla”, miben különbözik a későbbi változat a korábbitól, s a szövegen végrehajtott javítások és kiegészítések módosították-e (s ha igen, milyen irányban) az elbeszélés stilisztikai és esztétikai értékét.

„Kosztolányi munkásságában kitüntetett szerepet játszik az újraírás” – állapítja meg monográfiájának előszavában az író egyik legkiválóbb irodalomtörté-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2012. március 20-i, Grétsy László 80. születésnapja alkalmából tartott felolvasóülésén. A tanulmány a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0008 jelű projekt részeként – az Új Magyarország Fejlesztési Terv keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

psalmosonként következic. Tablaia is vagion, ki eleuszer az psalmosoknac rendet deakul meg mutatia. Masodtsor abece szerint valo magyarul irt helet mutatia meg. (Krackoba 1548 Ieronymos Vietor felesighe hazanal Strikouia beli Lazar). [Hasonmás kiadás: Székely István Zsoltároskönyve. Krakkó 1548. Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete – Argumentum Kiadó, Bp., 1991.]

TÓTH KÁLMÁN 1982. Zsoltármagyarázatok. Budapesti Református Theológiai Akadémia Kurzustára, Bp.

Vulg. = Biblia Sacra: Vulgata. Iuxta Vulgatam Versionem I. Genesis–Psalmi. Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 1983.

DE WAARD, JAN – NIDA, EUGENE A. 2002. Egyik nyelvről a másikra. Funkcionális ekvivalencia a bibliafordításban. Kálvin Kiadó, Bp.

The Shadow of Death and its Valley

In this paper, the author has collected old and new occurrences of the Hungarian phraseme *halál árnyékának völgye* ‘valley of the shadow of death’. Even in the earliest Hungarian translations of the Bible, not independently of the identity of the source language, the tradition concerning this phrase bifurcates. Protestant translators may have been familiar with the complex meaning of Hebrew *calmávet* that has become a point of controversy since. This translation error, however, survives to the present day as a 16th-century tradition.

Keywords: Bible translation, tradition of Protestant Bible translations, *halál árnyékának völgye* ‘valley of the shadow of death’.

CSERNÁK-SZUHÁNSZKY DEBÓRA

„A javító toll nyomában” Stilisztikai és nyelvhelyességi adalékok Kosztolányi írásművészetéhez*

1. Bár az előadás címe Németh Lászlótól származik (vö. NÉMETH 1963: 368), ezúttal nem ő róla, hanem a fiatal Kosztolányiról lesz szó, aki 1911-ben alaposan átdolgozta három évvel korábbi, „Ilike az asztalnál” című novelláját. Az új változat címe „Ozsonna” lett. Előadásomban azt kívánom bemutatni, hogyan működött Kosztolányi „javító tolla”, miben különbözik a későbbi változat a korábbitól, s a szövegen végrehajtott javítások és kiegészítések módosították-e (s ha igen, milyen irányban) az elbeszélés stilisztikai és esztétikai értékét.

„Kosztolányi munkásságában kitüntetett szerepet játszik az újraírás” – állapítja meg monográfiájának előszavában az író egyik legkiválóbb irodalomtörté-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2012. március 20-i, Grétsy László 80. születésnapja alkalmából tartott felolvasóülésén. A tanulmány a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0008 jelű projekt részeként – az Új Magyarország Fejlesztési Terv keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

nész kutatója, SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY (2010: 14). Nem kivételes jelenség ez ebben a korszakban: Füst Milán és Szabó Lőrinc folyamatosan csiszolja költeményeit, Móricz pedig radikálisan átdolgozza az „Erdély” három kötetét, amikor a harmincas évek végén együttesen teszi közzé őket.

Kosztolányinál az újraírásnak több válfaja, mondhatni fokozata ismeretes. Olykor csak a címet változtatja meg (pl. Tizenegy perc – Hogy is történt?), de akad példa arra is, hogy csak a téma marad változatlan, a kidolgozás azonban merőben eltérő (pl. Rabló – Vasúti tolvaj). E két fő típus közötti átmeneti megoldásnak tekinthető az az eljárás, amelyet a fiatal Kosztolányi az „Ilike az asztalnál” című novella újraírásakor alkalmazott: a címet és a főszereplő nevét megváltoztatta, a szövegen számos apróbb-nagyobb javítást hajtott végre, több helyen pedig terjedelmes betoldásokkal egészítette ki. Felvetődik a kérdés, hogy ezáltal új műalkotás jött-e létre, vagy az átdolgozott szöveg csupán variánsa az eredetinek. Kosztolányi elbeszéléseinek sajtó alá rendezője, RÉZ PÁL az utóbbi minősítés mellett foglalt állást, s ennek megfelelően a Magyar Helikonnál megjelent összkiadásban csak a későbbi „Ozsonna” címmel ellátott és tetemesen kibővített változatot közölte, de a korábbiak az időrendi helyén. (L. Kosztolányi 1965: 1289. A jegyzetet minden bizonnyal RÉZ PÁL írta.)

Ezzel a döntésével egyetérthetünk, hiszen a cselekmény váza és a szöveg nagy része változatlan maradt. Ugyanakkor azonban a javítások – és különösen a betoldások – vannak olyan mértékűek, hogy érdemesnek látszik a két verziót tüzetesen egybevetni abból a szempontból, hogyan befolyásolják a változtatások a szöveg koherenciáját (vö. KABÁN 1991/1996: 69–70), és hogyan függenek össze a novella formateremtő elvével (a *forma*-t itt ’makrostruktúra, kompozíció’, azaz ’belső forma’ értelemben véve).

Az „Ilike az asztalnál” című eredeti változat Kosztolányi első novelláskötetében, az 1908-ban kiadott „Boszorkányos esték”-ben látott napvilágot (Kosztolányi 1908: 126–30). (Nem érdektelen, hogy a kötet tartalomjegyzékéből épp ez a tétel nyomdai hiba folytán kimaradt.)

Az „Ozsonna” című újabb változat az író második elbeszélés-gyűjteményében, a „Bolondok”-ban jelent meg első ízben (Kosztolányi é. n. [1911]: 38–43). Ezen a kötetten sehol sincs évszám vagy a megjelenés évére utaló adat. Az MTA Könyvtárának katalógusa és ARANY ZSUZSANNA Kosztolányi-repertóriumuma (ARANY szerk. 2008: 12) szerint a kiadás éve: 1911. Az átdolgozás feltehetőleg a kötet összeállításakor vagy közvetlenül azelőtt történt.

2. A szépirodalmi művek címe „a lélektani alanyhoz hasonlítható, amelyről az elbeszélés állít valamit. [...] Cím és szöveg viszonya [a zenei] téma és kidolgozás kapcsolatára emlékeztet” (SZEGEDY-MASZÁK 2010: 84). Azzal, hogy Kosztolányi az „Ilike az asztalnál” címet „Ozsonna”-ra módosítja, az olvasói figyelem fókuszába a főszereplő, a négyéves kislány helyett az eseményt, a nagymama névnapja alkalmából rendezett családi összejövetelt állítja. Ennek az *Ilike* név *Piroskák*-ra változtatása is oka lehetett, de az *ozsonna* egyébként is kedves szava volt az írónak. Az *uzsonna* főnév *o* kezdetű alakváltozatát a „Magyar értelmező kéziszótár” tájnyelvinek vagy irodalmi(as)nak minősíti (ÉKsz.² 1402), a mai befogadó szá-

mára enyhén régies, családias, nosztalgikus hangulatot áraszt. Ez a hangulata valószínűleg már az elbeszélés keletkezése idején is megvolt. Az eredeti szövegben is előfordul, kétszer: „még nagyobb zaj volt, mint *ozsonna* előtt”; „az *ozsonnán* ő eszik legtöbbet”. „A szegény kisgyermek panaszai”-ban is megtalálhatjuk, hasonló stílusértékben:

Olykor a hárs alatt, árnyas sarokba
kalácsos, tejszínes, hosszú *ozsonna*

(„Másként halálos csend és néma untság”, a végleges összetételben a kötet utolsó előtti verse). Az „Édes Anná”-ban is előfordul, de ott minden különösebb stílus-hatás nélkül, semlegesen köznyelvi jelleggel: „Az *ozsonna* elég kedélytelen volt”; „*Ozsonna* után kihozta kedvenc könyvét”. Ez azt mutatja, hogy a szó állandósult stílusértékét a szöveggörnyezet fölerősítheti, de semlegesítheti is. Hadd említsem még meg, hogy a „Szeptemberi áhítat” harmadik részének 4. sorában a köznyelvi *uzsonna* szóalak szerepel:

el-nem-múló vendégség van köröttünk,
hosszú ebéd és még hosszabb *uzsonna*.

(Ezt olvashatjuk a Nyugat 1935. októberi számában is, amelyben a vers első ízben megjelent: Kosztolányi 1935: 219.) Nem zárható azonban ki, hogy a költő eredetileg az *ozsonna* alakváltozatra gondolt, hiszen a rímhívó szó a szövegelőzményben az *osonna*:

mint hogyha a perc szárnyakon *osonna*

(azt majd a készülő kritikai kiadás szerkesztőinek kell kideríteniük, hogy e feltevésemet igazolja-e a kézirat – ha megvan egyáltalán – és az esetleges vázlatok).

Azt, hogy a főszereplő neve miért változott *Iliké*-ről *Piroská*-ra, legfeljebb találgatni lehet. Nem valószínű, hogy az átkeresztelés összefügg azzal, hogy az író 1910 végén megismerkedett Harmos Ilona színésznővel, akit később feleségül vett (vö. VERES 2009: 91), de ezt kizárni sem lehet, minthogy Ilona felbukkanása éppen a szöveg átdolgozásának feltehető ideje elé esik. Reálisabb azonban arra gondolni, hogy a két keresztnév között érzett Kosztolányi valami olyan hangulati, névesztétikai különbséget, amely a módosítást számára indokoltá tette.

Változott két további fontos szereplő neve, illetve megjelölése is: az ünneptől, a keresztanyából *nagyanya* lett, és azt is megtudjuk az első hosszabb betoldásból, hogy keresztnéve *Aurélia*, és neve napját december 2-án ünnepli (a mai naptárakban e ritkává vált keresztnév helyett a *Melinda* és a *Vivien* nevet találjuk). Az édesanya pedig a korábbi *mama* helyett (egy szöveghely kivételével) *anya*, *anyja* formában említetik, talán azért, mert ez a változat nem gyermeknyelvi, kevésbé bensőséges, és így jobban kifejezi azt a hűvös, mondhatni szertartásos viszonyt, amely a kisgyermek és anyja között van. Végül három kacarászó fiatal

lány közül kettőnek a becenevét a javított változatban *i* helyett *y*-nal írja: *Ibi, Iki* → *Iby, Iky* (a harmadik, *Mary* már az eredetiben is *y*-nal büszkélkedhetett).

Akad az átdolgozott szövegben néhány olyan javítás is, amelynek minden bizonnyal nyelvhelyességi háttere van: „Két okos és hideg-kék szeme” → „Okos és hideg-kék szeme”; „kék szemeit” → „Kék szemét”; „szemei égtek” → „szeme égett” (a páros testrészek nevére vonatkozó ismert szabály alapján) vagy „A sötét kocsi úgy tűnt, mint két picike láng” → „...olyan volt, mint...” (a nyelvművelők ez időben helytelenítették, idegenszerűnek bélyegezték az *úgy tűnik* használatát).

Más esetekben a módosítás vélhető célja a feszesebbre húzás, stilizálás volt. Különösen feltűnő az elhagyható jelzők, határozószók, olykor egész tagmondatok törlése (a törlést áthúzással jelölöm): „s ez nagyon, nagyon fájt, még sziszegett is belé”; „zsongó fejecskejét képtelen gondolatok szorongatták”; „Hjéd, kék szemeit rémülten jártatta körül a szobán” → „Kék szemét...” Ezek apróságok, de jól mutatják, mennyit fejlődött Kosztolányi mint stilszta ez alatt a három év alatt.

A fő különbség az elbeszélés két változata között az a négy hosszabb betoldás, amelyet a későbbi változatnak a függelékben közölt szövegében **félkövér** szedéssel emeltem ki. Hogyan erősítik ezek a kiegészítések a szöveg koherenciáját? Hogyan emelik ki a gyermek és környezete közötti konfliktust? Mivel járulnak hozzá ennek az ellentétnek a fokozódásához, amely a tragikus vagy inkább tragikomikus végkifejlethez vezet? Ezekre a már nem csupán stilsztikai, hanem egyszerismind prózapoétikai kérdésekre a következő részben keresek választ.

3. A globális elemzés során az egészből indulunk ki, és onnan jutunk el a részletekig. Az elemzés kiindulópontja, első mozzanata az ún. szövegszervező elv megállapítása. A szövegszervező elv olyan átfogó szövegsajátosság, amely az irodalmi műalkotás valamennyi rétegére, alkotóelemére (s ezek által egészére) kiterjeszti hatását. Fontos kiemelni, hogy a szövegszervező elvet nem a szövegalkotó, hanem a szövegelemző állapítja meg, vagyis nem alkotás-, hanem befogadás-lélektani tényezőről van szó. (Minderről részletesebben I. SZABÓ 1988: 100–1.)

Kosztolányi novellájának szövegszervező elve a gyermeki látásmód és a felnőttek világa közötti konfliktus.

A kisgyermek nézőpontját a világra eszmélés, a világ szépségeire való rácsodálkozás, az érzékelés mámore határozza meg. Ennek az attitűdnek a kulcsszava a *bámul*, amely az első és a negyedik bekezdésben is előfordul: „Okos és hideg-kék szeme lelkesen *bámul*”; „sokáig *bámulta* az asztalon a majonéz-halat” (az „Ozsonna” szövegét Kosztolányi elbeszéléseinek RÉZ PÁL-féle kiadásából [Kosztolányi 1965], az „Iliké”-ét a „Boszorkányos esték” kötetből [Kosztolányi 1908] idézem). A szónak ezt a jelentésárnyalatát a „Magyar értelmező kéziszótár” ekképpen értelmezi: „Gondolataiba merülve, elmerengve néz valamerre” (ÉKsz.² 85). Nem véletlen, hogy éppen ezt az igei állítmányt találjuk a Hajnali részegség kulcsponáján, enjambement-nal is kiemelve:

Olyan sokáig
bámultam az égbolt gazdag csodáit,
hogy már pirkadt is keleten, [...]

A közvetlen szövegelőzményben pedig ott van a *gyerekkor* szó, a gyermeki látásmód újraéledésének hívószavaként:

s felém hajolt az, amit eltemettem
rég, a *gyerekkor*.

Ezt a nézőpontot nyomatékosítja az a terjedelmes kiegészítés, amelyet az író 1911-ben az elbeszélés negyedik bekezdésébe iktatott. Arról van benne szó, hogy a kisgyermek hosszasan gyönyörködik a büféasztal „gazdag csodáiban”: „sokáig bámulta az asztalon a *majonéz-halat*, a *rákpástétomot*, a *tortákat* és a *sajtot* a különös üvegborítóval, valamint a köpcös, *vörös rumosüveget*, mellette a *kék cukortartót*, [...] a porcelántálakon *sárga piskóták* állottak, amelyekbe apró mandula- és mogyorószemecskék voltak belesütve, üvegszerűen csillogó *birsalmasajt szeletek*, *rubinpirosak*, vagy *halványrózsaszínűek*, *marcipánok* és *gyümölcskenyerek*.”

A büféasztal leírásából két stilisztikai mozzanatot kell kiemelnünk: a halmozás alakzatát és a színnévi jelzőket. HORVÁTH MÁRIA már ötven évvel ezelőtt rámutatott Kosztolányi nagy fogékonyságára a részletek, az apróságok iránt (HORVÁTH 1961: 348). Voltaképpen ez is megőrzött gyermeki sajátosság. Az elbeszélő figyelme a filmkamera alaposságával siklik végig a büféasztal ingyencégein: ennek nyelvi eszköze a mellérendelő halmozás (előbb hattagú, utóbb négytagú). (A halmozás alakzatáról vö. O. NAGY 1975/1994; PETHŐ 2004; SZATHMÁRI főszerk. 2008: 254–9.) A tagok egy részének színnévi jelzője van, de amelyiknek nincs, az is határozott színélményt kelt: a majonézes hal halványsárga, a rákpástétom vörös vagy rózsaszín, a birsalmasajt üvegesen csillogó stb. A színhatásokban való tobzódást a szakirodalom az impresszionista stílus egyik jellegzetességeként tartja számon (pl. SZABÓ 1998: 186). BARÁNSZKY-JÓB LÁSZLÓ magyar prózastílus-történeti antológiája az impresszionizmus egyik példjaként épp ezt a leírást idézi (BARÁNSZKY-JÓB é. n. [1937]: 272–3). SZIKSZAINÉ NAGY IRMA az „impresszionista fényöröm” kapcsán ír Tóth Árpád színeiről (SZIKSZAINÉ 2008: 160–1).

A gyermeket (és a gyermek élményeit rögzítő elbeszélőt) egyszerre érik a különféle érzéki benyomások: „egymásba csendül a szín és a hang s az illat” (Baudelaire: Kapcsolatok, Szabó Lőrinc fordítása). Az összképzetegység (l. SZABÓ 1998: 187–9) elsősorban a szinesztetikus látásmódban, a szinesztéziák gyakori alkalmazásában nyilvánul meg. A novella második bekezdésében, amely még az otthoni készülődést írja le, a kisgyermek így emlékezik arra, hogy a szobába besütött a nap: „a padlón *széles aranytócsákban folyt össze a napfény*”. A négyéves gyermek költői módon lát, sőt költőként lát – ezt sugallja ez a szinesztézia, a fénynek folyadékként való megjelenítése, amely egyébként Tóth Árpádnak is kedvelt motívuma lesz, jóval később annál, mint hogy a fiatal Kosztolányi ezt az elbeszélését megírta (pl. Bús bérház-udvar ez..., 1918). De magánál Kosztolányinál is felbukkan még a motívum a „Negyven pillanatkép”-ben (Mézes kenyér).

A szövegbe három évvel később betoldott bekezdésben is találhatunk szinesztéziát, ez azonban nem elsősorban a szereplőnek, hanem inkább a narrátornak a nézőpontját tükrözi: „Benn a túlfűtött és lankadt levegőt rózsafüstölő cukrozta, amit az izzó vaslapátra vetett a cseléd, végigjárva vele a szobákat.” Ebben hőérzet,

szaglász és ízlelés kontaminálódik egymással. A *lankadt levegő* szókapcsolat pedig enallagé, azaz olyan jelzős szerkezet, amelynek jelzője voltaképpen nem saját jelzett szavára, hanem a mondatnak egy másik elemére, illetve a közlési helyzet egészére vonatkozik (vö. SZATHMÁRI főszerk. 2008: 177–81). A *lankadt* igazából nem a levegőnek a jelzője (az legfeljebb *lankasztó* lehetne), hanem a túlfűtött szobában tartózkodó vendégeké. Ez a szinesztézia csak annyiban tükrözi a gyermeki nézőpontot, hogy erősíti a környezetnek azt a nyomasztó voltát, amely egyre nagyobb súllyal nehezedik a kisgyermekre.

Ahhoz, hogy a névnap *„ozsonna”* helyszínét és eseményeit egyre inkább a négyéves gyermek szemével lássuk, hozzájárulnak a szabad függő beszédben levő részek is (ennek fogalmáról és funkciójáról vö. MURVAI 1980). Ezek a hol mondatnyi, hol csupán egyetlen szónyi szövegdarabok érezhetően nem az elbeszélőnek, hanem a szereplőnek a tudatvilágát fejezik ki. Például az első hosszú betoldás ezekkel a mondatokkal kezdődik: „Piroska gyorsan felsuhant a lépcsőn, és kinyitotta az óriási üvegajtót. *A nagyanyánál egyáltalán minden üvegből van.*” Az első tagmondatban még nyilvánvalóan a narrátornak a hangját halljuk, a második tagmondat *óriási* jelzője azonban már inkább Piroska nézőpontját tükrözi, aki a maga kicsinységéhez képest óriásinak látja a lépcsőházi üvegajtót. A következő mondat pedig már egyértelműen szabad függő beszéd: „A nagyanyánál egyáltalán minden üvegből van.” Ezt nem a narrátor mondja, hanem a szereplő gondolja, ez az állítás a gyermeki látásmód felnagyító és túláltalánosító jellegéből fakad. Ugyanilyen mondatot találunk a „Boszorkányos esték” kötet egyik novellájában, a „Sakkmatt”-ban is: „Ma is úgy emlékszem erre a házra, mint ahol *minden elefántcsontból, ébenfából és ezüstből van*” (Kosztolányi 1965: 68). A különbség csupán annyi, hogy ez én-elbeszélés, ezért a főszereplő nézőpontja közvetlenül nyilvánul meg.

Találhatók olyan részletek is ebben a később beiktatott bekezdésben, amelyek nem minősíthetők ugyan szabad függő beszédnek, de nyilvánvalóan összefonódik bennük az elbeszélő és a szereplő tudati világa, életismerete: „[Piroska] sokáig bámulta [...] a kék cukortartót, amely *máskor mindig a kredencen állott a gyertyatartók mellett.* Ez egy kissé nyugtalanította. *De így van ez mindig december másodikán, Aurélia napján, mert akkor a nagyanya nevenapja van.*” A *bámulta* és a *nyugtalanította* a narrátornak a közlése a gyermekről, a többi a gyermeknek az elbeszélői közlésen átcsillanó tudása az aprólékosan megfigyelt tárgyokról és szokásokról.

A szabad függő beszéd nem tipikus eszköze a prózaíró Kosztolányinak (vö. HERCZEG 1975: 25–8; MURVAI 1980: 36, 131). Itt bizonyára azért alkalmazza, hogy ezzel is minél inkább kidomborítsa a gyermeki látásmód és a gyermeket körülvevő felnőttek látásmódja közötti konfliktust. Maga HERCZEG is idéz néhány szórványos példát Kosztolányitól a szabad függő beszédre (i. h.), legújabbban pedig TOLCSVAI NAGY GÁBOR azt állapítja meg, hogy „Kosztolányi prózájában számtalan [...] szabad függő beszéd jellegű részlet található, amelyben nem egyértelmű, hogy az elbeszélő vagy valamelyik szereplő beszél-e” (TOLCSVAI NAGY 2011: 197).

Az elbeszélő már a novella elején többször is jelzi a kisleány ideges nyugtalanságát. A kora délután, a készülődés ideje „*ideges zavarban* múlt el”. A hajmosás és a fésülés, amelyet nem az édesanyja, hanem egy idegen gondozónő, a „bonne” hajt végre rajta, kellemetlenséget, sőt fájdalmat okoz neki. Útközben a kocsi ablakából „*nyugtalanul* nézte az elsuhanó házakat”. A nagyanyánál nyugtalanító változásokat észlel a folyosón és a büféasztalon (a kirakott bútorok, a szokatlan helyen álló cukortartó). A névnap „ozsonna” alkalmából az egész lakás fényárban úszik: „Meggyújtották az összes gyertyákat és a lámpákat, az óriási petróleumlámpa-kolosszust is, amely az ebédlőasztal fölött lógott, és csak ilyen ünnepi alkalmakkor égett [...] Piroska *elkápázva* állt a fénytengerben.” Az *elkápázva* határozói igenév ebben a szövegösszefüggésben kétértelmű, mert mind ’elbűvölve’, mind ’zavartan, megzavarva, zavarodottan’ jelentésben érthetjük. A kisgyermek szituációja egy kissé emlékeztet arra a helyzetre, amelyet a pályakezdő Kosztolányi egy publicisztikai írásában így jellemezett: „Sötét szemekkel állunk a sziporkázó fényáradatban csalódottan, kiábrándultan és elfásultan” (Kosztolányi 1969: 35; idézi SZABÓ 2002: 8). Piroska számára azonban a kiábrándulás még csak ezután következik.

A szalonba lépve valóságos embertömegbe ütközik. Ezek a – részben ismeretlen – emberek óriási zajt csapnak. Az első, amit megtudhatunk róluk, az, hogy lármások: „[Piroska] Egyenesen a szalonba ment, ahol sok asszony, leány és fiú *lármozott*.” És ebben a lármas tömegben senki sem törődik vele! Ezt az inzultust az elbeszélő olyan fontosnak tartja, hogy néhány soron belül háromszor is megismétli: „A fiatal emberek felugráltak, kezet csókoltak az anyának, de *őt nem vette észre senki*. [...] Fájt neki, hogy mind jól mulatnak, nélküle is. Már *az anyja se törődik vele*. A leányok [...] ott ülnek a teaasztalnál két katonatiszttel, és *reá se hederítenek*.” A középső kijelentés („Már az anyja se törődik vele”) megint csak félúton van a narrátori közlés és a szabad függő beszéd között.

További kellemetlenséget okoz a gyermeknek, és újabb frusztráció forrásává válik, hogy nem érti a felnőttek beszédét: „Zavarban volt, és *nem értette*, miért kérdeznek tőle olyast, amelyre úgysem várnak feleletet.”; „Piroska azonban az egészről *semmit sem értett*.”; „A többiek különben éppen olyan *értelmetlenségeket beszéltek*, mint előbb.”; „Piroska nagyon figyelt, de *egy szót sem értett belőle*”. Ez a motívum a Szeptemberi áhítatban is feltűnik: „a felnőttek *érthetetlenül beszélnek*” (Kosztolányi 1935: 220).¹

Az egyik utólagos kiegészítés egy németül beszélgető idős urat és hölgyet is felléptet. Piroska persze őket sem érti (a bonne, mint az „Allons chérie” felszólításból is kiderül, franciára tanítja), de idegen nyelvű beszédük semmivel sem érthetlenebb számára, mint a körszakállas öregúr pohárköszöntője: „Az a barátság, amely bennünket ehhez a házhoz fűz, helyesebben az a szeretet, amely mindenkit elfog, midőn – ha szabad magam így kifejezni – ebbe a szentélybe lép... ebbe a szentélybe, amely...” Ugyanaz a „fentebb stíl” ez, amely később a „Pacsirtá”-ban

¹ Az első közlésbeli *érthetetlenül* szóalak feltehetően sajtóhiba a vers ritmusának jobban megfelelő *érthetlenül* helyett (a későbbi, kötetbeli közlésekben már ez utóbbit találjuk, pl. Kosztolányi 1964: 678).

is visszajára fordul a sárszegi úri kaszinó leírásában (l. HORVÁTH 1961: 356–7), s amelyet a „Számadás” kötet „Közéleti kitűnőség” című verse is kigúnyol.

A négyéves kislányt tehát szemképráztató fényáradat, embertömeg, fülledtség, hangzavar, érdektelenség és érthetlenség veszi körül. És mindez percről percre erősödik. Lássuk, hogyan készíti elő Kosztolányi, a feszültségkeltés nagymestere, a katartikus végkifejletet.

4. A huszadik századi elbeszélők „egyre inkább alárendelték a külső cselekményt a belsőnek” – írja Kosztolányi és Csáth Géza életművének kölcsönhatását vizsgálva SZEGEDY-MASZÁK (2010: 92). „Kosztolányi és Csáth Géza műveiben is érezhető ilyen hangsúlyeltolódás” (uo.).

A most elemzett, két változatban is publikált elbeszélés jól példázza ezt a „hangsúlyeltolódást”. A novella igazi cselekményét nem a feltűnően mozgalmas külső események, hanem a négyéves kislány tudatában zajló lelki folyamatok képezik. E folyamatokat Kosztolányi a fokozás stilisztikai alakzatának alkalmazásával mutatja be (erről vö. SZATHMÁRI 1983: 161). A belső cselekményt a szorongás jelzése alapozza meg; ez csalódottságba, majd kétségbeesésbe torkollik; végül a fokozatosan erősödő feszültséget a kisgyermek kirobbanó zokogása oldja fel.

Kosztolányi mesterien bánik a fokozás eszközeivel: a lakásba egyre több vendég érkezik, egyre nagyobb a zaj, egyre bódítóbb, „lankadtabb” a levegő. Ezt szolgálják a második változat bővítései is. Az eredeti szövegben még csak „Zongoráztak, hegedültek, énekeltek, füttyültek, kukorékoltak és sípoltak”; a fejlettebb változat vége felé egy cigányzenekar is megjelenik, elviselhetetlenné fokozva a hangzavart: „A folyosón feltűntek a cigányok. Gyantázták a vonót, hangolták a hegedűket, tust húztak a beszédre.” Az egész egy rossz álmra emlékeztet, amiből nem lehet felébredni. A gyermek szemében a felnőttek „szórakozása” egyre érthetlenebbé és ijesztőbbé válik: „mellét valami különös félelem csiklandozta”. A belső cselekmény a novella zárómondatában találkozik a külsővel: „Aztán torkaszakadtából elkezdett sírni.” A feszültség a gyermek kétségbeesett sírásában kulminál és oldódik fel.

A sírás mint katartikus lezáró mozzanat több más Kosztolányi-novellában is előfordul. Csak a „Tengerszem” kötetből válogatva: A kulcs kisfiú szereplője bemegy apjának munkahelyére, hogy elkérje tőle a véletlenül magával vitt kamarakulcsot, s amikor kilép a hivatal kapuján, váratlanul sírva fakad (Kosztolányi 1965: 787); a fiatal Esti Kornél, miután egy zürichi étteremben elfogyasztotta az egyetlen fogást, amelyet meg tudott fizetni, az „omelette à Woburn”-t, vagyis a rántottát, „A tó partján leült egy padra. [...] lehajtotta fejét a pad karfájára. [...] Halkan és gyorsan sírt” (Omelette à Woburn) (uo. 859); Cseregdí Bandi, a franciául nem tudó, magát Párizsban elveszettnek érző bácskai fiatalember „a szoba közepére rohant, leborult az asztalra, sírva fakadt” (Cseregdí Bandi Párizsban, 1910-ben) (uo. 873).

Piroska története és a három másik történet ugyanannak a szituációnak a változatai: a megkínzott, megalázott gyermek, egyéb kiutat nem találva, a sírásban keres menedéket. (Estihez képest a svájci pincérek, Cseregdí Bandihoz képest a franciák és a franciául tudó magyarok a felnőttek.) Holott valójában, s ez is kö-

zős a négy novellában, nem is „bántotta” őket senki. A kisleányt a hivatalban barátságosan fogadták, még a főnök is elbeszélgetett vele; Esti Kornélt a vendéglőben akkurátusan kiszolgálták; Cseregi Bandi eljutott Párizsba, s ott alapjában véve nem is érezte rosszul magát, különösen azóta, hogy talált egy magyar csárdát, ahol magyarok között lehetett (és ehetett). A novellák végén kitörő zokogás mégsem tekinthető *action gratuite*-nek, mert Piroskát, Takács Pistát, Estit és Cseregi Bandit egyaránt megalázták, ha nem is szántszándékkal. (Érdekes, hogy a Cseregi Bandi-történetben Esti Kornél a másik pólust, a felnőttek világát képviseli.) A kisgyermek vagy a kisgyermeki lelkületű felnőtt zavartan ténfereg a rázúduló újabb és újabb benyomások pergőtüzében (a négy történet hőseiben az is közös, hogy mind a négyen számukra merőben szokatlan körülmények közé kerülnek: Esti és Cseregi Bandi külföldre, Pista az apjának a munkahelyére, Piroska a névnap *„ozsonna”* forgatagába). Nem marad egyéb eszközük a tiltakozásra, mint a történet végén feltörő katartikus sírás.²

5. Az elemzett novella korábbi változata, az „Ilike az asztalnál” 940 szóból áll, az „Ozsonna” terjedelme 1308 szó. Vagyis a három évvel későbbi, átdolgozott szöveg 28%-nyi többletet tartalmaz az eredetihez képest. Elemzésemben főként arra törekedtem, hogy ennek a többletnek a jellegére, funkciójára, a novellista Kosztolányi három év alatti fejlődésére világítsak rá. Kétségtelennek látszik, hogy a „Boszorkányos esték” kötetben megjelent első verzió is jó novella, a kötet novellái közül bizonyosan az egyik legjobb. De remekművé a kiegészítés során vált, mégpedig azáltal, hogy a beléje írt szövegrészek markánsabbá teszik az alapkonfliktust, fokozzák a feszültséget, és elmélyítik a befejezés motiváltságát.

Évtizedekkel a most tárgyalt elbeszélésnek a megírása, illetve átírása után a következőképpen határozta meg Kosztolányi a regény és a novella közötti különbséget: „A regény az egész élet. [...] A novella az élet kivágott körszelete, rész az egészből, a véletlenség izgalmával” (idézi SZEGEDY-MASZÁK 2010: 113).

Ha jól értem a fenti mondatot, a véletlenség abból adódik, hogy mit ragadunk ki novellatémaként az élet egészéből. Ahhoz azonban, hogy ennek a részletnek az ábrázolásából – *pars pro toto* gyanánt – az egésznek a maradandó ábrázolása rajzolódjék ki, olyan mesterségbeli utak is vezetnek, amelyeket a fiatal Kosztolányi járt be, amikor huszonhárom évesen írt jó novelláját huszonhat évesen remekművé formálta át.

² A sírás motívuma „A szegény kisgyermek panaszai”-ban is felbukkan (Az első ősz), bár itt nem maga a kisgyermek fakad sírva, hanem az őt metonimikusan képviselő „kis nyári ruhái” sirmak tavaszig a zöld ládában, amelybe az ősz beköszöntével „eltették” őket. A kötetnek egy másik, „Nagy társaság...” kezdetű versében a családi összejövetel mint örült zenekar jelenik meg. (Erre a két párhuzamra FRÁTER ZOLTÁN irodalomtörténész hívta fel figyelmemet.)

Függelék

Kosztolányi Dezső
Hike az-asztalmát **Ozsonna**

Hike Piroska négyéves. Hike **Piroska** az asztalnál ül a keresztmama **nagyanya** ebédlőjében. A virágos vázák, a fehér és fekete torták közül sápadtan kándikál ki szőke feje, amely olyan, mintha félig porcelánból, félig cukorból lenne. Két-Okos és hideg-kék szeme lelkesen bámul. Ha lehunyja, hasonlít a komoly és illedelmes alvóbabákhoz.

A délután ideges zavarban múlt el. Alig ebédelt meg, a bonne a kis szobába cipelte, és fejét sokszor egymás után belemártotta a gőzölgő vízbe. A víz sütötte, és a szappanhab huncutul csípte a szemét, úgyhogy sokszor kellett hunyorgatnia, míg újra látott. Arra is emlékezett, hogy a padlón széles aranytócsákban folyt össze a napfény. Azután a tükör elé állították. Itt a bonne elővette a ~~mama~~ **az anya** fehér **elefántcsont** fésűjét, és sokszor egymás után végigtépte nedves hajtincseit, s ez nagyon, nagyon fáj, még sziszegett is belé. Végül készen lettek **elkészültek**, beültek egy kocsiba, és a keresztmama **nagyanya** lakomájára mentek. Fél négy lehetett.

Ekkor már az utcákönra csokoládészínű félhomály **derengett ereszkedett**. Hike **Piroska** sajtó fejecskéjét a kocsi ablakához nyomta, s nyugtalanul nézte az elsuhanó házakat. Füle pirosra gyulladt az izgalomtól. A sötét kocsiban úgy tűnt **olyan volt**, mint két picike láng. Szeretett volna sírni, de félt, hogy a ~~mama~~ **az anyja** megharagszik, és ő sajnálta a ~~mamát~~ **az anyát**. Hogy ne okozzon neki fájdalmat, inkább dobolt az ablakon, és nagyokat és őszintéket nyelt.

Mire megérkeztek, már gyújtogatták a lámpákat. Fekete, Hideg délután volt, korán sötétedő. **Piroska gyorsan felsuhant a lépcsőn, és kinyitotta az óriási üvegajtót. A nagyanyánál egyáltalán minden üvegből van. Egy pillanat alatt végignézte a folyosót, amely a szobából kirakott bútoraival ünnepi izgalmat keltett, s sokáig bámulta az asztalon a majonéz-halat, a rákpástétomot, a tortákat és a sajtot a különös üvegborítóval, valamint a köpcös, vörös rumos-üveget, mellette a kék cukortartót, amely máskor mindig a kredencen állott a gyertyatartók mellett. Ez egy kissé nyugtalanította. De így van ez mindig december másodikán, Aurélia napján, mert akkor a nagyanya nevenapja van. Ezen a napon a porcelántálokon sárga piskóták állottak, amelyekbe apró mandula- és mogyorószemecskék voltak belesütve, üvegszerűen csillogó birsalmasajt szeletkék, rubinpirosak, vagy halványrózsaszínűek, marcipánok és gyümölcskenyerek. Benn a túlfűtött és lankadt levegőt rózsafüstölő cukrozta, amit az izzó vaslapátra vetett a cseléd, végigjárva vele a szobákat. A kanári a forróságban alélva csipegett kis kalitkájában. Fönn az állványon a kitömött evet szőre majdnem tüzet fogott. Meggyújtották az összes gyertyákat és a lámpákat, az óriási petróleumlámpa-kolosszust is, amely az ebédlőasztal fölött lógott, és csak ilyen ünnepi alkalmakkor égett, mielőtt a rokonság különböző tagjai – napokkal előbb – megvizsgálták, vajon nem mond-e csütörtököt a nagy estélyen. Csak kevesen értettek hozzá.**

Piroska elkáprázva állt a fénytengerben.

Hike bement a szalonba. **Egyenesen a szalonba ment**, ahol sok asszony, leány és fiú lármázott, és. Megállt a piros szőnyeg közepén. A fiatal emberek felugráltak, kezet csókoltak a ~~mamának~~ **az anyának**, de őt nem vette észre senki. Percekig állt így duzzogva, várakozva és kémlelődvé. Végre Tusi, az unokanővére észrevette.

– Hogy vagy, **Hi Piri?** – kérdezte tőle, és továbbment. Hike **Piroska** felelni akart, de nem jött szájára szó. Zavarban volt, és nem értette, miért kérdeznek tőle ~~oly dolgot~~ **olyast**, amelyre úgysem várnak feleletet. Toroka összeszorult a méregtől. Fájt neki, hogy mind jól mulatnak, nélküle is. Már ~~a mama~~ **az anyja** se törődik vele. A leányok, Ibiy, Ikiy és Mary ott ülnek a teasztalnál két katonatiszttel, és reá se hederítenek.

A bonne megfogta kezét.

– Allons ~~ma-chére~~ [!] **chérie**...

A zöld díványra ültette.

Hike **Piroska most** nézte a leányokat. A katonatisztek cigarettáztak és udvaroltak, különösen Ibiynek, aki a legyezőjével hadonászott, s folytonosan kacagott. Egyik hadnagy, a szőke bajuszú, ritkábban szólott, de mihelyt kinyitotta a száját, a leányok majdnem szétpukkadtak a nevetéstől. Most is mondott valamit. Elkérte Ibiy legyezőjét, és legyezni kezdte magát. Hike **Piroska** erősen figyelt.

– Szép legyezője van – folytatta a hadnagy, és eltorzította arcát.

Újra Viharos kacagás.

– Rudi – **mondta egyik leány** –, magából gyönyörű leány lenne.

– Igen? Ezt már sokan mondták nekem.

Szavai most is harsogó nevetésbe veszték. **Tényleg úgy mondta ezt, mint aki kicsit biztos a sikerében, s tudja, hogy szellemes, kedves és elragadó.** Hike **Piroska** azonban az egészből semmit sem értett. Miért kell ezen nevetni? A hadnagy a levegőbe dobja zsebkendőjét, s a leányok újra kacagnak. Hike **Piroska** előrehajolt, s zsongó fejecskejét képtelen gondolatok szorongatták, és szégyellte magát **butasága miatt, hogy ilyen buta.** Közben a zavar egyre nőtt. Rettenő sokan jöttek. Először egy sápadt, nagy orrú hölgy, az urával, egy vörös szakállas, kövér úrral. Azután sok-sok leány és még több fiú. A láрма már olyan nagy volt, hogy egymás szavát sem értették. Mindenki beszélt, és senki sem figyelt. Zongoráztak, hegedültek, énekeltek, füttyültek, kukorékolnak és sípoltak. A sápadt kisleány pedig reménytelenül, sóvárgó szemmel várta, hogy végre észrevegyék.

Átment a másik szobába is. Ottan egy öreg urat és egy öreg nénit figyelt, akik németül beszélgettek. A dívány sarkába húzódott, s hallatlan megvetéssel méregette őket. Ezt gondolta magában:

„Érthetetlen, milyen gyerekesek ezek a nagyok. Most játszanak előttem, és fontoskodnak, hogy értik egymást, holott egész bizonyos, hogy ezt a beszédet senki a világon se értheti. Hiszen én se értem.”

Hike torkát már a sírás fojtogatta, mikor a keresztmama **Ekkor a nagyanya** kézen fogta, és bevezette az ebédlőbe, ahol egy hosszú, fehér asztal volt felterítve a lakomára. A többiek ott ültek mind. Hike ~~a mama~~ **Piroska az anya** mellett kapott helyet. Itt már kissé érdekesebb volt a társaság. Közvetlenül előtte ott csillogott a tortakés, amit kezébe is vett, de ~~a mama~~ **az anya** nyomban letétette vele, és így csak az angyalos tányérban gyönyörködhetett. A többiek különben éppen olyan

értelmetlenségeket beszéltek, mint előbb. Egy pufók, zöld ruhás hölgy, aki – mint **Hike Piroska** észrevette – a békához hasonlított, állandóan a rokonairól fecsegett. A másik mindenkitől azt kérdezte, hogy érzi magát, de akárcsak Tusi, nyomban el is fordította fejét. Ez a hölgy most a mamához fordult:

- Hogy van a kicsike?
- Köszönöm, elég jól.
- Csak el ne rontsa a gyomrát...

Hike Piroska nézte a nénit, a sok tarka ruhát, a színes tortákat, a tányérokat, és türelmetlenül feszengett a székén.

A néni beszédén annál inkább csodálkozott, mert látta, hogy az ozsonnán ő eszik legtöbbet. A többiek is borzasztó sokat ettek. Megitták a haboskávét, azután jött a pecsenye, a torta, a gyümölcs, a sajt, és még mindig nem laktak jól. A zöld ruhás **pufók** hölgy, akinek mindenki azt mondta **bókol**, hogy **mennyit megsoványodott** a nyáron Marienbadban tetemesen megsoványodott, már harmadszor vett a habostortából. Egyébként még nagyobb zaj volt, mint ozsonna előtt. Most az öreg urak már kurjantottak is. A kövér körszakállas bácsi pedig – kezében egy pohárral – felkelt, és beszélni kezdett. **Hike Piroska** nagyon figyelt, de egy szót sem értett belőle, s nem tudta, haragszik-e a kövér úr, vagy csak bolondozik? Száját szélesre tátotta, homlokát elöntötte a vér. Kiabált. **Kékeslila erek dagadtak a húsos homlokán. Szemöldökei pedig kísértetiesen ugráltak, villogtak és cikáztak.**

– **Az a barátság, amely bennünket ehhez a házhoz fűz, helyesebben az a szeretet, amely mindenkit elfog, midőn – ha szabad magam így kifejezni – ebbe a szentélybe lép... ebbe a szentélybe, amely...**

Piroska erősen nézte az ordító urat.

Az apához hasonlított, mikor szidja a cselédeket. De a többiek mosolyogva néztek rá, és nem sírtak, hanem integettek, helyeseltek, és zörögtek a villáikkal. **Hike Piroska** hol a kövér úrra, hol a vendégekre nézett. Nem volt tisztában, nevetni kell-e vagy sírni? Az orra viszketett, szemei égtek, s a mellét valami különös félelem csiklandozta. Künn a konyhában pedig a villamos csengők szüntelenül berregtek. Cselédek jöttek-mentek, ajtó csapódtak. A szavak, hiába próbálta elhesselni, mérgesen zümmögtek szája körül, mint a darazsak. Füle csengett. Azután a kövér úr magasra emelte poharát, és kitört a beszéd; a kiabálás; a vendégek felkeltek, az üvegtányérok újra úgy csörömpöltek, mintha millió apró szilánkra törtek volna. **A másik szobában bútorokat tologattak. Az egész egy rossz álomnak látszott, amelyből nemsokára fel fog ébredni. De hiába meresztgette szemét. Még mindig előtte voltak a vendégek. A folyosón feltűntek a cigányok. Gyantázták a vonót, hangolták a hegedűket, tust húztak a beszédre. Attól tartott, hogy a plafon a fejére szakad, kőpor hull a társaságra, s a ház összedől. Orrában a kénes gyufa émelyítő füstjét érezte. Egy fiatalúr a zongorához ugrott, és dühösen rácsapott, mintha bántalmazni akarta volna. A bús macskazenébe örült összevisszaságban kétségbeesetten hangzott belé az urak dörmögése, a lányok és asszonyok vihorászó sikoltása vihogása.**

Hike Piroska fel akart kelni, de nem bírta. Ijedt, kétségbeesetten rémülten jártatta körül a szobán. Arca halálsápadt lett.

„Hisz ezek bolondok! – gondolta magában. – Hisz ezek egytől egyig meg vannak örülve...”

Aztán torkaszakadtából elkezdett sírni.

Kulcsszók: motívum, embléma, textológia, elbeszélői nézőpont, szövegszervező elv.

A hivatkozott források és irodalom

- ARANY ZSUZSANNA szerk. 2008. Kosztolányi Dezső napilapokban és folyóiratokban megjelent írásainak jegyzéke. 1. A Hét, Nyugat, Pesti Hírlap, A Pesti Hírlap Vasárnapja, Új Idők. Ráció Kiadó, Bp.
- BARÁNSZKY-JÓB LÁSZLÓ é. n. [1937.] A magyar széppróza története szemelvényekben. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp.
- HERCZEG GYULA 1975. A modern magyar próza stílusformái. Tankönyvkiadó, Bp.
- HORVÁTH MÁRIA 1961. A nyelvi formák szerepe Kosztolányi prózájában. A *Pacsirta* című regény elemzése. In: Stilisztikai tanulmányok. A Kiadói Főigazgatóság stilisztikai előadássorozatának teljes anyaga. Gondolat, Bp., 330–407.
- KABÁN ANNAMÁRIA 1991/1996. Szövegsemiotikai alapkérdések. In: PETŐFI S. JÁNOS – BÉKÉSI IMRE szerk., Szemiotikai szövegtan 2. A magyar szövegtani kutatás irodalmából (Első rész). JGYTF Kiadó, Szeged, 67–72.
- Kosztolányi Dezső 1908. Boszorkányos esték. Jókai-nyomda kiadása, Bp.
- Kosztolányi Dezső é. n. [1911.] Bolondok. Novellák. Modern Könyvtár. Szerk. GÖMÖRI JENŐ. 95–96–97. szám. Athenaeum Irod. es [!] Nyomdai Részvényt. Kiadása, Bp.
- Kosztolányi Dezső 1935. Szeptemberi áhitat [!]. Nyugat 1935. 2: 219–21.
- Kosztolányi Dezső 1964. Kosztolányi Dezső összegyűjtött versei. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.
- Kosztolányi Dezső 1965. Kosztolányi Dezső elbeszélései. Magyar Helikon, Bp.
- Kosztolányi Dezső 1969. Álom és ólom. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.
- MURVAI OLGA 1980. Szöveg és jelentés. A szabad függő beszéd szövegnyelvészeti vizsgálata. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- NÉMETH LÁSZLÓ 1963. A kísérletező ember. Magvető Könyvkiadó, Bp.
- O. NAGY GÁBOR 1975/1994. [H]almazás. In: KIRÁLY ISTVÁN főszerk., Világirodalmi lexikon. IV. Grog–Ilv. Akadémiai Kiadó, Bp., 180–1.
- PETHŐ JÓZSEF 2004. A halmozás alakzata. A halmozás fogalmának, típusainak és funkcióinak vizsgálata (Krúdy Gyula Szindbád ifjúsága című kötete alapján). Akadémiai Kiadó, Bp.
- SZABÓ ZOLTÁN 1988. Szövegnyelvészet és stilisztika. Tankönyvkiadó, Bp.
- SZABÓ ZOLTÁN 1998. A magyar szépirói stílus történetének fő irányai. Corvina, Bp.
- SZABÓ ZOLTÁN 2002. Előszó. In: SZABÓ ZOLTÁN szerk., „Arany-alapra arannyal”. Tanulmányok a magyar irodalmi szecesszió stílusáról. Tinta Könyvkiadó, Bp., 5–18.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 1983. A szövegstilisztika tárgyköréről. Magyar Nyelv 79: 149–62.
- SZATHMÁRI ISTVÁN főszerk. 2008. Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY 2010. Kosztolányi Dezső. Kalligram, Pozsony.

- SZIKSZAINÉ NAGY IRMA 2008. A Tóth Árpád-i impresszionizmus. In: SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk., *A Nyugat stiláris sokszínűsége*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 159–66.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2011. Alany, szubjektum. *Irodalomtörténet* 2011/2: 177–203.
- VERES ANDRÁS 2009. Kosztolányi *Nyugatja* és a *Nyugat* Kosztolányija. In: ANGYALOSI GERGELY – E. CSORBA CSILLA – KULCSÁR SZABÓ ERNŐ – TVERDOTA GYÖRGY szerk., *Nyugat népe. Tanulmányok a Nyugatról és koráról*. Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp., 88–124.

Observations on style and usage in Kosztolányi's pencraft

This paper compares two versions of a short story written by Dezső Kosztolányi early on in his career from the point of view of style and usage. The earlier version was entitled 'Ilike at table' published in 1908 in the writer's first volume of short stories. Its protagonist is a four-year-old girl participating at her grandmother's "banquet". Three years later, the writer revised and extended the short story, and gave it a new title: 'Tea party'. The author investigates the development of Kosztolányi's art of writing in terms of the amendments and additions. In a further part of the analysis, the author points out that the principle of text organisation in this short story is the conflict between the diverse viewpoints of the small child and the adults around her. The increasing tension is finally resolved by the little girl's cathartic fit of weeping. (The motive of crying serves the function of culmination in other short stories by Kosztolányi, too.)

Keywords: motive, emblem, textology, narrator's viewpoint, principle of text organisation.

KEMÉNY GÁBOR

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Tikták. A SzT. *tikták* címszava a következő: „?’’ 1736: GroffGyulai Generalisné eő Nsgának ... jutott Ezüst Portékák ... Egy Tiktákba valo gyertya tarto [Nsz; Ks 74/56]. 1788: Egy viseltes ostábla kotzka nélkül ... Kaputzinus Játék ... Egy Tikták, réz ezüstös két gyertya tartójával és minden készülével égyütt [Mv; Tsb 47].” (A forrásjelzések feldolgoása: Nagyszében, a gr. Kornis család levéltára, illetőleg Marosvásárhely, a gr. Teleki család sáromberki levéltára.)

A SzT. 'kellék', 'tartozék' és 'készlet' jelentésű csoportokat is felvesz a *készület* (12.–14.) szócikkében. A gyertyatartó mellett koppantót, hamuverőt és más egyebet is szoktak volt tartani, a SzT.-ban az efféle alkalmatosságok neveire l. *hamuverő*, *koppantó* 'hamvavevő', *koppantótálca*; *koppantótartó*, *hamuverő* 'koppantó', *köpi* (3. gyertyaköpi – „a tartó köpijébe egy kis gyertya pilláncsolt”); *vas* („1732: Két ón magos Gyertya tartocska koppantoval vassal”; SzT.: *gyertyatartócska*. Jelenleg a SzT. a 13. kötettel, *Varral* végződik). Némelykor ezek a tárgyak is értékesek lehettek, amint a SzT. *hamvavevő* szócikkének adatközlései mutatják, pl. „1739: Egy szép hammavévő ezüst táblájú szép tokjával”, még vö. a SzT. *gyertyahamva-vevő* szócikkével is. Ha a *tikták* 'óra'-t jelente-

- SZIKSZAINÉ NAGY IRMA 2008. A Tóth Árpád-i impresszionizmus. In: SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk., *A Nyugat stiláris sokszínűsége*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 159–66.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2011. Alany, szubjektum. *Irodalomtörténet* 2011/2: 177–203.
- VERES ANDRÁS 2009. Kosztolányi *Nyugatja* és a *Nyugat* Kosztolányija. In: ANGYALOSI GERGELY – E. CSORBA CSILLA – KULCSÁR SZABÓ ERNŐ – TVERDOTA GYÖRGY szerk., *Nyugat népe. Tanulmányok a Nyugatról és koráról*. Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp., 88–124.

Observations on style and usage in Kosztolányi's pencraft

This paper compares two versions of a short story written by Dezső Kosztolányi early on in his career from the point of view of style and usage. The earlier version was entitled 'Ilike at table' published in 1908 in the writer's first volume of short stories. Its protagonist is a four-year-old girl participating at her grandmother's "banquet". Three years later, the writer revised and extended the short story, and gave it a new title: 'Tea party'. The author investigates the development of Kosztolányi's art of writing in terms of the amendments and additions. In a further part of the analysis, the author points out that the principle of text organisation in this short story is the conflict between the diverse viewpoints of the small child and the adults around her. The increasing tension is finally resolved by the little girl's cathartic fit of weeping. (The motive of crying serves the function of culmination in other short stories by Kosztolányi, too.)

Keywords: motive, emblem, textology, narrator's viewpoint, principle of text organisation.

KEMÉNY GÁBOR

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Tikták. A SzT. *tikták* címszava a következő: „?’? 1736: GroffGyulai Generalisné eő Nsgának ... jutott Ezüst Portékák ... Egy Tiktákba valo gyertya tarto [Nsz; Ks 74/56]. 1788: Egy viseltes ostábla kotzka nélkül ... Kaputzinus Játék ... Egy Tikták, réz ezüstös két gyertya tartójával és minden készülével égyütt [Mv; Tsb 47].” (A forrásjelzések feloldása: Nagyszeben, a gr. Kornis család levéltára, illetőleg Marosvásárhely, a gr. Teleki család sáromberki levéltára.)

A SzT. 'kellék', 'tartozék' és 'készlet' jelentésű csoportokat is felvesz a *készület* (12.–14.) szócikkében. A gyertyatartó mellett koppantót, hamuverőt és más egyebet is szoktak volt tartani, a SzT.-ban az efféle alkalmatosságok neveire l. *hamuverő*, *koppantó* 'hamvavevő', *koppantótálca*; *koppantótartó*, *hamuverő* 'koppantó', *köpi* (3. gyertyaköpi – „a tartó köpijébe egy kis gyertya pilláncsolt”); *vas* („1732: Két ön magos Gyertya tartocska koppantoval vassal”; SzT.: *gyertyatartócska*. Jelenleg a SzT. a 13. kötettel, *Varral* végződik). Némelykor ezek a tárgyak is értékesek lehettek, amint a SzT. *hamvavevő* szócikkének adatközlései mutatják, pl. „1739: Egy szép hammavevő ezüst táblájú szép tokjával”, még vő. a SzT. *gyertyahamva-vevő* szócikkével is. Ha a *tikták* 'óra'-t jelente-

ne, tartozhatna hozzá órakulcs: „es mas Zöld fejű kerek *ora kolts* [’órafelhúzó’]”, SzT. *órakulcs*. Ám a SzT. *tikták* adatának aligha lehet köze a *tiktak*-hoz, a kétféle írásmód olvasatként is figyelembe veendő, hiszen közvetve már a MTsz. is jelzi a különbséget: „*tik-ták*: hitvány, haszontalan, hányt-vetett (holmi, ember) (Székelyföldi Tsz. [itt *tiktak* hiba; a közlő kéziratában *tikták* áll; Fejér József) [vö. *ták*].” A TESz. tartalmazza a *tiktak*-ot is. A szó első adatát 1838-ból adja, és egyebek mellett ezt írja: „Német *ticktack*, R. *tik tik*, *tic toc*, *tikketack* az óra ketyegését utánzó szó, R. ’óra ingája, óra’. Hangutánzó szó, más európai nyelvben is”.

Az MTsz.-be is fölvetett *tikták* az ÚMTsz.-ben is szócikket kapott: „*tik-ták* fn (Sz.szeg 62), *tik-táknál* (Szé.-föld 1397: 43): hasznavehetetlen, ócska holmi, limlom. *Az egész kocsi-szekér nem volt egyéb hint-hánt, vetett abajdak* [’ormótlan’, ’nagymeretű’] *tik-táknál* (népm; uo.)” A rövidítések föloldása: „Szamosszeg”; „Székelyföld: Erdély délkeleti része Romániában. – Keleti székelység, Székelység.” Az ÚMTsz. még a *tik-tákos* melléknevet is fölveszi: „(Gacsály 1964: 14): összetákolt, rossz. *Láttya az ember aszt a rosz tik-tákos palánkot* (uo.)” A gyűjtés helye: Gacsály – Szabolcs-Szatmár megyében van.

Az ÚMTsz. a *tikták* főnévnek ’hasznavehetetlen ócska holmi, limlom’ jelentést tulajdonít, a *tiktákos* melléknevének pedig ’rossz, összetákolt’ jelentést e példamondattal szemléltetve: „*Láttya az ember aszt a rosz tik-tákos palánkot*.”

Föltehető: a nyelvjárásokból ismeretes *tik-ták* ikerszó alapja a *tákol* igére megy vissza, amelynek szócikke a TESz.-ben ezeket az adatokat közli: „*tákol* **1784** *ták ... főt, pót, (tákolni)*” sz. (SzD. 83, de l. *ták*; 1842: *tajkolt* sz. (Bodor L.: Pog. hitr. 16: NSz.) **J**: 1. 1784: ’foltoz, toldoz-foldoz; flicken’ (l. fent); 2. 1843: ’(össze)eszkábál; zusammenbasteln, zurechtkleistern’ # (Tsz.) || **ták** **1767**: „*Ták*: Appendix, der Anhang, Zusatz” (PPB.); 1861: *tajak* (MNyszet. 6: 351) 1863: *tajk* (Krizsa: Vadr. 519). **J**: A) fn. 1767: ’toldás, pótlás; Zusatz | folt; Fleck (l. fent). B) mn. 1861: ’hitvány, haszontalan? Wertlos, nutzlos’ (l. fent).” A szócsalád eredetét a TESz. ismeretlennek mondja; l. még EWUng.

Az ÚMTsz. több szócikke kapcsolódik a *ták* főnévhez, amelynek adatai öt jelentéscsoportba vannak osztva: 1. „lábbelire, kül. bocskorra v. csizmára varrt v. szögezett folt, toldás”; a) „csizmába v. bocskorba helyezett, de oda nem varrt bőr v. posztódarab, talpbélés”; b) „<ruhán> folt”; 2. „bocskorszűj”; 3. „elhasznált, megviselt csizma”; 4. „bőrhulladék”; 5. „bőrkeményedés”. A melléknév *ták* jelentése lehet 1. „ügyetlen <ember>”; 2. „rendetlenül öltözködő, ruházatára gondot nem fordító <személy>”. A szócikk adatolása a *ták* főnév és melléknév előfordulásait zömükben a keletre eső nyelvjáróterületekről (tiszai, északkeleti, mezőségi stb.) jegyzi, a szócikk vége ezekre a szótárakra hivatkozik: SzegSz., SzamSz., CsángSz. Az ÚMTsz. jegyez összetételeket is: *bocskorták* (’a lyukas bocskor belsejében pótlékkal elhelyezett bőrfolt’; ’hitvány ember’); *ostorták* (’a karikás ostor szíjának a nyélhez kapcsolódó, felső, vastagabbik vége; ostorfej’).

A *tákol* (~ *tajkol* ~ *tájkol*) ige ’nagyjából, hevenyészve készít’ és ’<lábbelit> javít, foltoz’ jelentéssel szerepel az ÚMTsz.-ben, amelyben még szerepel a *tákolás* „fn 2. (Csík vm. 1228): rossz iparos által hevenyészve elkészített, összeeszkábált dolog, tákolmány”; utal még a szótár a következő szavakra: *tákoló* fn, *tákol* mn (’foltozott, javított, szegényes), *tajkorász*, *táklál*, *tákoz*, *tokol*.

A szótárak adatai alapján a *tákol* igével (és bizonyonnyal derivátumaival is) valaminek a hevenyészett, az átlagos minőséget el nem érő készítését nevezték meg. A silány cselekvés következtében gyenge, értéktelen, hevenyészett tárgy vagy dolog készült. A cse-

lekvés tulajdonsága azután hozzátapadhatott a cselekvés céljára, illetőleg eredményére. A különböző 'folt' jelentések igazolják ezt, minthogy a ruhaneműn, bocskoron alkalmanként hevenyészett javítást végzett tulajdonosa, sőt folt helyett szalmacsomóval egészítette ki a hiányt, vö. „Jukas a csizmám, nem gyözöm szalmával [...] Adjanak egy garast avagy egy petákot. Hogy títessenk reá egy nagy fene tákot” (ÚMTsz. *ták*). Maga a cselekvő is megnevezhetővé vált a képzőrészt (-ál) nélküli szóval: „Oh be ták vagy!” (i. h.).

KISS LAJOS szerint (Nyr. 102 [1978]: 231) a *ták* alapszó eredete az olasz, illetőleg a friauli (rétoromán) *tacco* '(cipő)sarok', *taccone* 'cipőfolt', a toszkánai 'dupla cipőtalpat rávarr', az északolasz 'foltoz <ruhát, cipőt>' stb. között keresendő, ezek átkerültek a szerb-horvátba és a szlovénba. „Megfelelő szavak a franciában, spanyolban és portugálban is vannak. Mindezek forrása [...] a germán **takko* 'hegyes végű dolog, csúcsos tárgy, cakk' (vö. német *Zacke* 'kiálló rész, csúcs, fok stb.') főnév lehetett. Elsődlegesen a cipésmesterségnek volt a kifejezése 'foltnak való bőrdarab' és '(cipő)sarok' jelentéssel. A szó terjedése északról dél felé a vándorcipészek működésének tudható be. [...] A magyar *ták* főnév és igei származéka minden bizonnyal északolasz cipészeknek köszönheti létét.”

Mindezek után a szófejtés módszerétől meglehetősen eltérve csupán lehetséges, de nyelvi adattal – egyelőre? – alá nem támasztható jelentésalakulás vázolható.

A *tikták* alakulat ikerszónak tartható, (az ikerszavakról és kialakulásukról l. pl. LŐRINCZI RÉKA in: TNYt. II/1: 856–7). Az ikerszavak létrejöttében nem ritka az *i* : *a*, az *i* : *á* magánhangzó-szembenállás, vö. *cikkcakk*, *dibdáb*, *hipp-hopp* (R. *hip-hop*), *tipp-topp* (l. TESz.), *gizgaz*, *limlom* (l. MMNyR. 1: 431–33) stb., vö. B. LŐRINCZY ÉVA: MNY. 56 [1960]: 63–7. A különféle 'folt' (alap)jelentésű *ták* szavak esetleg hangutánzó szóként is használhatók lehettek, ugyanis a foltozás leválásakor a *ták* – például egy bocskoron – leffegni, laffogni kezdett, és ilyenkor hangot adott: **tikták* (~ **tiktákol*). Az efféle jelentésű *tikták* 'értéktelen, hevenyészett tárgy vagy dolog' jelentésűvé válhatott, hiszen maga a tárgy, amelyen a hangot (is) adó folt(ozás) volt értéktelen vagy (a használat során) ilyené váló lehetett, például a gyertyát tartó kisebb bútordarab. Effélel említ a SzT. is, l. *gyertyatartó*: „I. mn 2. '?' Szk: ~ *asztalka*. 1805: Egy kitsiny Gyertya tarto asztalka szócikke közvetve [A. jára TA; BLt 9]” * ~ *szék*. 1736: a' Kapolnába ... Fekete Gyertya tarto Szék 4 ... Könyöklős oraculum 2 [Pinárd MT; CU XIII/1. 105.]” A gyertyatartó alkalmazhatóság használatára, értéktelenségére példa a SzT.-ből a *gyertyatartó* szócikkének ez része: „II. fn Szk: *bádog*~. [...] 1694: Az Asszony eő Nga Háza ... Hitvan badogh Giertjartarto Nro. 1 [O.csesztve AF: LLt Gyulafi László lelt.]” (A forrásjelzések feloldása: Alsójára, Torda-Aranyos m., Béldi levéltár; – Pinárd, Maros-Torda m., Conscriptioes et Urbaria gyűjtemény; – Oláhcsesztve, Alsó-Fehér m., a Szárhegyi gr. Lázár levéltár.) Ha érdekesnek tartották a *hitvány bádog gyertyatartó*-t számontartani, és hasonlóképpen följegyzendők voltak a „GroffGyulai Generalisné eő Nsgának ... jutott Ezüst Portékák” és a „Tiktákba valo gyertya tarto” is. Hasonlóképpen a „Egy Tikták, réz ezüstös két gyertya tartójával”. Megjegyzendő: gyertya tartására több alkalmazhatóság szolgált: *deberke*, *forslág*, *iskátula*, *tolóka*, l. SzT. *gyertyatartó*. Ugyanitt említve van egy értéktelennek vélhető efféle dolog: „1795: A nagyob Gyertyatarto a Koppantoval edgy roszt Ladával a Budaianusoknak jutott.” – A SzT. *gyertyás* szócikkében szerepel 1788-ból egy értéktelen ('avadag') gyertyatartó láda, amely följegyzésre szintén érdemes volt: „Egy kised avatég Ferslóg”. (NB. Ugyanez az adat a *ferslag*, *fersing* szócikkében és az *avadag* szócikkében is 1728-ra van keltezve.)

A különböző foltokat többnyire cikkcakkos varrással (is) szokás rögzíteni azért, hogy az így létrejövő hosszabb részen a foltozott tárgy a későbbi igénybe vételt jobban elviselje. Ezért lehetséges, hogy a *cikkcakk* szó – amelynek első adatát a TESz. 1778-ból ismeri – vagy (valamelyik) alakváltozata kevered(het)ett a *ták*-kal: **cikkcakk(os) ták* → **cikkíták* → *tikták*; illetőleg: **sziksák(os) ták* → **szikták* → *tikták*. Egy kanyargós patak kapcsán olvasható adat a SZT.-ban: „1830: a sziksákosan (!) Kanyarodólag járo Patak Árka” (*cikkcakkosan*), ami a *cikkcakk(os)* használatának széles körű kontingenciájára vall. A különféle kapcsolatok pedig megengedik alkalomadtán éppenséggel a szekér vagy a gyertyatartó ’értéktelen, hevenyészett dolog’-ként való fölfogását.

A Székelyföldi Tsz.-ban „hitvány, haszontalan, hányt-vetett (holmi, ember)” jelentésleírás alapján a „Tiktákba valo gyertya tarto” és a „Tikták, réz ezüstös két gyertya tartójával és minden készülével együtt” szövegmetszetekben a *tikták* bizonyonnan valamilyen **hitvány, hányt-vetett holmi*, azaz éppen olyan állapotú gyertyatartó alkalmazossággal lehet, mint az a (kocsi) szekér, amely „nem volt egyéb hint-hánt, vetett abajdak tik-táknál”.

BÜKY LÁSZLÓ

Tényleg csudákozik a tyúk, a kakas, a gúnár meg a pulyka? Valóban *csudákoznak* a háziszárnyasok? Ha igen, miben nyilvánul meg feltűnő viselkedésük? Hol léteznek egyáltalán ilyen „csodaállatok”? És miért nem *csudákoznak* a nagyobb állatok, például a ló, a tehén, a kutya? Efféle kérdések jutnak eszünkbe, ha a címben említett *csudákozik* szó valóságvonatkozásait próbáljuk megérteni.

Köznyelvi szókincsünk szótáraiban (ÉrtSz., ÉKsz.², TESz.) a *csodálkozik* címszó alatt nincsenek olyan mellékjelentések, amelyek állatra vonatkoznak. A tájszótárak és a speciális nyelvatlaszok állathangutánzó szavai között találtam meg azokat a lexémákat, amelyek adaléku­l szolgálhatnak a fenti kérdések megválaszolásához.

Állathangutánzó igéink dunántúli nyelvatlaszaiban (ÁllSA. és HVMA.) sok példát találunk arra, hogy az állatok hangmegnyilvánulását tükröző szavak az adott nyelvjárásterület kutatópontjain – és feltehetően a vidék regionális köznyelvében – emberre is vonatkozhatnak. És fordítva: az ember hangjelenségeit utánzó szavaink között vannak olyanok, amelyek állathangutánzó szerepűek. Erre a kettősségre az lehet a magyarázat, hogy az ember a maga antropocentrikus szemléletével állatoknak is tulajdonít – jelentés-átvitel révén – emberekre jellemző jelenségeket, hangzásformákat. A vasi atlaszból: az ürge *sír, füttyent*; a tücsök *muzsikál, énekül, hegedül*; a macska *sir, jajgat, orditt, dörmög, nyöszörög*; a ló *nevet, röhög, rihég*; a szamár *orditt*; a nyúl *sir, visitt*; a kismalac *sir, rij, réj, ré, rén*; a kotló *besziget, kijabál, krárog* stb. (HVMA. 13, 15, 20, 25, 37, 47–49, 59). A somogyi atlaszból: a ló *köhög, kehül, prüsszent, prüssköl, pisszeg, röhög*; a disznó *ré, rén ’sír’, sir, sikintoz, sikonyál, nyöszörög*; a lúd *dadog, dödög*; a réce *zihál, lehül* stb. (ÁllSA. 21–22, 81–83, 141, 155).

Természetesen arra is van példa az említett atlaszokban, hogy az állat hangját utánzó szóval az ember hangmegnyilvánulásaira, sok esetben furcsa viselkedésére is utalni lehet. A vasi atlaszból: a lúd *gágog*, az egér *cincog*, a macska *nyiváku­l, nyávog*, a kacsa *hápog, háppog*, a kutya *vakkant, vicsorog*. A somogyi atlaszból: a tyúk *kárál, káricál*, a kutya *tutul, kaffog* stb. Ezekben a példákban a nyelvjárási/köznyelvi megfeleltetést elvégezhetjük

A különböző foltokat többnyire cikkcakkos varrással (is) szokás rögzíteni azért, hogy az így létrejövő hosszabb részen a foltozott tárgy a későbbi igénybe vételt jobban elviselje. Ezért lehetséges, hogy a *cikkcakk* szó – amelynek első adatát a TESz. 1778-ból ismeri – vagy (valamelyik) alakváltozata kevered(het)ett a *ták*-kal: **cikkcakk(os) ták* → **cikkíták* → *tikták*; illetőleg: **sziksák(os) ták* → **szikták* → *tikták*. Egy kanyargós patak kapcsán olvasható adat a SZT.-ban: „1830: a sziksákosan (!) Kanyarodólag járo Patak Árka” (*cikkcakkosan*), ami a *cikkcakk(os)* használatának széles körű kontingenciájára vall. A különféle kapcsolatok pedig megengedik alkalomadtán éppenséggel a szekér vagy a gyertyatartó ’értéktelen, hevenyészett dolog’-ként való fölfogását.

A Székelyföldi Tsz.-ban „hitvány, haszontalan, hányt-vetett (holmi, ember)” jelentésleírás alapján a „Tiktákba valo gyertya tarto” és a „Tikták, réz ezüstös két gyertya tartójával és minden készülével együtt” szövegmetszetekben a *tikták* bizonyonnan valamilyen **hitvány, hányt-vetett holmi*, azaz éppen olyan állapotú gyertyatartó alkalmazossággal lehet, mint az a (kocsi) szekér, amely „nem volt egyéb hint-hánt, vetett abajdak tik-táknál”.

BÜKY LÁSZLÓ

Tényleg csudákozik a tyúk, a kakas, a gúnár meg a pulyka? Valóban *csudákoznak* a háziszárnyasok? Ha igen, miben nyilvánul meg feltűnő viselkedésük? Hol léteznek egyáltalán ilyen „csodaállatok”? És miért nem *csudákoznak* a nagyobb állatok, például a ló, a tehén, a kutya? Efféle kérdések jutnak eszünkbe, ha a címben említett *csudákozik* szó valóságvonatkozásait próbáljuk megérteni.

Köznyelvi szókincsünk szótáraiban (ÉrtSz., ÉKsz.², TESz.) a *csodálkozik* címszó alatt nincsenek olyan mellékjelentések, amelyek állatra vonatkoznak. A tájszótárak és a speciális nyelvatlaszok állathangutánzó szavai között találtam meg azokat a lexémákat, amelyek adalékul szolgálhatnak a fenti kérdések megválaszolásához.

Állathangutánzó igéink dunántúli nyelvatlaszaiban (ÁllSA. és HVMA.) sok példát találunk arra, hogy az állatok hangmegnyilvánulását tükröző szavak az adott nyelvjárásterület kutatópontjain – és feltehetően a vidék regionális köznyelvében – emberre is vonatkozhatnak. És fordítva: az ember hangjelenségeit utánzó szavaink között vannak olyanok, amelyek állathangutánzó szerepűek. Erre a kettősségre az lehet a magyarázat, hogy az ember a maga antropocentrikus szemléletével állatoknak is tulajdonít – jelentésátvitel révén – emberekre jellemző jelenségeket, hangzásformákat. A vasi atlaszból: az ürge *sír, füttyent*; a tücsök *muzsikál, énekül, hegedül*; a macska *sir, jajgat, orditt, dörmög, nyöszörög*; a ló *nevet, röhög, rihög*; a szamár *orditt*; a nyúl *sir, visitt*; a kismalac *sir, rij, réj, ré, rén*; a kotló *besziget, kijabál, krárog* stb. (HVMA. 13, 15, 20, 25, 37, 47–49, 59). A somogyi atlaszból: a ló *köhög, kehül, prüsszent, prüsszköl, pisszeg, röhög*; a disznó *ré, rén ’sír’, sir, sikintoz, sikonyál, nyöszörög*; a lúd *dadog, dödög*; a réce *zihál, lehül* stb. (ÁllSA. 21–22, 81–83, 141, 155).

Természetesen arra is van példa az említett atlaszokban, hogy az állat hangját utánzó szóval az ember hangmegnyilvánulásaira, sok esetben furcsa viselkedésére is utalni lehet. A vasi atlaszból: a lúd *gágog*, az egér *cincog*, a macska *nyivákul, nyávog*, a kacsa *hápog, háppog*, a kutya *vakkant, vicsorog*. A somogyi atlaszból: a tyúk *kárál, káricál*, a kutya *tutul, kaffog* stb. Ezekben a példákban a nyelvjárási/köznyelvi megfeleltetést elvégezhetjük

saját nyelvi kompetenciánk alapján vagy az értelmező kéziszótár (ÉKsz.²) segítségével. Az ÉKsz.² szerint a *kárál* jelentései: 1. <Tyúk> rekedtes, elnyújtott hangot hallat. 2. *pejor Folyton* (panaszkodva) fecseg (vmit).

A fenti példák arra hívják fel figyelmünket, hogy az állathangutánzó szavak egy részének *kettős funkciója* lehet: azaz velük az állatok hangjának reprodukálásán kívül az ember sajátos hangjaira, sőt viselkedésére is utalni lehet. Ennek fordítottja: az ember hangját (hangadását) kifejező szavaink – jelentésátvitel révén – alkalmasak állathangutánzó szerepre is. Mivel hangutánzó szavaink keletkezésének sajátos körülményeit nem ismerjük, s így korukat nehéz megállapítani (ZSILINSZKY ÉVA, In: MNyt. 177, 195, 373, 618, 726), nem minden esetben lehet eldönteni, hogy mi volt a jelentésváltozás iránya. Például a disznó hangját utánzó *csemcsög, csámcsog, lefetyül, lefetyél, lafátyul, lafátyol* stb. szavakban a jelentésváltozás iránya lehet: állatról → emberre vagy emberről → állatra.

A nyugat- és dél-dunántúli nyelvjárásokban máig élő *csudákozik* hangutánzó szavunk ('a tyúk veszély esetén és tojást befejezve éles hangot hallat'; 'a kakas éles hanggal jelzi, ha vércse közeledik') – megítélésem szerint – a jelentésváltozásnak ebbe a típusába tartozik: jelentésváltozás/jentésátvitel a jelentések hasonlósága alapján *emberről* → *állatra*. (L. KÁROLY SÁNDOR, Általános és magyar jelentéstan. Akadémiai Kiadó, Bp., 1970. 252–3, 381.)

Vas megyei kutatópontokon a „Milyen hangot ad a tyúk, amikor szemet keres az udvaron?” kérdésre ezeket válaszolták az adatközlők 1985 táján: *csudákozik, karricsál, énekül, kárrál, danúgat, dödörög, krokog* stb. (HVMA. 23.). – A „Milyen hangot ad a tyúk, ha megtojt?” kérdésre adott válaszok: *csudákozik, kijabál, kodákul, kátoz* 'kiáltoz', *énekül, rikácsul, danúgat* stb. (HVMA. 24.). – „Milyen hangot ad a kotló, amikor a fészken ül, és közelítünk feléje?” kérdés válaszcavai: *csudákozik, kijabál, kerrég, cserrég, rikogat, neszez, kurjog* 'kurjongat', *sikitt* stb. (HVMA. 26.). – „Milyen hangot ad a kakas, ha szemet talál az udvaron?” kérdésre ezt válaszolták: *csudákozik, kottyog, kotyorog, kijabál, ketyörög, neszez, gigyörész* stb. (HVMA: 30.). – „Milyen hangot ad a kakas, ha vércse közeledik?” kérdés válaszcavai: *csudákszik, csudálatoskodik, kerrég, kerrént, kijabál, rikácsul, kárrog, kurrog, neszez, kátoz* 'kiáltoz', *sikitt, hujjogat, visitoz, lármáz, siékkodik* stb.

Somogyban is képesek a háziszárnyasok „beszélni/beszélni”, hiszen az anyalúd ilyen hangokat hallatva hívja „fiait”: *gigyörög, gigyörész, gügyörög, dadog, dadarikul, dödög, kátoz* 'kiáltoz', *kiabál, neszez* <nekik>, *rikácsul, sipátol, sippogat, sikátoz, sikonyál, sikintoz* stb. (ÁllSA. 140.). – A pulyka hangja, ha kergetik: *sikitt, sikéntoz, sikonyál, sivalkodik, rikácsul*; – és haragjában *csodáskodik, nyerint, ugat, orgoná* 'orgonál', *neszez, neszel, pörül* stb. (ÁllSA: 163.). – Büssüben a *csodákszik* tájszó jelentései: 1. Lármát csap <gúnár>, ha jön valaki. 2. 'kny.' (BüssTsz. 48).

Az Ormánságban is használták még az 1950-es években a *csodákszik, csodákozik* igét állatra vonatkoztatva. A tájszó 2. jelentése: 'kotkodácsol' <tyúk tojás után>. *Csodákozik a tikom: étojott.* (OrmSz. 87).

Az alsómocsoládi beszélt nyelvből: *Ha! Csodáskonnak a tikok! Bistossan férög* [‘róka, menyét’] *gyütt a baromfiudvarba.* – *Né csodáskoggy evvel a jó embörrel!* – *Az öreg Gál mégen csodáskodik a feleségivel meg a Jóskával.*

A Veszprém megyei Kisdörgicsén feljegyzett tájszó a *csodákszik* 'tyúk> kotkodácsol' jelentésben (ÚMTsz. 1: 871).

A somogyi és a vasi nyelvátlasz kérdései azért fontosak a *csudákozik* ige kommunikációs szerepének vizsgálatában, mert velük a kérdezők olyan szituációt jelenítettek meg, amelynek során a háziszárnyasok azt jelzik egymásnak, hogy valamilyen veszélyhelyzetbe kerültek (valaki/valami közelít a fészken ülő kotlóshoz, vércse közeledik stb.); illetve valamilyen pozitív hatás érte őket (a tyúk eltojt, a tyúk/kakas szemet talált az udvaron). A veszélyhelyzetet a tyúk, a kakas és a gúnár éles, rikácsoló hanggal, szárnycsattogtatással jelzi; így riasztván el a közeledő „ellenséget”. Az effajta hang a tyúk esetében lehet a megelégedettség jele is. Az állat feltűnő viselkedése – mint lényeges jelentésmozzanat – tette lehetővé, hogy a *csodáskodik* igénknek – emberre vonatkozóan – 'csúnyán viselkedik, veszekszik, botrányt csinál' jelentése (is) van a Dunántúlon és Szlavóniában (ÚMTsz. 1: 871).

Fenti adataink szerint a *csudákszik*, *csudákozik* tájszó háziszárnyasokra (tyúkra, kakasra, gúnárra és pulykára) vonatkozóan jól ismert tájszó volt az 1960-as, 70-es években Nyugat-Dunántúl északi részén és Dél-Dunántúlon is. Azért kapcsoltam e két szóhoz szinonim értékű lexémákat, mert az ide sorolható fogalomköri egységekben (a jelentés szerint összetartozó szavakban) azonos a denotatív jelentés. Az egyenértékűség (ekvivalencia) lehetővé teszi, hogy a szinonimák (egyúttal kohiponimák) segítségével feltárjuk a *csudákozik* tájszó valóságvonatkozásait. Az egyes jelentésmezőkbe tartozó állathangutánzó szavak szinte egymást magyarázzák az azonos fogalmi jegyek és hasonlósági kapcsolatok révén. Összekapcsolja ezeket a szavakat az, hogy 1. csak háziszárnyasokra vonatkoznak, 2. kommunikációbeli szerepük szerint érzelemkifejező vagy tájékoztató funkciójú, veszélyt jelző hangjelek, 3. egyúttal arra is utalnak, hogy az ember milyen viszonyban van a környezetében élő állatokkal.

Az etológiai vizsgálatok bizonyították, hogy az állatok (így a háziszárnyasok is) képesek kommunikációjuk során – az adott állatközösségben – érzelmük kifejezésére. Ha az állatok viselkedését értő ember szavakat alkotott erre a jelenségre, akkor nem vonhatjuk kétségbe, hogy az állathangok szituációhoz kötötten jelzik az állat valóságos lelki állapotát. „Az ember viselkedéséhez hasonló magatartást tanúsít a ló örömeiben, ha zabot kap (*röhög*). A megelégedettség jeleként a disznó *röfög*, a megsimogatott macska pedig *dorombol* [...], a kutya és a macska ellenségeskedésére utalnak a *mororog*, ill. a *fúj*, *prüszköl* hangutánzó igealakok [...]; fájdalmában a kutya *nyüszitt*, *vonyitt*, *kaikul*” (ÁllSA. 43). Vélhetően a megelégedettség kifejezői ezek a szavak: *énekül*, *danúgat*, *dödörög* a tyúk, ha megtojt; ha az anyalúd hívja a „fiait”, akkor *gigyörög*, *gigyörész*, *dadarikul*, *dödög*, viszont ha a kakas valamilyen veszélyt érez, vagy éppen haragszik, akkor *károg*, *kérrég*, *kiabál*, *neszez*, *sikitt*, *lármáz*, *visitöz*, a pulyka, ha mérges, *pöröl*, *neszez*, *ugat* stb.

Felvetődhet, hogy jobbára miért csak a háziszárnyasok védekeznek éles hangjelzésekkel? Talán ez lehet a magyarázat: a nagyobb, erősebb és mozgékonyabb háziállatok (tehén, ló, kutya, macska) hangadás nélkül is védekezhetnek veszélyhelyzetben a maguk módján, például rúgással, ökkeléssel, harapással, karmolással stb. Erre a szárnyasok nem képesek. A hangos, éles „kiáltozások” mellett ugrálással, szárnyuk csapkodásával jelzik, ha betolakodó (róka, görény, menyét, vércse, kánya) közeledik a baromfiudvarba. Ezt a nagy zajjal, lármával járó jeladást a dunántúli nyelvjárásokban először bizonyára a *csodáskodik* ~ *csudáskodik*, majd a *csudákozik* 'csudálkozik' igével is kifejezték. Valószínű, hogy a *csodáskodik* 'csúnyán viselkedik, botrányt csinál' (ÚMTsz. 1: 871) és

'lármát csapva veszekszik' (OrmSz. 87) régebben csak, vagy inkább emberre vonatkozó szó volt. A metonimikus jelentésváltozást követően ezt az igét az állatok viselkedésének megnevezésére is alkalmasnak találták. A *csudáskodik* 2. jelentése ('csúnyán viselkedik, botrányt csinál', ÚMTsz. 1: 871) később egybeesett a *csudákozik* ige 'nagy zajt, lármát csap' jelentésével. Az átvonódást (jelentés-kiterjesztést) segíthette az, hogy a *csodáskodik* és a *csodálkozik* igék között csupán két fonémányi eltérés volt és van ma is; így szinte paronimáknak tekinthetők.

Pszicholingvisztikai tanulság is levonható a *csudákozik*, *csodáskodik* paronimák memorizálásával és felidézhetőségével kapcsolatosan. Mivel minimális különbség van a két lexéma között, szóbeli említésük során fennáll az összetéveszthetőség lehetősége. De az is igaz, hogy éppen jelentésbeli kapcsolat (a hasonlóság és eltérés) teszi lehetővé gyors memorizálásukat. A távolabbi szókapcsolatok ugyancsak erősítik a két igenek a hosszú távú memóriában való tartós tárolását. Mivel besorolható a hasonló morfológiai szerkezetű szavak (*okoskodik*, *fontoskodik*, *finnyáskodik*, *kényeskedik*, *mafláskodik* stb.) közé, mindkét ige megjegyzését-felidézését és a memóriából való lehívását segíti ez a nyelvi szerkezet (séma): *m e l l é k n é v* (szótó, alapszó) + *-k o d i k / -k e d i k* denominális verbumképző. A *csudákozik* nyelvjárásbéli jelentésének ('nagy zajt, lármát csap') a memóriában való rögzülését támogathatják továbbá ezek a hasonló jelentésű kohiponimák: *lármáz*, *sikitt*, *neszez* stb. és a köznyelvnek is tekinthető *csodáskodik* szó. Ide tartoznak még a távolabbi kapcsolatok szavaiként a *kajláskodik* 'kajla módon viselkedik', *édomtalankodik* 'illetlenül, otrombán cselekszik', *értetlenkodik* 'vmit nem tud, nem akar felfogni', *eszetlenkodik* 'meggondolatlanul, fékevesztetten, tébolyodottan viselkedik' stb.

Ezek a jelentésmezőbeli összefüggések biztosan akkor is jelen vannak az ép gondolkodású ember memóriájában, ha nehéz gyorsan felismerni a mentális lexikon egyes elemei között kialakult szemantikai kapcsolatokat. A felidézés stratégiájának vannak hagyományos (örökölt) és tanulható módszerei. Ezek között talán legfontosabb a szavak jelentéskapcsolatainak ismerete. Ha tudjuk, hogy egy hangnyi eltéréssel mást jelent a *csodálkozik*, mint a *csodáskodik*, akkor nem nehéz különbséget tennünk a két fogalom között. Ha a *csodáskodik* szinonimái, az *eszetlenkedik* és a *kajláskodik* része a szókincsünknek, akkor az érintkező jelentések (mezőösszefüggések) alapján a három említett szó szinte egymást támogatja abban, hogy felidézhetőek legyenek.

Érdemes lenne azt is vizsgálni, hogy az állathangutánzó szavak jelentésmezőinek milyen más összefüggései léteznek. A hangutánzók rendszerszerűségét azonban nem minden esetben könnyű felismerni. Elengedhetetlen ebben az elemző munkában az, hogy feltárjuk az egyes szavak valóságvonatkozásait. Így a kognitív nyelvészeti kutatások számára is fontos adalékokat tudnánk szolgáltatni.

A *csodáskodik* valódi tájászó. Nincs köznyelvi megfelelője. Történeti (írással) adatot nem ismerünk egyelőre erről a szavunkról. Így újabb keletkezésű szónak kell tekintenünk. Viszont a *csodálkozik* – a *csoda* főnévből képzett ige – első előfordulása 1459. körüli évekből való (TESz. 1: 547 *csoda*). Érdekes, hogy a *csoda* egyik korábbi mellékjelentése (fn.-ként 'méreg, bosszúság, düh') a szó nyelvjárási jelentésében is megőrződött 'bosszúság, méreg' jelentésben. A *csoda* fn.-ként lehet 'bosszúság, méreg' jelentésű; mn.-ként 'ijesztően csúnya, különös'. A *csodabogár* 'mérgező, makrancos gyermek' vagy 'zsémbes ember', a *csodás* 'mérgező, kötekedő', a *csodagaz* 'csattanó maszlag' <mérgező gaz>, *csod-*

dafa 'bolondító beléndek', *csodafü* 'a legelőn található, nem kedvelt vadnövény', *csodásít* 'csodáltatja magát, feltűnést kelt' (ÚMTsz. I: 869–71).

Mivel a *csodálatos* melléknévnek a 'csodálatra méltó', 'csodával határos', 'csodálatot keltő' főjelentései mellett (ÉKsz.² 197) 'különös, furcsa' jelentése is van, nem meglepő, hogy nyelvjárásainkban még ezek a melléklejtések társulnak ehhez a szóhoz: 'csúnya', 'utálatos', 'gyalázatos, rossz', 'szeszélyes, nehéz természetű', 'botrányosan viselkedő, mocskos szájú' (ÚMTsz. I: 971). Forrásunk szerint a *csodálatos* országosan ismert tájszó volt Csurgótól Nyíregyházig, a Nyitra-vidéktől Erdélyig.

A *csoda*, *csuda* és szócsaládjának jelentéskapcsolatai alapján világossá válhat számunkra, hogy a dunántúli nyelvjárások nagy részében máig fennmaradt *csudákozik* ige a háziszárnyasok sajátos, szóval kifejezhető kommunikációjára utal; és kifejezi a szóban forgó állat adott helyzetben megfigyelt viselkedésének legfőbb jellegzetességét; azt, hogy nagy zajt, lármát csapva veszélyt jelez, vagy éppen megelégedettségének ad hangot. Nem alaptalan tehát az a feltevésünk, hogy az állat + állat kapcsolatban a *csudákozik* igenek a veszélyt jelző szerepén túl valamilyen érzelmi állapotot kifejező üzenete is van. Persze nem az 'emberi érzelm' jelentésben! Az állat + ember relációban pedig elsősorban tájékoztató tartalma van/lehet az igével kifejezett hangjelenségnek. A *csudákozik* igéhez kapcsolódó szinonim értékű hangutánzó szók (*énekül*, *danúgat*, *dödörög*, *kijabál*, *sikitt*, *lárma*, *neszez* stb.) arra valók, hogy közelebből és konkrétabban – az állathang felidézésével – tegyék érzékelhetőbbé azt, hogy az állat furcsán viselkedik. Ez utóbbi szavak egyébként nem tartoznak az állathangutánzó szavaink közé, mert csak közvetetten utalnak az állatok hangkomplexumaira. „Régebben valóságos hangutánzók lehettek, ma már némelyik hangfestőnek tekinthető” (ÁllSA. 65).

Ha feltesszük, hogy a nyelvjárási *csudákozik* a szintén nyelvjárási *csodáskodik* igével hozható kapcsolatba, akkor az alaki-jelentésbeli fejlődés útját így lehet rekonstruálnunk: *csodáskodik* > *csudáskodik* > *csudákozik* ~ *csodákozik*. Vagyis az -s képző kiesését követően (vagy ezzel egy időben) a -*kodik* gyakorító ige képzőt a gyakorító ige -*kozik* képzője váltotta fel. A hangzásbeli változással együtt járt az alapszó jelentésének módosulása is. Az érdekes hangalaki összecsengés alapján (HADROVICS LÁSZLÓ, Magyar történeti jelentéstan. Akadémiai Kiadó, Bp., 1992. 78) *csudáskodik* és a *csudákozik* szavak között olyan kapcsolat alakulhatott ki, hogy az egyik szó jelentése hatással lehetett a másikra. A hatás iránya példánkban ez lehetett: *csudáskodik* → *csudákozik*. Az összecsengés hatása e szavak esetében oly nagy volt, hogy az egyik szó a másikat átvonta egy egészen idegen jelentéskörbe (vö. i. m. 78. 2. alpont).

A *csudákozik* tájszót JUHÁSZ DEZSŐ a tyúkokra jellemző hangadással, a *kodácsolással* hozza kapcsolatba (l. lentebb). A tojás elvégzése után a tyúk hangos „szóval” jelzi, hogy megtörtént az esemény. A sajátos hangadást kifejező alapszó, a *kodál* (l. még *kotkodál*, *kotkodácsul*) az ÚMTsz. szerint Dél-Dunántúlon széles körben ismert szó volt. Felvethető, hogy a hangutánzó szavak körében nem ritka *k* ~ *cs* váltakozás vagy megfelelés esetével állunk szemben itt is, vö. például *kába* : *csába*, *kábul* : *csábul*, *kajla* : *csajla*, *katangol* : *csatangol*, *kóvályog* : *csóvál*, *kúszik* : *csúszik* (vö. KÁROLY SÁNDOR: MNy. 62. 1967: 151–8).

Tehát a nyelvi rendszerben meglevő lehetőség, „hajlam” érvényesülésével, kiaknázásával van dolgunk, amelyet az analógiás hatás provokálhatott ki, de legalábbis felerősített. A *kodál* a -*kozik* képző hozzájárulása után elveszítette *l*-jét, s máris itt vagyunk a *csodákozik*, *csudákozik* szóalaknál. (A *csoda* : *csuda* köznyelvi elterjedtségű változatok.)

Mi történt tehát? Az eredeti hangutánzó szó a *csodá*-ból képzett *csodálkozik* tartományába csúszott át, elveszítve memoriális (alaki és szemantikai) kapcsolatát a *kodál*-lal. Az állati hangadás nyelvtörténeti, etimológiai, nyelvföldrajzi kérdésivel JUHÁSZ DEZSŐ több tanulmányában is foglalkozott. Idevágó írása: „A hangutánzás nyelvtörténeti és nyelvföldrajzi kérdéseihez” (in: SZABÓ GÉZA – MOLNÁR ZOLTÁN szerk., III. Dialektológiai Szimpozion. Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke, Szombathely, 1998. 133–8). Ebben a 135. oldalon elhárítja a *csudákozik*-nak a *csodálkozik*-ból való származtatását, inkább egy *kodácsol* > *csodákol* :> *csodákozik* ~ *csudákozik* fejlődést tesz fel. A népetimológiás változásnak is jelentőséget tulajdonít a *csudákozik* tájnyelvi jelentésének kialakulásában, de inkább az ilyen ritka továbbfejlődésekben, mint a *csudálatoskodik*.

A kérdéskörhöz tartozó állathangutánzó szavak jelentésbeli kapcsolatainak elemzésével – remélem – sikerült rávilágítanom arra, hogy az állatok kommunikációjában a *csodákozik* igével kifejezett cselekvésnek van valóságalapja; az, hogy az állatok ugyan nem tudnak *csodálkozni* (mert ez emberi tulajdonság), de képesek arra, hogy nagy zajt csapva tényleg *csodáskodjanak*. Öszefoglalásként a címben olvasható kérdésre azt a választ adhatjuk, hogy a *csudákozik* ige dunántúli tájszóként a háziszárnyasok különös, furcsa viselkedését fejezi ki, és eredete alapján kapcsolatban van a szintén nyelvjárási *csodáskodik* ~ *csudáskodik* igénnel. Ám az is lehet, hogy a tyúk hangját utánzó *kodácsol* ~ *kodácsul* igéből alakult népetimológiás úton és meghatározható fonetikai-morfológiai változások eredményeként.

PESTI JÁNOS

A zemet szó jelentése Szerémi György latin nyelvű művében.¹ Szerémi György az „Epistola de perdicione regni Hungarorum” című művét a 16. század közepe táján vetette papírra. A döntően latin nyelvű szövegben azonban a szerző számos magyar és szerb szót illetve mondatot használt, amelyeket ez idáig még senki sem vizsgált alaposabban. Ugyan MÁRKI SÁNDOR 1882-ben a Magyar Nyelvőr hasábjain megjelentetett egy három oldalas szöszedetet a mű magyar glosszáiból, ám ez a lista nem tartalmazta az összes magyar kifejezést, emellett a jelentésüket sem minden esetben tisztázta megnyugtató módon, sőt alkalmanként még téves adatok is előfordultak benne (MÁRKI 1882). Mintegy hetven esztendővel később DÉNES SZILÁRD féloldalas cikkében értelmezte a *korpáz* kifejezést (DÉNES 1952). A két cikken kívül csak ERDÉLYI LÁSZLÓ foglalkozott egy igen rövid, vázaltszerű értékelésében az „Epistolá”-ban fellelhető magyar szavakkal és szókapcsolatokkal (ERDÉLYI 1892: 57–69). Jelen tanulmányban a *zemet* szó jelentéséről szóló vitának a végére szeretnénk pontot tenni.

Ez az egyetlen olyan magyar glossza, amellyel kapcsolatban az „Epistolá”-ról folytatott heves vitájuk során komoly pengéváltás zajlott le a két Szerémivel foglalkozó jeles tudós, ERDÉLYI LÁSZLÓ (1892, 1893a, 1893b) és SZÁDECZKY LAJOS (1893a, 1893b, 1894) között. Az „Epistolá”-ban a szót a következő mondatban olvashatjuk: „Turci quidem stabant supra extra januam in zemet aut decem; et in manibus nil gestabant defenciculum” (Sirmiensis, Fol. Lat. 4020: 93^r = zerémi / 1857: 290). Az ERDÉLYI és SZÁDECZKY között fennálló alapvető nézetkülönbség abban állt, hogy vajon magyar vagy török szóként kell-e értelmezni

¹ A tanulmány az MTA-ELTE-PPKE Ókortudományi Kutatócsoport keretében készült.

Mi történt tehát? Az eredeti hangutánzó szó a *csodá*-ból képzett *csodálkozik* tartományába csúszott át, elveszítve memoriális (alaki és szemantikai) kapcsolatát a *kodál*-lal. Az állati hangadás nyelvtörténeti, etimológiai, nyelvföldrajzi kérdésivel JUHÁSZ DEZSŐ több tanulmányában is foglalkozott. Idevágó írása: „A hangutánzás nyelvtörténeti és nyelvföldrajzi kérdéseihez” (in: SZABÓ GÉZA – MOLNÁR ZOLTÁN szerk., III. Dialektológiai Szimpozium. Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke, Szombathely, 1998. 133–8). Ebben a 135. oldalon elhárítja a *csudákozik*-nak a *csodálkozik*-ból való származtatását, inkább egy *kodácsol* > *csodákol* :> *csodákozik* ~ *csudákozik* fejlődést tesz fel. A népetimológiás változásnak is jelentőséget tulajdonít a *csudákozik* tájnyelvi jelentésének kialakulásában, de inkább az ilyen ritka továbbfejlődésekben, mint a *csudálatoskodik*.

A kérdéskörhöz tartozó állathangutánzó szavak jelentésbeli kapcsolatainak elemzésével – remélem – sikerült rávilágítanom arra, hogy az állatok kommunikációjában a *csodákozik* igével kifejezett cselekvésnek van valóságalapja; az, hogy az állatok ugyan nem tudnak *csodálkozni* (mert ez emberi tulajdonság), de képesek arra, hogy nagy zajt csapva tényleg *csodáskodjanak*. Öszefoglalásként a címben olvasható kérdésre azt a választ adhatjuk, hogy a *csudákozik* ige dunántúli tájszóként a háziszárnyasok különös, furcsa viselkedését fejezi ki, és eredete alapján kapcsolatban van a szintén nyelvjárási *csodáskodik* ~ *csudáskodik* igénnel. Ám az is lehet, hogy a tyúk hangját utánzó *kodácsol* ~ *kodácsol* igéből alakult népetimológiás úton és meghatározható fonetikai-morfológiai változások eredményeként.

PESTI JÁNOS

A zemet szó jelentése Szerémi György latin nyelvű művében.¹ Szerémi György az „Epistola de perdicione regni Hungarorum” című művét a 16. század közepe táján vetette papírra. A döntően latin nyelvű szövegben azonban a szerző számos magyar és szerb szót illetve mondatot használt, amelyeket ez idáig még senki sem vizsgált alaposabban. Ugyan MÁRKI SÁNDOR 1882-ben a Magyar Nyelvőr hasábjain megjelentetett egy három oldalas szöszedetet a mű magyar glosszáiból, ám ez a lista nem tartalmazta az összes magyar kifejezést, emellett a jelentésüket sem minden esetben tisztázta megnyugtató módon, sőt alkalmanként még téves adatok is előfordultak benne (MÁRKI 1882). Mintegy hetven esztendővel később DÉNES SZILÁRD féloldalas cikkében értelmezte a *korpáz* kifejezést (DÉNES 1952). A két cikken kívül csak ERDÉLYI LÁSZLÓ foglalkozott egy igen rövid, vázaltszerű értékelésében az „Epistolá”-ban fellelhető magyar szavakkal és szókapcsolatokkal (ERDÉLYI 1892: 57–69). Jelen tanulmányban a *zemet* szó jelentéséről szóló vitának a végére szeretnénk pontot tenni.

Ez az egyetlen olyan magyar glossza, amellyel kapcsolatban az „Epistolá”-ról folytatott heves vitájuk során komoly pengéváltás zajlott le a két Szerémivel foglalkozó jeles tudós, ERDÉLYI LÁSZLÓ (1892, 1893a, 1893b) és SZÁDECZKY LAJOS (1893a, 1893b, 1894) között. Az „Epistolá”-ban a szót a következő mondatban olvashatjuk: „Turci quidem stabant supra extra januam in zemet aut decem; et in manibus nil gestabant defenculum” (Sirmiensis, Fol. Lat. 4020: 93^r = zerémi / 1857: 290). Az ERDÉLYI és SZÁDECZKY között fennálló alapvető nézetkülönbség abban állt, hogy vajon magyar vagy török szóként kell-e értelmezni

¹ A tanulmány az MTA-ELTE-PPKE Ókortudományi Kutatócsoport keretében készült.

a *zemet*-t. ERDÉLYI LÁSZLÓ magyarként értelmezte és a fordításában *szemét*-ként fordította (ERDÉLYI ford. 1941: 214). Mintegy húsz évvel később az ERDÉLYI-fordítás átdolgozása során JUHÁSZ LÁSZLÓ ugyan stilisztikailag változtatott a mondaton – ami így jobban visszaidézte a latin eredetit –, de a vizsgált szót pontosabban értelmezve *szemétdomb*-ként adta vissza. Ebből nyilvánvaló, hogy ő is a magyar olvasatot tartotta valószínűbbnek. A JUHÁSZ–ERDÉLYI fordítás így hangzik: „Vagy tíz török pedig állt a kapun kívül, fenn a szemétdombon, s kezükben nem volt semmi fegyver.” (ERDÉLYI–JUHÁSZ ford. 1961: 211). SZÁDECZKY azonban élesen elutasította a szóban forgó magyar értelmezést, amely a kritikájának megírásakor még csak ERDÉLYI tanulmányában látott napvilágot. Ő határozottan amellett érvelt, hogy a *zemet* valójában a „jól ismert” török kori hadi kifejezés, a *ziemet* kissé eltorzult változata és a jelentése *tized*. Sajnos mivel ez esetben nyílt levélről és nem tudományos cikkről van szó, állítását semmilyen hivatkozással sem támasztotta alá (SZÁDECZKY 1893b: 823). ERDÉLYI válaszlevelében – talán SZÁDECZKY lehengerlő stílusa miatt – kissé bátor-talanul, a szövegkörnyezetre hivatkozva védte a korábbi álláspontját. A szövegben ugyanis egyetlen itáliai lovas rontott rá ezekre a törökökre, akik egy kivételével megfutamodtak. Szerinte nehezen hihető, hogy tíz fegyvertelen török hadrendben felsorakozik, majd egyetlen ellenséges lovas támadása miatt futásnak ered, de ennek ellenére meghagyta annak a lehetőségét is, hogy a *zemet* valóban egy török kifejezés, bár továbbra is vitás kérdésnek tartotta (ERDÉLYI 1894: 62–3). A *zemet* értelmezésének nehézségét az is bizonyítja, hogy az említett szótárban MÁRKI SÁNDOR által közölt *szemet* alakkal gyakorlatilag elkerülte a pontos jelentésmegadás veszélyét. Szerencsére a mai nyelvészeknek a 19. századi kutatókhoz képest jóval több segédeszköz áll rendelkezésükre, hogy egy ilyen kérdésben döntsenek.

Első lépésként a történeti-etimológiai szótárhoz fordultunk segítségért (TESz.), ahol a szótár *szemét* szócikkében egyebek mellett egy 1521-es forrásra hivatkozva megtalálhatjuk a ’szemétdomb’ jelentést is, pontosan abban az értelemben és ugyanolyan helyesírással, mint ahogy az „Epistolá”-ban olvasható (Nyt. 8. 144). Ezek szerint tehát ERDÉLYI nem feltétlenül tévedett akkorát, mint ahogy azt SZÁDECZKY gondolta. A példa egyértelműen azt bizonyítja számunkra, hogy a *zemet* Szerémi korában ortográfiai és szemantikai szempontokat figyelembe véve is egyértelműen jelölheti a ’szemétdomb’-ot. Ezzel szemben a török eredetű *ziemet*-re semmilyen forrást nem találtunk, még ha SZÁDECZKY oly határozottan is állítja, hogy az egy „jól ismert” török kori kifejezés. Tovább gyengíti a török olvasatot, hogy a jeles magyar turkológus, FODOR PÁL sem ismer ilyen török szót, csak DÁVID GÉZA vetette fel a hangzás alapján a ’kötelezettség, vállalás, adósság’ jelentésű *zimmet* szót, mint lehetséges alternatívát. Nyilvánvaló azonban, hogy a jelentése alapján ez egyáltalán nem illeszthető a mondatba.

De nézzük meg, hogy SZÁDECZKY mit is mond pontosan a *zemet*-ről. Az ERDÉLYI-nek szánt első kritikájában elutasította a szó *szemétdomb* olvasatát és arra hivatkozva, hogy a *decem* előtt álló ’vagy’ jelentésű *aut* latin szó a szokásos értelmezői használatban mintegy pontosabban megmagyarázza a *zemet* valódi értelmét, a kifejezést a török *ziemet*-re vezette vissza, ami szerinte ’tized’-et jelent. Azt állítja tehát, hogy a törökök nem a szemétdombon, hanem tizedenként (!) álltak fel a kapun kívül. Ezzel kapcsolatban rögtön rá kell mutatnunk arra, hogy a *decem* természetesen semmiképpen sem fordítható „tizedként” vagy „tizedenként” jelentéssel. Ráadásul ez nagyobb létszámú embert feltételez, holott ebben az esetben nehezen hihető, hogy – miként az ERDÉLYI is írta – egyetlen itáliai lovastól megfutamodtak volna a törökök. Ezt a logikai hibát talán SZÁDECZKY is érzékelte

és ERDÉLYI érveinek hatására a második levelében kicsit változtatott a mondat értelmezésén. A következőt írta: „A zemet szó legalábbis vitás voltát épen az dönti el az E. úr által feltalált szemét(domb) ellenére, hogy csak néhány (mintegy tíz, vagy tíz = aut decem), azaz egy tized törököt jelent a hasonló török szó” (SZÁDECZKY 1894: 70). Látható, hogy itt SZÁDECZKY már nem arról beszél, hogy a törökök tizedenként sorakoztak fel, hanem egy tized török állt a kapun kívül, ami az ő felfogásában tíz katonát jelent. Hogy a kérdésben állást foglaljunk, mindenekelőtt nyelvtanilag kell megvizsgálnunk a két eshetőséget.

SZÁDECZKY abban mindenképpen következetes maradt, hogy az *aut* szót mindkét esetben a szokásos értelmező funkciójában fogta fel. Tehát amennyiben az ő olvasatát tartjuk helyesnek, akkor az *aut*-ot a gyakran használt magyarázó jelentésben kell értelmeznünk, és a *zemet* szót „tized”-nek kell fordítanunk. Ebben az esetben viszont a mondatban szereplő *supra* elhelyezése okozhat gondot, amelyet Szerémi számos esetben használ sajátos módon igékötőként ’fel’ jelentésben (pl. *supra ligare*: ’felkötni’, *supra frangere*: ’feltörni’). Jelen esetben *supra* az állítmány után áll, mivel azonban sehová sem lehet beilleszteni – hiszen ha nem szemétdomb tetején állnak a törökök, nincs értelme annak, hogy a mondatban szerepeljen a ’fent’ jelentésű határozószó –, akkor kénytelenek vagyunk az igéhez kötni. Mindezeket figyelembe véve valahogy így lehetne fordítani a mondatot: „Tizedben vagyis/mintegy tíz török állt fel a kapun kívül, s kezükben nem volt semmi fegyver.” E változatban tehát még azt is meg kellett tennünk, hogy a praeteritum imperfectumban álló állítmány folyamatos múlt idejét befejezett múltként fordítjuk. Ebből világosan kitűnik, hogy SZÁDECZKY olvasatában több grammatikai nehézséggel találjuk szembe magunkat.

Ennél lényegesen egyszerűbb elemeznünk a mondatot, ha a *zemet*-et magyar szónak tekintjük. Ebben az esetben egyedül az *aut* mondatbeli funkciója sajátos, mert a magyar népnyelvi fordulat alapján kell értelmeznünk, vagyis a latin *aut*-ot a magyarban ’körülbelül’ jelentésben kell felfognunk. Ez nem számítana egyedinek Szerémi művében, hiszen esetében számos alkalommal találkozhatunk latin nyelvi köntösbe öltöztetett magyar gondolkodásmóddal, ráadásul a szövegben egy kicsit feljebb ezt a mondatot olvashatjuk: „Aut decem impleveramus (sc. doleum), et sic potum tribuimus.” (Sirmiensis, Fol. Lat. 4020: 92^v = Szerémi /1857: 289). Ezt figyelembe véve nem kérdés, hogy az *aut* nem magyarázó jelentésű, hanem szintén ’körülbelül’-ként értendő és magyarul így hangzik: „Vagy tizedet megtöltöttünk (ti. hordót), és így inni adtunk.” Az ilyen értelmezés mellett a vizsgált mondatunkban a *supra* határozószó szokványos ’fent’ jelentésben már tökéletesen beleillik a szövegbe és az állítmányi igeidő sem okoz problémát. Eltekintve tehát a már idézett fordítástól, az eredeti szerkezetet hívebben megtartva így szól a mondat: „Vagy tíz török pedig állt fent a kapun kívül a szemétdombon, s a kezükben nem volt semmi fegyver.” A nyelvtani elemzés eredményeként tehát azt kell mondanunk, hogy sokkal több érv szól a ’szemétdomb’ értelmezés mellett.

A tágabb kontextus alapján is ez utóbbi fordítás felé billen a mérleg nyelve. Ennél a résznél ugyanis éppen Roggendorff katonái ostromolják a magyar és török katonák által védett budai várat. A német katonák ekkor verték vissza a várból kitörő magyar katonákat, majd nem sokkal később egy itáliai lovas a kapunk kívül álldogáló fegyvertelen törökökre rontott. Mivel Szerémi leírása szerint akkor a magyar lovasok ütöttek ki a várból, nem sok értelme lett volna fegyvertelen török gyalogosoknak hadrendben felállniuk, mint ahogy azt SZÁDECZKY az első alkalommal értelmezte. Inkább arról lehet szó, hogy körülbelül tíz

török a vár közelében lévő szemétdombon szemlélte a magyarok és a németek összecsapását, és ezekre a fegyvertelen törökökre támadt rá az itáliai katona.

A fentiekén kívül komoly érv lehet még a magyar olvasat mellett az is, hogy Szerémi a szerb és magyar szavak mellett egyetlen alkalommal sem használ török kifejezést és egyetlen utalás sincs a műben arra, hogy egyáltalán ismerte a török nyelvet. Emellett láthatóan nem rendelkezett semmilyen katonai képzettséggel, ezért nehezen hihető, hogy ismert volna török nyelvű hadi kifejezéseket. Ha mindezek az érvek nem lennének elegendők, akkor ott van még az a tény, hogy a legkiválóbb turkológusok sem ismerik a SZÁDECZKY által emlegetett *ziemet* szót.

Mindent összevetve úgy látjuk, hogy bármennyire is magabiztosan támadta SZÁDECZKY LAJOS a magyar olvasatot, ebben a vitában mégis ERDÉLYINEK volt igaza. Az egyetlen esély a török eredetű értelmezés alátámasztására az lenne, ha kiderülne, hogy mégis létezik a *ziemet* török szó 'tized' jelentésben. Miután azonban erre igen csekély az esély, és a kontextus, valamint a nyelvtani elemzés is amellel szól, hogy a *zemet* valóban magyar szó, ezért nagy biztonsággal állíthatjuk, hogy a jelentése az ERDÉLYI által is meghatározott 'szemét(domb)'.

A hivatkozott irodalom

DÉNES SZILÁRD 1952. Korpáz. Magyar Nyelvőr 76: 142–3.

ERDÉLYI LÁSZLÓ 1892. Szerémi György és emlékirata. Franklin-Társulat nyomdája, Bp.

ERDÉLYI LÁSZLÓ 1893a. Szerémi emlékiratának függeléke, az „Epistola febilis” mégsem Szerémi munkája. Századok 27: 544–6.

ERDÉLYI LÁSZLÓ 1893b. Szerémi emlékiratainak függeléke. Századok 27: 731–2.

ERDÉLYI LÁSZLÓ 1894. Még egyszer Szerémiék kesergő leveléről. Újabb feleletem Szádeczky úrnak. Századok 28: 62–9.

ERDÉLYI LÁSZLÓ ford. 1941. Szerémi György: A mohácsi vész kora. Városi Nyomda, Szeged.

ERDÉLYI LÁSZLÓ–JUHÁSZ LÁSZLÓ ford. 1961. Szerémi György: Magyarország romlásáról. Magyar Helikon, Bp.

MÁRKI SÁNDOR 1882. Szerémi György magyarsága. Magyar Nyelvőr 16: 26–9.

Nytár. 8. = Nyelvméltár 8. Szent Margit élete, Példák könyve, Könyvecske a szent apostoloknak méltóságáról, Apor codex, Kulcsár codex. Szerk. BUDENZ JÓZSEF – SZARVAS GÁBOR – SZILÁDY ÁRON. Közzéteszi: VOLF GYÖRGY. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága, Bp., 1879.

Sirmiensis, Fol. Lat. 4020. = Epistola de perdicione regni Hungarorum. Historia rerum Ungaricarum a Georgio Sirmien[s]i regis Ludovici et Joannis regis sacellario scriptitata. (128v–134v: De morte Ludovici regis est ep[isto]la febilis). OSZK Kézirattára, Latin nyelvű kötetes kéziratok: Fol. Lat. 4020.

SZÁDECZKY LAJOS 1893a. Szerémi emlékiratainak függeléke. Századok 27: 731–2.

SZÁDECZKY LAJOS 1893b. Ki írta a Lajos király haláláról kesergő levelet? Válasz Erdélyinek. Századok 27: 819–24.

SZÁDECZKY LAJOS 1894. Válasz Erdélyi úr 3-ik „kesergő levelére”. Századok 28: 69–73.

Szerémi György /1857. = Szerémi György II. Lajos és János királyok házi káplánjának emlékirata Magyarország romlásáról 1484–1543. Közli: WENZEL GUSZTÁV. Monumenta Hungariae Historica. Második osztály: Írók, Első kötet. Emich Gusztáv, Pest, 1857.

SZEBELÉDI ZSOLT

S Z E M L E

**Elisabeth Knipf-Komlósi,
Wandel im Wortschatz der Minderheitensprache
Am Beispiel des Deutschen in Ungarn**

[Változások a kisebbségi nyelv szókészletében. A magyarországi német nyelvjárások példáján bemutatva]
Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik, Beihefte 145.
Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2011. 293 lap

Európa nyelvi sokszínűsége előbb az Európa-tanács, majd az Európai Unió létrejöttével, különösen a 20. század vége óta a közélet és közgondolkodás középpontjába került. „A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája” (1992) a kontinens kisebbségi nyelveit kulturális örökségnek tekinti, amelyeket a nyelvi és kulturális globalizáció által fenyegetett állapotuk miatt védelem illet. Minden olyan európai nyelv, amelyet a chartát ellenjegyző államok polgárai használnak, de amely a többségi nyelvtől vagy a hivatalos államnyelvtől különbözik, ugyanakkor nem nyelvjárása a mindenkori államnyelveknek, továbbá nem újkori bevándorlók anyanyelveként került Európába, regionális vagy kisebbségi nyelvnek tekintendő. A kisebbségi nyelvek revitalizációja vagy legalább a még meglévő státuszának megerősítése sok tekintetben a mindenkori beszélőközösségre jellemző nyelvhasználati hagyományok és attitűdök, továbbá a kisebbségi beszélők által használt nyelvi rendszer különböző szintjeinek alapos felmérése nélkül nem lehetséges. Ez utóbbi területen a dél-magyarországi rajnai-frank, pfalzi, valamint fuldai nyelvjárásokat illetően KNIPF-KOMLÓSI ERZSÉBET tollából 2011-ben hiánypótló mű jelent meg. A német nyelvjáráskutatásban világszerte tekintélynek számító „Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik” (ZDL., Beihefte) 145. kötetében szociolingvisztikai szempontból elemzi a fent említett nyelvjárások szókészletének változásait.

A kötet – speciális tematikája révén – elsősorban olyan bel- és külföldi dialektológusokhoz, kontaktnyelvésztelhez és szociolingvisztikával foglalkozó szakemberekhez szól, akik egyrészt a német nyelv magyarországi variánsaival, másrészt a nyelvi kódváltás jelenségével, harmadrészt azokkal a mechanizmusokkal foglalkoznak, amelyek a nyelv-sziget-karakterrel bíró nyelvjárásokra jellemzőek. A vizsgálandó tárgyat képező nyelvjárások módszertanilag gondos elemzése számtalan – a szerző által rögzített monologikus és dialogikus, spontán és irányított élőnyelvi beszédből szegmentált – nyelvjárási adaton nyugszik.

A kötet a bevezető gondolatokkal és a hivatkozott szakirodalommal együtt nyolc fejezetből áll. Ezek a kutatás terminológiáját és jelenlegi helyzetét (2. fejezet), a vizsgálat módszertani szempontjait (3. fejezet), az elemzés elméleti alapjait (4. fejezet), a szókészlet változásának folyamatait, illetve morfoszintaktikai jellemzőit (5. és 6. fejezet), valamint az elemzés eredményeinek összefoglalását és a további kutatási irányokat kijelölő kérdésfelvetéseket (7. fejezet) mutatják be.

A második fejezet a monográfiában használt terminológia ismertetésén kívül áttekinti a nyelv-szigetek jellemzőit, vizsgálatuk diakrón valamint szinkrón eszközrendszerét. A szerző az áttekintést személyes kutatási tapasztalataira támaszkodva azon meglátásával egészíti ki, miszerint a „nyelv-sziget”-fogalom a közép-európai országok viszonyla-

tában – így Magyarország esetében is – „sürgős módosításra” szorul (36), mivel eredeti intencióinak már nem minden tekintetben tud megfelelni. A magyarországi német nyelvjárások jelenét és jövőjét sokan, sok helyütt és túlnyomórészt borúlátóan mutatták be. Ezért is üdvözlendő a szerzőnek a magyarországi német nyelvjárások eróziójával kapcsolatos megjegyzése, miszerint „Verwunderlich kann jedoch sein, dass die Sprache der Sprachinselminderheiten den stürmischen Zeiten der Geschichte trotzen konnte und heute [...] immer noch einen relativ hohen sozialsymbolischen Wert besitzt.” (31) (Inkább az a meglepő, hogy a nyelvszigetekben élő kisebbségek nyelve a történelem viharos időszakainak ellen tudott állni, és hogy napjainkban [...] még mindig relatíve magas szociálszimbolikus értéket képvisel. – ford. M. M.)

A harmadik fejezet a nyelvjáráshasználat szociopragmatikai aspektusaiba, a nyelvjárási beszélők nyelvjárási kompetenciájuk alapján történő csoportosításába (A: háború előtt született, B: háború alatt született, C: háború után született, valamint D: német mint idegen nyelv generáció) enged bepillantást, és kitér az adatközlők aktívan vagy passzívan használt nyelveinek (nyelvváltozatainak) kommunikációs, identitás- és presztízsszemponturn kategorizálására. A szociopragmatikai osztályozást és jellemzést a kisebbségi adatközlők önmaguk és környezetük nyelvhasználatáról, nyelvi öntudatáról szóló reflexiói egészítik ki.

Az elemzés elméleti alapjait ismertető részben (4. fejezet) a szerző kitér arra, hogy a magyarországi német nyelvjárások a poliareális német nyelven belül hol helyezkednek el; mely szociolingvisztikai és nyelvi adat tekinthető a vizsgálódás szempontjából relevánsnak; mit tudunk meg az adatközlők beszédaktusainak funkciójáról aszerint, hogy egy- és kétnyelvű környezetben milyen nyelvet választanak; illetve a nyelvjárási beszélők milyen – éppen a többnyelvű környezetből eredő – nyelvi jelenségeket (pl. jövevényszavakat, kódváltást és -keverést) akceptálnak vagy használnak.

A hangszalagon, illetve digitálisan rögzített beszédaktusok átiratai képezik az ötödik és hatodik fejezet lexikai elemzéseinek a kiindulópontját. Az ötödik fejezet a szókészlet rétegződésének aspektusait, a hatodik fejezet az adatközlők által gyakran használt szóképzési mintákat tekinti át, miközben a szerző a nyelvsziget-kutatás elméleti és módszertani problémáit – mint például a nyelvjárások kommunikatív-funkcionális zsugorodását, a kisebbségi beszélők magyar nyelvű környezetről kialakított narratíváit, a szókészlet vizsgálhatóságának a határait – sem rejti véka alá. Az adatközlők szókincsének individualitása, valamint az adatgyűjtés időbeli és személyi korlátai szükségszerűen gúzsba kötik a kutatót. Ezt a problémát a szerző szerint csak a „Magyarországi német nyelvjárások szótára”-nak összeállításával lehet feloldani (i. m. 126).

Az utolsó előtti fejezet – az elért eredmények összefoglalásán kívül – a kutatási tevékenységet kísérő kérdéseket, mint például a kisebbségi nyelvek tudományos vizsgálatának létjogosultságát; a magyarországi német nyelvjárásokban fellelhető normát, dinamikát, variabilitást, kiegyenlítődést és funkcionalitást vitatja meg. A szerző szerint nem a nyelvjárási beszélők csökkenő száma ellenére, hanem éppen emiatt szükséges a nyelvjárások grammatikáját, szókészletét, a nyelvválasztás körülményeit és módját tudományos alapokra helyezve, rendszernyelvészeti és szociolingvisztikai módszerek kombinációjával vizsgálni. Csak ily módon lehetséges a nyelvjárási beszélők szókincsében érvényesülő dinamikát, változatosságot, keveredést és mindezek által a kisebbségi nyelvi norma változásának okait és mozgatórugóit felfedni. A hatodik fejezetben közzétett morfológiai elemzés megmutatja, hogy a nyelvjárásokban kisebbségi jellegük ellenére is, nem lekicsiny-

lendő szóképzési-grammatikai lehetőségek rejlenek. Még akkor is, ha – ahogy a szerző megjegyzi – a szóképzésben végbement morfoszintaktikai és lexikális változások „weder intentionös sind [...] noch linear und kontinuierlich verlaufen“ (263) (se nem akaratlagosak [...], se nem lineárisan és folyamatosan zajlanak – ford. M. M.).

KNIPF-KOMLÓSI ERZSÉBET „Wandel im Wortschatz der Minderheitensprache. Am Beispiel des Deutschen in Ungarn” című monográfiája egy évtizedeken keresztül személyesen gyűjtött korpuszon nyugvó, a magyarországi német nyelvjárások szóképzésének tagolódását, változásait és aktuális morfológiai, illetve lexikális jellemzőit bemutató munka, amely mind tartalmával, mind igényes megformálásával (ízletes tipográfia, gondosan összeállított, gazdag jegyzetapparátus, elegáns stílus stb.) számíthat a hazai és nemzetközi dialektológia elismerésére.

MÜLLER MÁRTA

Az üres alanyt engedélyező nyelvekről

THERESA BIBERAUER – ANDERS HOLMBERG – IAN ROBERTS – MICHELLE SHEEHAN,
Parametric variation. Null subjects and Minimalist Theory.
[Parametrikus váltakozás. Az üres alanyok és a minimalista elmélet.]
Cambridge University Press, Cambridge, 2010. 368 lap

A világ nyelvei között lényegesen több az üres alanyt engedélyező, mint az üres alanyt nem engedélyező nyelv (l. HASPELMATH–DRYER–GIL–COMRIE 2005). RIZZI (1986) üres alanyokról szóló alapvető jelentőségű munkája óta az is kiderült, hogy az üres alanyt engedélyező nyelvek nem mutatnak egységes képet. A kötet kilenc tanulmánya az üres alanyt engedélyező nyelvek mondattani sajátosságait elemzi. Bár a kilenc tanulmány közül egyik sem foglalkozik a magyarral, az általános érvényűnek tekintett tulajdonságok alapján arra következtethetünk, hogy a magyar – és feltehetőleg más uráli nyelvek, így például a tundra nyenyec (l. VILKUNA 1997) is – az itt ismertetett tipológiai rendszerben köztes helyet foglalnának el.

A tanulmánykötet az üres alany fogalmát tág értelemben használja. A határozott, referenciális üres alanyokon kívül ide sorolja a nemreferenciális, szemantikailag kiüresített (expletív) névmási alanyok (mint a német *es* vagy az izlandi *thadh*) elhagyásának eseteit, valamint a generikus értelmezésű alanyok (mint a német *man* 'az ember' vagy az angol *one* 'az ember') üres megfelelőit is.

ROBERTS és HOLMBERG bevezető dolgozata az üres alanyt engedélyező nyelveket az alábbiak szerint csoportosítja:

- (1) 1. típus Üres alanyt korlátozottan engedélyező nyelvek (német, holland)
2. típus Üres alanyt részlegesen engedélyező nyelvek (finn, orosz)
3. típus Üres alanyt következetesen engedélyező nyelvek (olasz, görög)
4. típus Radikális üres alanyú nyelvek (kínai, indonéz)

lendő szóképzési-grammatikai lehetőségek rejlenek. Még akkor is, ha – ahogy a szerző megjegyzi – a szóképzésben végbement morfoszintaktikai és lexikális változások „weder intentionös sind [...] noch linear und kontinuierlich verlaufen“ (263) (se nem akaratlagosak [...], se nem lineárisan és folyamatosan zajlanak – ford. M. M.).

KNIPF-KOMLÓSI ERZSÉBET „Wandel im Wortschatz der Minderheitensprache. Am Beispiel des Deutschen in Ungarn” című monográfiája egy évtizedeken keresztül személyesen gyűjtött korpuszon nyugvó, a magyarországi német nyelvjárások szóképzésének tagolódását, változásait és aktuális morfológiai, illetve lexikális jellemzőit bemutató munka, amely mind tartalmával, mind igényes megformálásával (ízletes tipográfia, gondosan összeállított, gazdag jegyzetapparátus, elegáns stílus stb.) számíthat a hazai és nemzetközi dialektológia elismerésére.

MÜLLER MÁRTA

Az üres alanyt engedélyező nyelvekről

THERESA BIBERAUER – ANDERS HOLMBERG – IAN ROBERTS – MICHELLE SHEEHAN,
Parametric variation. Null subjects and Minimalist Theory.
[Parametrikus váltakozás. Az üres alanyok és a minimalista elmélet.]
Cambridge University Press, Cambridge, 2010. 368 lap

A világ nyelvei között lényegesen több az üres alanyt engedélyező, mint az üres alanyt nem engedélyező nyelv (l. HASPELMATH–DRYER–GIL–COMRIE 2005). RIZZI (1986) üres alanyokról szóló alapvető jelentőségű munkája óta az is kiderült, hogy az üres alanyt engedélyező nyelvek nem mutatnak egységes képet. A kötet kilenc tanulmánya az üres alanyt engedélyező nyelvek mondattani sajátosságait elemzi. Bár a kilenc tanulmány közül egyik sem foglalkozik a magyarral, az általános érvényűnek tekintett tulajdonságok alapján arra következtethetünk, hogy a magyar – és feltehetőleg más uráli nyelvek, így például a tundra nyenyec (l. VILKUNA 1997) is – az itt ismertetett tipológiai rendszerben köztes helyet foglalnának el.

A tanulmánykötet az üres alany fogalmát tág értelemben használja. A határozott, referenciális üres alanyokon kívül ide sorolja a nemreferenciális, szemantikailag kiüresített (expletív) névmási alanyok (mint a német *es* vagy az izlandi *thadh*) elhagyásának eseteit, valamint a generikus értelmezésű alanyok (mint a német *man* 'az ember' vagy az angol *one* 'az ember') üres megfelelőit is.

ROBERTS és HOLMBERG bevezető dolgozata az üres alanyt engedélyező nyelveket az alábbiak szerint csoportosítja:

- (1) 1. típus Üres alanyt korlátozottan engedélyező nyelvek (német, holland)
2. típus Üres alanyt részlegesen engedélyező nyelvek (finn, orosz)
3. típus Üres alanyt következetesen engedélyező nyelvek (olasz, görög)
4. típus Radikális üres alanyú nyelvek (kínai, indonéz)

Az 1. típusba tartozó nyelvek csakis az expletív (kiüresített) névmási alany elhagyását engedélyezik személytelen passzív és/vagy időjárásmondatokban. Minden esetben a lexikális alany használata kötelező¹:

- (2) Gestern wurde ---- (*es) getanzt.
 tegnap volt EXPL táncol-PART
 'Tegnap táncoltak.'
 (német személytelen passzívum, 8)

- (3a) Í gær rigndi (*það).
 tegnap esett EXPL
 'Tegnap esett.'
 (izlandi expletív üres alanyú időjárásmondat, 8)

- (3b) Það rigndi í gær.
 EXPL esett tegnap
 'Tegnap esett.'
 (izlandi expletív alanyú időjárásmondat, 8)

A 2. típusba sorolt nyelvekben az 1. és 2. személyű alany szabadon elhagyható. Az egyes szám 3. személyű referenciális alany azonban csakis akkor lehet üres (nem kiejtett), ha megfelelő referenciális, lexikális főnévi előzménye (antecedense) van egy felettes tagmondatban:

- (4) Pekka_i väittää [että *pro*_i puhuu englanti-a hyvin].
 Pekka állít.PRES3SG hogy (ő)_i beszél.PRES3SG angol-PART jól
 'Pekka_i azt állítja, hogy (ő)_i jól beszél angolul.'
 (finn, 11)

Ebben a nyelvtípusban az egyes szám 3. személyű generikus alany kötelezően üres:

- (5) Täällä *pro*_{GEN} ei saa poltta-a.
 itt (az ember) nem kap.PRES3SG dohányzás-PART
 'Itt nem szabad dohányozni.'
 (finn, 12)

A 3. típusba az üres alanyt következetesen engedélyező nyelvek tartoznak. Itt a referenciális alanyok mindig elhagyhatók, mivel a gazdag inflexiórendszer kifejezi az alany számát, személyét és nyelvtani nemét:

¹ Rövidítések: ACC = accusativus, ASP = aspectus, CL = (en)cliticum, COP = copula, DAT = dativus, EMPH = emphaticum, ERG = ergativus, EXPL = expletivum, FUT = futurum, INESS = inessivus, NOM = nominativus, PART = participium, PASS = passivum, PERF = perfectum, PPERF = plusquamperfectum, PRAET = praeteritum, PRES = presens.

- (6) *pro* Verrà.
 jön.FUT3SG
 '('Ö) jönni fog.'
 (olasz, 16)

Az egyes szám 3. személyű generikus alany viszont soha nem lehet üres. Ezekben a nyelvekben ezért generikus *pro* nem létezik:

- (7) Se *si* /**pro*_{GEN} è morti, non ci *si* /**pro*_{GEN} muove più.
 ha az ember COP halott nem RFL az ember mozog többé
 'Ha az ember halott, többé nem mozog.'
 (olasz, D'ALESSANDRO–ALEXIADOU 2003: 35)

A 3. típusú, üres alanyt következetesen engedélyező nyelvek ragozott ígés mondataiban az egyes szám 3. személyű generikus alany tehát csakis lexikális lehet (7). Ezt a tényt HOLMBERG az igeidő jelöléséért felelős T(ense)P funkcionális kategória T₀ fején található [+D] referenciális jeggyel, illetve a KPE-jeggyel² hozza összefüggésbe, és az emberi nyelvek között tapasztalható parametrikus váltakozásként kezeli.

Ellentétben a 2. típus nyelveivel, a 3. típusba tartozó nyelvekben az egyes szám 3. személyű referenciális üres alanyoknak nem szükséges a kanonikus alanyi pozícióba, vagyis a [Spec, TP]-be mozogniuk. A T₀-fej már eleve rendelkezik [+D] referenciális jeggyel, ezért egyedül is képes eleget tenni a KPE-nek. A lexikális generikus alanyoknak ugyan nincs [+D]-jegyük, KPE-jegyük viszont van. Ezeknek az alanyoknak éppen azért kell a kanonikus alanyi [Spec, TP] pozícióba mozogniuk, hogy KPE-jegyüket licenszálják.

A 4. típus nyelvei nemcsak a referenciális alany elhagyását, hanem az ige egyéb referenciális argumentumainak elhagyását is engedélyezik ragozott ígés mondatokban:

- (8) (Ta) kanjian (ta) le.
 (ö) lát (ö) ASP
 '('Ö) látja (öt).'
 (kínai, HUANG 1989: 187)

Az előző három típussal ellentétben ezek a nyelvek nem engedélyeznek expletív üres alanyt időjárásmondatokban (HAYLE 1997).

Az első fejezetben ROBERTS tanulmánya az üres alanyt részlegesen engedélyező nyelvek (2. típus) HOLMBERG-féle jellemzéséből indul ki, miszerint ezekben a nyelvekben nem fordulhat elő referenciális üres alany mellett lexikális expletív alany:

² KPE: Kiterjesztett projekciós elv (I. CHOMSKY 1981). Azt mondja ki, hogy az időjeles mondatokban kötelező az alanyi pozíciót kitölteni. Az üres alanyt engedélyező nyelvek látszólag megsértik ezt az elvet. RIZZI (1986) azért tételez fel az időjeles tagmondatok alanyi pozíciójában egy *pro* üres névmást, hogy a KPE általános érvényét megőrizze.

- (9a) *pro* puhuu englanti-a.
 (ö) beszél.PRES3SG angol-PART
 'Ő beszél angolul.'
- (9b) *Sitä *pro* puhuu englanti-a.
 EXPL (ö) beszél.PRES3SG angol-PART
 'Ő beszél angolul.'
 (finn, 61)

Az egyes szám 3. személyű referenciális üres alany és a nemreferenciális lexikális expletív névmási alany összeférhetetlenségét abból a megfigyelésből vezeti le, hogy a 3. típusú, üres alanyt következetesen engedélyező nyelvekben (pl. olasz, görög) a referenciális üres alany személyes névmásként viselkedik: a személyes névmásokhoz hasonlóan nem vehet részt sem stilisztikai inverzióban, sem pedig balra kihelyezésben³, ám szolgálhat hátrahagyott, azaz lebegő kvantorok (pl. *mindketten*, *mindannyian*) antecedenseként.

ROBERTS arra a következtetésre jut, hogy a fonológiailag üres (nem kiejtett) referenciális alany a mondatban ugyanazt a strukturális alanyi pozíciót – a [Spec, TP]-t – foglalja el, mint a hangalakkal rendelkező személyes névmás. A fonológiailag üres névmási alany tehát mondatnailag ugyanazt a szerepet tölti be, mint lexiális megfelelője: alkalmas szubjektum–predikátum reláció létrehozására az időjeles igével. Ezt röviden KPE-tulajdonságnak nevezzük. A 2. típusú nyelvekben az üres névmási alany és a lexikális, expletív névmási alany egyidejűleg nem foglalhatja el a kanonikus alanyi pozíciót, ezért helytelenek a (8)-féle mondatok.

A második fejezetben HOLMBERG tanulmánya háromféle üres alanyt különböztet meg:

- (10) (i) expletív üres alany
 (ii) referenciális, határozott üres alany
 (iii) generikus üres alany

Amint azt korábban láttuk, a 3. típusú, üres alanyt következetesen engedélyező nyelvekben egyes szám 3. személyű referenciális üres alany szabadon előfordulhat, egyes szám 3. személyű generikus üres alany azonban soha nem. A 2. típusú, üres alanyt részlegesen engedélyező nyelvekben ezzel szemben az üres alanyok (i)-(iii)-ban megadott mindhárom fajtája fellelhető:

- EXPLETÍV ÜRES ALANY
- (11) Ulkona *pro* sataa.
 kint EXPL esik
 'Kint esik.'
 (finn, 128)

³ Balra kihelyezés (Left dislocation): a topikalizációhoz hasonló művelet, amely során az ige valamely bővítményét a mondat élére mozgatjuk, gyakran rövid szünettel elválasztva a mondat többi részétől (l. ERTESCHIK-SHIR 2007).

GENERIKUS ÜRES ALANY

- (12) Kesällä *pro*_{GEN} herää aikaisin.
 nyár.INESS (az ember) ébred.PRES3SG korán
 'Nyáron korán ébred az ember.'
 (finn, 129)

REFERENCIÁLIS ÜRES ALANY

- (13) Juhani_i kertoi että *pro*_i oli ostanut omakotitalon.
 Juhani mondta hogy (ő) PPERF vesz.PART családi ház.ACC
 'Juhani_i azt mondta, hogy ő_i vett egy házat.'
 (finn, 131)

HOLMBERG a generikus értelmű névmási alanyoknak két fajtáját különbözteti meg: az inkluzív értelmű generikus alany magába foglalja a beszélőt és a hallgatót (l. az angol *one* 'az ember'); az exkluzív értelmű generikus alany sem a beszélőre, sem a hallgatóra nem terjed ki (l. az angol *people* 'az emberek'). A két generikus értelmű alany eltér egymástól mind szintaktikai viselkedés, mind szemantikai tartalom tekintetében (erről bővebben l. MOLTMANN 2006, 2010).

HOLMBERG és SHEEHAN tanulmánya a harmadik fejezetben az egyes szám 3. személyű referenciális üres alanyok lehetséges mondattani környezeteit vizsgálja a 2. típusú, üres alanyt részlegesen engedélyező finnben, braziliai portugálban és marathiban. Állításuk szerint az ilyen üres alanyok lexikális antecedense nem áll kontrollrelációban az illető üres alannal – LANDAU (2004) elemzésével ellentétben –, mivel ezekben a környezetekben az egyes szám 3. személyű referenciális üres alany gyakran váltakozik lexikális referenciális névmással:

- (14) Juhani_i kertoi että hän_i oli ostanut omakotitalon.
 Juhani mondta hogy ő PPERF vesz.PART családi ház.ACC
 'Juhani_i azt mondta hogy ő_i vett egy házat.'
 (finn, 131)

A kontroll tradicionális definíciója értelmében (CHOMSKY 1981) ragozott igés tagmondat alanya nem lehet PRO, ezért a lexikális antecedens és a referenciális üres alany közötti reláció sem lehet kontroll; kontrollreláció csakis az igeneves tagmondatok üres PRO alanya és a főmondat valamely argumentuma között létesíthető.

Az igeidős tagmondatok üres alanyának egyetlen különleges tulajdonsága az, hogy nincs hangalakja, minden más tekintetben a lexikális alanyok viselkedését tükrözi; éppen ezért *pro*-nak, nem pedig PRO-nak tekintendő. Erre utalnak az alábbi tulajdonságok:

1. A referenciális üres alanynak, csakúgy, mint a névmási alanynak, lehet megosztott antecedense:

- (15) O Zé_i convenceu os meninos_j que *pro*_{j/i+j} tinham
 a Zé meggyőz.PRAET3SG a gyerekek hogy (ők) kell

venir embora.

menni el

'Zé_i meggyőzte a gyerekeket_j arról, hogy nekik_j /nekik együtt_{i+j} el kell menniük.'

(brazíliai portugál, 140)

2. Az egyes és többes szám 3. személyű referenciális üres alanyak, csakúgy, mint az egyes és többes szám 3. személyű névmási alanyak, lehet szigorúan koreferens vagy választhatóan koreferens olvasata a 2. típusú, üres alanyt részlegesen engedélyező nyelvekben. Az üres alany ilyenkor szabadon helyettesíthető személyes névmással. Ez azonban a kontrollszerkezetekből ismert PRO alany esetében soha nem fordulhat elő⁴:

SZIGORÚAN KOREFERENS OLVASAT

- (16) Marja_i luulee että hän_{i/*j} /pro_{i/*j} on ovela [.....]
 Marja gondol hogy (ő) COP okos
 'Marja_i azt gondolja, hogy ő_{i/*j} okos.'
 (finn, 139)

VÁLASZTHATÓAN KOREFERENS OLVASAT

- (17) Pekka_i muistuttilapsia_j että he_{j/i+j} /pro_{j/i+j} olivat
 Pekka emlékeztetett gyerekek hogy (ők) PPERF.3PL
 luvaneet leikata nurmikkoa.
 ígér.PART lenyírni pázsit
 Pekka_i emlékeztette a gyerekeket_j arra, hogy ők_j/ők_{i+j} megígérték, hogy lenyírják a pázsitot.'
 (finn, 145)

A három vizsgált nyelv nem viselkedik egyformán az egyes és többes szám 3. személyű üres alanyok szigorúan vagy választhatóan koreferens (vagyis anaforikus és/vagy logoforikus) értelmezése tekintetében.

BIBERAUER negyedik fejezetbeli osztályozása szerint az üres alanyt csak korlátozott mértékben engedélyező nyelvek csoportja ROBERTS és HOLMBERG rendszerének első két típusát öleli fel. BIBERAUER az első típusba tartozó nyelveket további alcsoportokra bontja: a) azon nyelvekre, amelyek thematikus és nemthematikus expletív üres alanyt egyaránt engedélyeznek (izlandi, jiddis), b) azon nyelvekre, amelyek csakis nemthematikus üres alanyt engedélyeznek, thematikus üres alanyt nem (német, holland). A harmadik alcsoport megegyezik ROBERTS és HOLMBERG 2. típusával, az üres alanyt részlegesen engedélye-

⁴ Lásd KRAPOVA (1998) tanulmányát a bolgár kontrollós és elhajló kötőmódú alárendelt tagmondatok alanyáról. Az alárendelt tagmondatokban kétféle kötőmódot különböztet meg: az egyik kontroll tulajdonságot mutat, így az alanya kötelezően koreferens a főmondat egy argumentumával. A másikban a névmási illetve az üres alanyak lehet anaforikus vagy logoforikus értelmezése is. Ez utóbbit a szakirodalomban elhajásnak ('obviation') nevezik (I. BRESNAN–SIMPSON 1983, AVRUTIN–BABYONISHEV 1997).

zó nyelvekével, amelyek, mint láttuk, az üres alanyok mindhárom fajtáját engedélyezik (l. finn, brazíliai portugál):

a) csoport

- (18) Í gaer (*það) rigndi.
tegnap (EXPL) esett
'Tegnap esett.'

(izlandi thematikus expletív üres alany, 158)

- (19) Kómið hafa (*það) margir stúdentar.
jön.PART PERF (EXPL) sok.PL diák.PL
'Sok diák jött el.'

(izlandi nemthematikus expletív üres alany, 190)

b) csoport

- (20) Heute scheint *(es).
ma havazik EXPL
'Ma havazik.'

(német thematikus expletív üres alany, 159)

- (21) Gestern wurde *(es) getanzt.
tegnap volt (EXPL) táncol.PART
'Táncoltak tegnap.'

(német nemthematikus expletív üres alany, 9)

Az a) és b) csoport nyelveivel ellentétben, az afrikaans nyelvben a személytelen passzív szerkezetekben az üres expletív alany váltakozhat a lexikális expletív alannal. Ez nem magyarázható meg egy olyan elméleti keretben, ahol az üres alany mindig törlés útján jön létre:

- (22)dat er/pro gedanst werd.
hogy (EXPL) táncol.PART van
'hogy táncoltak.'

(afrikaans nemthematikus lexikális és üres expletív alany, 169)

BIBERAUER ezért az üres alanyt korlátozottan engedélyező nyelvek új osztályozását javasolja. Ebben a rendszerben az afrikaans elkülönül mind a német/holland típustól, mind pedig az izlandi/jiddis típustól a Kiterjesztett projekciós elv (KPE) betartásának tekintetében.

A KPE a különböző nyelvekben különböző stratégiák révén juthat érvényre (l. BIBERAUER és RICHARDS 2006). Az üres alanyt nem engedélyező, és nem V2-szórendű nyelvekben, mint amilyen az angol, általában egy lexikális NP foglalja el a kanonikus alanyi [Spec, TP] pozíciót. Az üres alanyt következetesen engedélyező nyelvekben, így az olaszban is, a T₀ fej a [+D]-jegye révén önmagában is alkalmas arra, hogy a KPE-t érvényre juttassa, így ott a lexikális alany elhagyható. Mivel az üres alanyt részlegesen engedélyező nyelvekben, mint amilyen a finn, a [+D]-jegye hiányzik a T₀ fejről, ott az egyes szám

3. személyű referenciális alany nem hagyható el, kivéve, ha megfelelő lexikális antecedense akad egy felettes mondatban. Az 1. és 2. személyű alanyokat az igei inflexió jelöli, így elhagyásuk esetén az alany személye könnyen rekonstruálható. A V2-szórendű nyelvekben a KPE érvényesítésére bármilyen mondatkezdő lexikális elem alkalmas.

Az afrikaansban az egész vP , benne az üres alannyal, a [Spec, TP]-be mozoghat, hogy a KPE teljesüljön. Ilyenkor vagy a VP-burkon belüli v -fej, vagy az expletív alany rendelkezik a [+D] jeggyel. Ez a mozgás képes számot adni arról, hogy az afrikaans személytelen passzív mondatokban a lexikális expletív alany miért váltakozhat az üres expletív alannyal. Ezzel a *pro* törléses elemzése kiküszöbölhetővé válik:

(23a) [_{CP} dat [_{TP} [_{VP} ___ gesing_D word] T [_{VP} gesing_D word]]]
 hogy énekel.PART volt
 '...hogy énekeltek.'

(23b) [_{CP} dat [_{TP} [_{VP} daar_D gesing word] T [_{VP} daar_D gesing word]]]
 hogy EXPL énekel.PART volt
 '... hogy énekeltek.'
 (afrikaans, 182)

Az ötödik fejezetben HOLMBERG a finn generikus üres alanyokkal foglalkozik. Amint azt korábban már láttuk, a 2. típusú, üres alanyt részlegesen engedélyező nyelvekben az egyes szám 3. személyű generikus inkluzív alanyt mindig hangalak nélküli, üres névmás képviseli. Ugyanakkor az ilyen üres alanyok interpretációja – a magyartól eltérően – meglehetősen széles skálán mozog, a kvázi-univerzális olvasattól az egzisztenciálisson át a generikus-inkluzívig terjed.

SHEEHAN tanulmánya a hatodik fejezetben azokat a szintaktikai környezeteket vizsgálja a spanyolban, az európai portugálban és az olaszban, amelyekben 'stilisztikai inverzió' folytán az alany az ige után jelenik meg. Álláspontja szerint ALEXIADOU és ANAGNOSTOPOULOU (1998) igemozgatásos elemzése nem ad megfelelő magyarázatot ezekre a jelenségekre. Azt állítja, hogy alanyi inverzió a spanyolban, az európai portugálban és az olaszban csakis a *h a t á r o z o t t s á g i f e l t e l* teljesülése esetén lehetséges. SHEEHAN szerint az alanyi inverzió lehetséges eseteiben az ige mozgatásával még nem teljesül az Üres alany paraméter (ÜAP); ehhez mindig egy lexikális XP-nek is az ige elé kell kerülnie. Ennek következtében az üres alany a mélyebb alanyi pozícióban maradhat, ahol is predikációrelációba lép az igei predikátummal.

BIBERAUER és ROBERTS a hetedik fejezetben az igemozgatás lehetséges okait vizsgálja a különböző, üres alanyt engedélyező nyelvekben. A minimalista elmélet korai változata az ige mozgatását az igeidő-, és az igeegyeztető toldalékok gazdagságából vezette le: ezek a grammatikai végződéses a T_0 -fej jegyeinek tekinthetők, amelyek az igét arra készítetik, hogy saját igeidő-, és egyeztetőjegyeit a mozgatás során érvényesítse, azaz licenszálja.

A két szerző jelen tanulmányában azt állítja, hogy az ige mozgatásában csakis az igeidőt jelölő toldalékok játszanak szerepet, az egyeztetőrag nem. A neolatin, germán és kelta nyelveket, amelyek közül mindegyik V-ből-T-be történő igemozgatást alkalmaz, az alábbiak szerint osztályozzák az ÜAP tükrében:

1. Ha egy nyelvben az igei toldalékok rendszere gazdag, akkor az igei fej V-ből-T-be mozog, pl. az olaszban és a keltában, l. (24). Más nyelvekben, ahol az igei toldalékok rendszere nem olyan gazdag, V-ből-T-be mozgatás nem tapasztalható, tehát az igei fej a VP-burkon belül marad, pl. az angolban és a hollandban, l. (25), (27). Ismét más nyelvekben az ige maradhat a VP-burkon belül, vagy a magasabb C-pozícióba is mehet, akár önállóan, akár egy nagyobb XP részeként, pl. a skandináv nyelvekben vagy az afrikaansban, l. (23a,b).

- (24) Deir said [_{CP} gur ghoidi [_{TP} na síogaí í].
 mondanak ők C+T ellopták a tündérek őt
 'Azt mondják, hogy ellopták őt a tündérek.'
 (ír, 300)

- (25) John [_{TP} DOES [_{VP} smoke].
 John PRES3SG[EMPH] dohány(o)z-
 'János igenis dohányzik.'
 (angol, 276)

- (26) [_{CP} Í gær hefur [_{TP} komið [_{VP} strákur]]].
 tegnap PERF jön.PART fiú
 'Tegnap jött egy fiú.'
 (izlandi, 290)

2. V-ből-T-be mozgatás csakis abban az esetben történik, ha a VP-burok belső feje, a *v*, vagy a mondat bal perifériáján található C, vagy mindkettő, rendelkezik igei jegyekkel. Ez magyarázza a germán nyelvek főmondatainak V2-szórendjét. Ilyenkor XP-mozgatás és V-ből-I-be mozgatás egyidejűleg nem lehetséges (pl. az európai germán nyelvekben).

Amint azt a (27)-es példa illusztrálja, a germán nyelvekben az alárendelt tagmondat C-feje nem rendelkezik igei jegyekkel, ezért az alárendelt tagmondatbeli ige soha nem emelkedik fel:⁵

- (27) [_{CP} dat [_{TP} het meisje de ergste rampen *overkwam*]].
 hogy az lány.DAT a legszörnyűbb csapás történt
 'hogy a lányt a legszörnyűbb csapás érte.'

- (28) *[[_{CP} dat [_{TP} het meisje *overkwam* de erste rampen]].
 hogy az lány.DAT történt a legszörnyűbb csapás
 'hogy a lányt a legszörnyűbb csapás érte'
 (holland, 185)

ROBERTS nyolcadik fejezetbeli tanulmánya az üres alanyok előfordulását francia és olasz dialektusokban vizsgálja. A sztenderd francia az üres alanyt nem engedélyező nyelv-

⁵ Ez alól kivételt képez az izlandi és a jiddis, ahol az alárendelt tagmondatokban is V2-szórendelt találunk, l. VIKNER (1997) és az abban foglalt hivatkozások.

vek paradigmaticus esete. ROBERTS mégis azt állítja, hogy az ige után megjelenő alanyi klitikum valójában egyeztető ragként funkcionál, azaz csupán az ige szám-, személy-, és nem-rajainak önállósult formája. ROBERTS szerint az alanyi inverzió eseteiben érdemes egy egyes szám 3. személyű referenciális üres alanyt feltételezni az ige előtti pozícióban, ami az ÜAP megvalósulásáért felelős. A Provence-beli valdôtain dialektust a Velence környékén beszélt venetóval és egyéb észak-olasz dialektusokkal veti össze, mivel ezekben a dialektusokban az ige utáni (en)klitikumon kívül egy ige előtti, névmási (pro)klitikum is megjelenik az alanyi pozícióban:

- (29) Que l'est -*è* que te va trové?
 mi CL-COP-CL ami te fogsz találni
 'Mít fogsz találni?'
 (valdôtain, Provence, 320)

ROBERTS azt állítja, hogy a francia nyelv irodalmibb változatai, amelyek megegyeznek a stilisztikai inverziót, a részleges üres alanyú nyelvek tulajdonságait mutatják a TP szintjén, bár következetesen üres alanyt engedélyező nyelvek bizonyulnak a CP szintjén. A francia nyelv azon változatai, amelyekben nem lehetséges a stilisztikai inverzió, az üres alanyt nem engedélyező nyelvek tulajdonságait mutatják a TP szintjén, ám következetesen üres alanyt engedélyezők a CP szintjén. A kollokvialis regiszterek, ahol nincs sem komplex inverzió, sem stilisztikai inverzió, a sztenderd franciához hasonlóan nem engedélyezik az üres alanyt. Végül a valdôtain és az északolasz dialektusok következetesen üres alanyt engedélyező nyelvek az igei inflexiókat hordozó TP szintjén.

A tanulmánykötet az üres alanyt engedélyező nyelvek szintaxisának újabb eredményeivel ismerteti meg az olvasót. A nyelvek közötti különbségeket a paraméterek értékeinek váltakozásával magyarázza. A tanulmánykötet kiválóan használható mondattani és nyelvtipológiai kurzusok háttérolvasmányaként. Ismerete nélkülözhetetlen mindazok számára, akik az üres alanyokkal és az üres alanyt engedélyező nyelvekkel behatóan kívánnak foglalkozni.

A hivatkozott irodalom

- ALEXIADOU, ARTEMIS – ANAGNOSTOPOULOU, ELENA 1998. Parametrizing AGR: word order, V-movement and EPP checking. *Natural Language and Linguistic Theory* 16: 491–539.
- AVRUTIN, SERGEY – BABYONISHEV, MARIA 1997. Obviation in subjunctive clauses and AGR: evidence from Russian. *Natural Language and Linguistic Theory* 15: 229–62.
- BIBERAUER, THERESA – RICHARDS, MARTIN 2006. True optionality: when the grammar doesn't mind. In: BOECKX, CEDRIC szerk., *Minimalist essays*. Benjamins, Amsterdam. 35–67.
- BRESNAN, JOAN – SIMPSON, JANE 1983. Control and obviation in Warlpiri. *Natural Language and Linguistic Theory* 1: 49–64.
- CHOMSKY, NOAM 1981. *Lectures on Government and Binding*. MIT Press, Cambridge, MA.
- ERTESCHIK-SHIR, NAOMI 2007. *Information structure*. Oxford University Press, Oxford.
- HASPELMATH, MARTIN – DRYER, MATTHEW – GIL, DAVID – COMRIE, BERNARD szerk. 2005. *World atlas of linguistic structures*. Blackwell, Oxford.
- HAYLE, STEPHEN 1997. On the subjects of Chinese weather verbs. Manuscript.

- HUANG, JAMES 1989. Pro-drop in Chinese. A generalized control theory. In: JAEGGLI, OSVALDO – SAFIR, KENNETH szerk., *The Null Subject Parameter*. Kluwer, Dordrecht. 185–214.
- KRAPOVA, ILIJANA 1998. Subjunctive complements, null subjects and case checking in Bulgarian. *University of Venice Working Papers in Linguistics* 8: 73–93.
- LANDAU, IDAN 2004. The scale of finiteness and the calculus of control. *Natural Language and Linguistic Theory* 22: 811–77.
- MOLTMANN, FRIEDERIKE 2006. Generic one, arbitrary PRO, and the first person. *Natural Language Semantics* 14: 257–81.
- MOLTMANN, FRIEDERIKE 2010. Generalizing detached self-reference and the semantics of generic one. *Mind and Language* 25: 440–73.
- MOLTMANN, FRIEDERIKE 2012. Two kinds of first person-oriented content. *Synthese* 184: 157–77.
- RIZZI, LUIGI 1986. Null subjects in Italian and the theory of *pro*. *Linguistic Inquiry* 17: 501–57.
- VIKNER, STEN 1997. *Verb movement and expletive subjects in the Germanic languages*. Oxford University Press, Oxford.
- VILKUNA, MARIA 1997. Word order in European Uralic. In: SIEWIERSKA, ANNA szerk., *Constituent order in the languages of Europe*. Mouton, Berlin, 173–235.

DALMI GRÉTE

Lexicon Grammaticorum

A Bio-Bibliographical Companion to the History of Linguistics 1–2.

Second Edition, Revised and Enlarged. General Editor: HARRO STAMMERJOHANN.
Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 2009. 1692 lap

A kétkötetes, több mint 2000 címszót tartalmazó lexikon a világ nyelvtudomány-történetének bemutatására vállalkozik: annak mintegy 2500 éves folyamatát kívánja érzékeltetni elhunyt tudósok életének és munkásságának szócikkekbe foglalásával. A teljesség igénye határozza meg a lexikon földrajzi és diszciplináris kereteit is; a főszerkesztőt huszonnyolc társszerkesztő segítette az egy-egy ország vagy nyelvterület nyelvtudományát reprezentáló tudósok kiválasztásában, valamint abban, hogy az áttekintés a nyelvészeti tudományágak minél szélesebb körét fogja össze. – A magyar társszerkesztő, egyúttal a magyar vonatkozású szócikkek többségének szerkesztője KONTRA MIKLÓS.

Az első benyomást a kötetek forgatásakor az információknak az a bősége határozza meg, amellyel a lexikon a nyelvnek, illetőleg a nyelvtudománynak az egyetemes tudomány- és művelődéstörténethez fűződő szoros kapcsolatát érzékelteti. Az európai és az észak-amerikai lingvisztika viszonylag ismertebb tényei mellett az ókori és a középkori irodalom, filozófia, teológia, matematika művelőinek a nyelvet érintő munkásságáról épp úgy bőséges tájékoztatást kaphatunk, mint az évszázadokkal ezelőtti indiai és kelet-ázsiai nyelvi-nyelvészeti műhelyekről. Mindez arra ösztönzi az olvasót, hogy minél többet lapozgassa a két kötetet, és a tallózás során próbáljon összefüggéseket, irányokat keresni az adatok tömegében. (Persze mindvégig annak tudatában, hogy bár „találatai” szükségképpen esetlegesek, a mű iránti olvasói hajlandóság fölkelésére talán így is alkalmasak.)

Az újabb magyar nyelvtudományt a kutatóknak viszonylag széles köre képviseli. Munkásságukon keresztül – pályafutásuk egyéni jegyei mellett – jól kirajzolódik az a vonal, amely a magyar nyelv kutatóit és az uralisztika, a turkológia, a szlavisztika, a ro-

- HUANG, JAMES 1989. Pro-drop in Chinese. A generalized control theory. In: JAEGGLI, OSVALDO – SAFIR, KENNETH szerk., *The Null Subject Parameter*. Kluwer, Dordrecht. 185–214.
- KRAPOVA, ILIJANA 1998. Subjunctive complements, null subjects and case checking in Bulgarian. *University of Venice Working Papers in Linguistics* 8: 73–93.
- LANDAU, IDAN 2004. The scale of finiteness and the calculus of control. *Natural Language and Linguistic Theory* 22: 811–77.
- MOLTMANN, FRIEDERIKE 2006. Generic one, arbitrary PRO, and the first person. *Natural Language Semantics* 14: 257–81.
- MOLTMANN, FRIEDERIKE 2010. Generalizing detached self-reference and the semantics of generic one. *Mind and Language* 25: 440–73.
- MOLTMANN, FRIEDERIKE 2012. Two kinds of first person-oriented content. *Synthese* 184: 157–77.
- RIZZI, LUIGI 1986. Null subjects in Italian and the theory of *pro*. *Linguistic Inquiry* 17: 501–57.
- VIKNER, STEN 1997. *Verb movement and expletive subjects in the Germanic languages*. Oxford University Press, Oxford.
- VILKUNA, MARIA 1997. Word order in European Uralic. In: SIEWIERSKA, ANNA szerk., *Constituent order in the languages of Europe*. Mouton, Berlin, 173–235.

DALMI GRÉTE

Lexicon Grammaticorum

A Bio-Bibliographical Companion to the History of Linguistics 1–2.

Second Edition, Revised and Enlarged. General Editor: HARRO STAMMERJOHANN.
Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 2009. 1692 lap

A kétkötetes, több mint 2000 címszót tartalmazó lexikon a világ nyelvtudomány-történetének bemutatására vállalkozik: annak mintegy 2500 éves folyamatát kívánja érzékeltetni elhunyt tudósok életének és munkásságának szócikkekbe foglalásával. A teljesség igénye határozza meg a lexikon földrajzi és diszciplináris kereteit is; a főszerkesztőt huszonnyolc társszerkesztő segítette az egy-egy ország vagy nyelvterület nyelvtudományát reprezentáló tudósok kiválasztásában, valamint abban, hogy az áttekintés a nyelvészeti tudományágak minél szélesebb körét fogja össze. – A magyar társszerkesztő, egyúttal a magyar vonatkozású szócikkek többségének szerkesztője KONTRA MIKLÓS.

Az első benyomást a kötetek forgatásakor az információknak az a bősége határozza meg, amellyel a lexikon a nyelvnek, illetőleg a nyelvtudománynak az egyetemes tudomány- és művelődéstörténethez fűződő szoros kapcsolatát érzékelteti. Az európai és az észak-amerikai lingvisztika viszonylag ismertebb tényei mellett az ókori és a középkori irodalom, filozófia, teológia, matematika művelőinek a nyelvet érintő munkásságáról épp úgy bőséges tájékoztatást kaphatunk, mint az évszázadokkal ezelőtti indiai és kelet-ázsiai nyelvi-nyelvészeti műhelyekről. Mindez arra ösztönzi az olvasót, hogy minél többet lapozgassa a két kötetet, és a tallózás során próbáljon összefüggéseket, irányokat keresni az adatok tömegében. (Persze mindvégig annak tudatában, hogy bár „találatai” szükségképpen esetlegesek, a mű iránti olvasói hajlandóság fölkeltségére talán így is alkalmasak.)

Az újabb magyar nyelvtudományt a kutatóknak viszonylag széles köre képviseli. Munkásságukon keresztül – pályafutásuk egyéni jegyei mellett – jól kirajzolódik az a vonal, amely a magyar nyelv kutatóit és az uralisztika, a turkológia, a szlavisztika, a ro-

manisztika, a germanisztika hazai művelőit összeköti. A magyar történeti nyelvtudomány első nagy tudósainak láncolatából (l. Gombocz–Melich–Pais) azonban a kezdő láncszem, Simonyi Zsigmond hiányzik (vö. KISS JENŐ, *Magyar Tudomány* 2010: 646 is), noha a kiváló kritikai érzékű Gombocz Simonyit tartotta egyik mesterének.

Nyelvtudományunk korai szakaszának alakjai közül helyet kapott a lexikonban Sajnovics János, Gyarmathi Sámuel és Kempelen Farkas. (Nem volt módomban arra, hogy ellenőrizzem, de felteszem, hogy ők már az első kiadásban is szerepeltek.) Hiányzik viszont Szenczi Molnár Albert vagy Kazinczy Ferenc, bár ide illő voltukhoz nem férhet kétség. És a sort tovább bővíthetnénk, hiszen a magyar nyelvtudomány történetében a nyelvről való gondolkodás már csaknem ötszáz éve nyomon követhető, és a bőséges részletkutatások a korai időszak magyar grammatikusainak az egykorú európai nyelvtudományhoz való kötődését is elég jól feltárták. (Ezen a helyen talán elegendő, ha BALÁZS JÁNOSnak két, a Gondolat Kiadónál megjelent tanulmánykötetére hivatkozunk: *Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell*, 1980. és *Hermész nyomában. A magyar nyelvből-cselet alapkérdései*, 1987.)

Azoknak a nyelveknek az esetében, ahol átfogó nyelvtudomány-történeti szintézisek állnak rendelkezésre, a hagyomány bemutatása, a kontinuitás érzékeltetésére irányuló törekvés is nyilván természetszerűbb, mint ott, ahol az átfogó rendszerezés még hiányzik. A német vagy az angol „linguistic tradition” (vö. Preface to the First Edition [1996] VII) érzékeltetése különösen gazdag és árnyalt a lexikonban: a kiemelkedő életművek mellől nem hiányoznak azok a ma alig vagy egyáltalán nem hivatkozott elődök sem, akiknek munkásságában már megjelentek egy-egy később kiteljesedő elmélet vagy módszer csírái.

Tanulságosak lehetnek az életrajzi adatok is. Ismeretes, hogy a modern nyelvtudomány kezdetei idején sokan amatőrként végezték a nyelv(ek) vizsgálatát, s ehhez az indítást gyakran életük aktuális fordulatai adták. Sajnovics jól ismert példája mellett említést érdemel a hosszú életű (1797–1879), 1977-ben szentté is avatott orthodox szerzetes, Popov-Venjaminov, aki misszionáriusi szolgálata során vált a különböző szibériai nyelvek elismert kutatójává. Még így is meglepő azonban, hány olyan nyelvtudóst tart számon a lexikon későbbiről, a 19. század évtizedeiből is, aki jogászból, közhivatalnokból vagy éppen udvari dámából lett „céhbeli” nyelvészé. (A legutóbbira l. Victoria Lady Welby szócikkét.)

Olykor egy-egy családon belül is többen választották a nyelvtudósi pályát: az idősebb (1807–1874) és a fiatalabb (1840–1893) Gabelentz egyaránt különféle Európán kívüli nyelvek szakértőjeként szerzett tudományos elismertséget, és számon tartják őket a modern szinkrón leírás előfutáiraiként is. Arsène Darmesteter (1846–1888) filológusi és szótárírói, fivére, James (1849–1899) iranisztikai és vallástörténeti munkássága alapján került be a lexikonba. A családi indíttatás a 20. század nyelvtudományában sem példátlan: Uriel Weinreich (1926–1967) jiddis-specialista apja, Max (1894–1966) nyomán kezdte tudósi pályafutását, s munkássága később terjeszkedett a „Languages in Contact” (1954) által kijelölt irányokban. Nyikita Iljics Tolsztoj (1923–1991) nyelvész-kultúrantropológus pedig, akit a szláv történeti etnolingvisztika megalapítójának tekintenek, Lev Nyikolajevics Tolsztoj dédunokája.

Más szempontból figyelemkeltő a „The Oera Linda Book”, a lexikon ritka, nem életrajzi tárgyú címszavainak egyike. A hamisított ó-fríz krónika 1867-ben történt felbukkanása után nemcsak a germanisztika és a paleográfia művelőit foglalkoztatta, és serken-

tette időről-időre fellángoló polémiára, hanem a náci politikai propaganda elemeként is megjelent. A második világháború után pedig az ezotéria, az ún. New Age mozgalmak és a „történeti” tárgyú fantasy-irodalom egyik forrásaként került újra a köztudatba.

A tallózgatást még tovább folytathatnánk. Egy szaklexikont azonban a használó ritkán tekint olvasmányának, általában eligazításért lapozza föl. A kiadvánnyal ebben a tekintetben is elégedett lehet: a szerkesztés korrekt, a szócikkek szövegezésén jól érzékelhető a két angol nyelvi szerkesztő gondos munkája, és nincs okunk kételkedni a tartalom hitelességében sem. Hasznos a szócikkek végén található válogatott bibliográfia, valamint az első kötet XVI–XXXVI lapjain közölt forrás- és rövidítésjegyzék is. Az egész vállalkozás példás szervezettségről és összhangról tanúskodik. A lexikonnak helye volna minden nyelvtudományi kutatóhely könyvtárában.

ZSILINSZKY ÉVA

Murádin László, Erdélyi magyar nyelvfeldrajz

Europrint Könyvkiadó, Nagyvárad, 2010. 357 lap + térképmelléklet

A szerző neve minden nyelvfeldrajzzal, nyelvjárástannal foglalkozó dialektológus számára ismerős; elsősorban a tizenegy kötetes monumentális munkája, „A romániai magyar nyelvjárások atlasza” (Gyűjt. MURÁDIN LÁSZLÓ, szerk. JUHÁSZ DEZSŐ. Magyar Nyelvtudományi Társaság [1–2.], Magyar Nyelvtudományi Társaság – Pharma Press Kiadó [3–11.], Bp., 1995–2010. – továbbiakban: RMNyA.) kapcsán, amely másfél évtizedes gyűjtőmunka és közel tízéves feldolgozási folyamat eredménye. Ezen túl terepmunkájával segítette több romániai magyar nyelvátlasz létrejöttét is: példaként említhetjük a „Moldvai csángó nyelvjárások atlaszá”-t (szerk. GÁLFFY MÓZES – MÁRTON GYULA – SZABÓ T. ATTILA. MNyTK. 193. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1991.), valamint több, még kéziratban levő székely atlaszt is. Ugyancsak kiadásra vár az általa gyűjtött „Aranyszéki tájnyelvi atlasz” is. MURÁDIN LÁSZLÓ szerkesztője a Kolozsváron megjelenő Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények (NyIrK.) című tudományos folyóiratnak, melyben több mint félszáz, a nyelvjárásokkal összefüggő cikket publikált. Emellett nyelvművelő, tudományos ismeretterjesztő cikkei jelentek meg Erdély-szerte különböző folyóiratokban, majd önálló kötetekbe rendezve.

Egy nyelvjárási atlasz munkálatai a pontos tervezéssel, előkészítéssel kezdődnek (például a kérdőív összeállításával), majd a gyűjtést, lejegyzést és rendszerezést követően nem érnek véget a kiadással. A nyelvi adatokon elvégzett vizsgálatok, összehasonlítások eredményeinek tanulmányokban való megjelentetése ugyanolyan fontos részét képezi a munkafolyamatnak, mint maga a primer nyelvi adat gyűjtése a terepmunka során. Sok nyelvjárási atlaszunk esetében azonban ez az utolsó munkafázis elmaradt, vagy éppen csak elkezdődött, így csupán a térképlapokon szereplő adatokra hagyatkozhatunk például egy összehasonlító vizsgálat elvégzésekor.

MURÁDIN LÁSZLÓ tanulmánykötete ezt a hiányt igyekszik csökkenteni, hiszen az erdélyi magyar nyelvjárásokat bemutató két atlasz: a 136 kutatópontra 3300 címszóval felgyűjtött RMNyA., valamint a 30 kutatópontra egyenként 878 szócikket magában fog-

tette időről-időre fellángoló polémiára, hanem a náci politikai propaganda elemeként is megjelent. A második világháború után pedig az ezotéria, az ún. New Age mozgalmak és a „történeti” tárgyú fantasy-irodalom egyik forrásaként került újra a köztudatba.

A tallózgatást még tovább folytathatnánk. Egy szaklexikont azonban a használó ritkán tekint olvasmányának, általában eligazításért lapozza föl. A kiadvánnyal ebben a tekintetben is elégedett lehet: a szerkesztés korrekt, a szócikkek szövegezésén jól érzékelhető a két angol nyelvi szerkesztő gondos munkája, és nincs okunk kételkedni a tartalom hitelességében sem. Hasznos a szócikkek végén található válogatott bibliográfia, valamint az első kötet XVI–XXXVI lapjain közölt forrás- és rövidítésjegyzék is. Az egész vállalkozás példás szervezettségről és összhangról tanúskodik. A lexikonnak helye volna minden nyelvtudományi kutatóhely könyvtárában.

ZSILINSZKY ÉVA

Murádin László, Erdélyi magyar nyelvfeldrajz

Europrint Könyvkiadó, Nagyvárad, 2010. 357 lap + térképmelléklet

A szerző neve minden nyelvfeldrajzzal, nyelvjárástannal foglalkozó dialektológus számára ismerős; elsősorban a tizenegy kötetes monumentális munkája, „A romániai magyar nyelvjárások atlasza” (Gyűjt. MURÁDIN LÁSZLÓ, szerk. JUHÁSZ DEZSŐ. Magyar Nyelvtudományi Társaság [1–2.], Magyar Nyelvtudományi Társaság – Pharma Press Kiadó [3–11.], Bp., 1995–2010. – továbbiakban: RMNyA.) kapcsán, amely másfél évtizedes gyűjtőmunka és közel tízéves feldolgozási folyamat eredménye. Ezen túl terepmunkájával segítette több romániai magyar nyelvátlasz létrejöttét is: példaként említhetjük a „Moldvai csángó nyelvjárások atlaszá”-t (szerk. GÁLFFY MÓZES – MÁRTON GYULA – SZABÓ T. ATTILA. MNyTK. 193. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1991.), valamint több, még kéziratban levő székely atlaszt is. Ugyancsak kiadásra vár az általa gyűjtött „Aranyszéki tájnyelvi atlasz” is. MURÁDIN LÁSZLÓ szerkesztője a Kolozsváron megjelenő Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények (NyIrK.) című tudományos folyóiratnak, melyben több mint félszáz, a nyelvjárásokkal összefüggő cikket publikált. Emellett nyelvművelő, tudományos ismeretterjesztő cikkei jelentek meg Erdély-szerte különböző folyóiratokban, majd önálló kötetekbe rendezve.

Egy nyelvjárási atlasz munkálatai a pontos tervezéssel, előkészítéssel kezdődnek (például a kérdőív összeállításával), majd a gyűjtést, lejegyzést és rendszerezést követően nem érnek véget a kiadással. A nyelvi adatokon elvégzett vizsgálatok, összehasonlítások eredményeinek tanulmányokban való megjelentetése ugyanolyan fontos részét képezi a munkafolyamatnak, mint maga a primer nyelvi adat gyűjtése a terepmunka során. Sok nyelvjárási atlaszunk esetében azonban ez az utolsó munkafázis elmaradt, vagy éppen csak elkezdődött, így csupán a térképlapokon szereplő adatokra hagyatkozhatunk például egy összehasonlító vizsgálat elvégzésekor.

MURÁDIN LÁSZLÓ tanulmánykötete ezt a hiányt igyekszik csökkenteni, hiszen az erdélyi magyar nyelvjárásokat bemutató két atlasz: a 136 kutatópontra 3300 címszóval felgyűjtött RMNyA., valamint a 30 kutatópontra egyenként 878 szócikket magában fog-

laló „Aranyosszéki tájnyelvi atlasz” anyagának vizsgálatából készült 41 tanulmányt tartalmaz. Mivel a kolozsvári folyóirat hozzáférhetősége erősen korlátozott, ezért hasznos a tanulmányok újbóli megjelentetése önálló kötet formájában, megkönnyítve ezzel a dialektológusok és néprajzkutatók dolgát. Az írások gondolatmenete világos, jól követhető, stílusa olvasmányos, így a kötet a tudományban jártas szakembereken kívül az érdeklődő nagyközönségnek is ajánlható. (Kérdés, hogy a nagyváradi Europrint Könyvkiadó milyen széles körben tudja terjeszteni.)

A könyvet két összefoglaló írás vezeti be. A „Mutatvány az Aranyosszéki tájnyelvi atlasz-ból” (5–13) című tanulmány ismerteti az atlasz keletkezési körülményeit, a gyűjtés munkamódszereit. A mű szervesen illeszkedik abba a korábbi tudományos koncepcióba, amely szerint a romániai magyar nyelvjárástípusok mindegyikéről készüljön tájatlász. A gyűjtés 1956 őszétől 1958 februárjáig tartott. A szerző 30 településen 121 adatközlőtől 878 tételt kérdezett ki (falvanként általában négy személlyel dolgozott). A kérdőív anyaga megegyezik a GÁLLFY MÓZES és MÁRTON GYULA által megálmodott székely nyelvjárási atlasz kérdéseivel, a szerző csupán néhány módosítást, kiegészítést hajtott rajta végre. A lejegyzést követően az adatokat munkatérképeken ábrázolta (l. NyIrK. 2: 180–91). A tanulmány végén néhány megjegyzést fűz az ábrázolt címszavakhoz, melyek a következők: *göröngy/göröngyös, lámpa, ökör/ökrököt, lámpaalj, ételhordó, kapóköveznek, mókus, gidó, pancsol, egyéves bárány, kukoricahéj*. A helyi hangtani jelenségek mellett a román nyelvi hatás is tükröződik a *bárány* és a *kukoricahéj* címszavak esetében. Az „Aranyosszéki tájnyelvi atlasz” publikálására egyelőre nem került sor, hasznos lenne kiadói partnert keresni hozzá.

A másik bevezető tanulmány, a „Lapok A romániai magyar nyelvjárások atlaszából” (14–27) a tizenegy kötetes RMNyA. történetének feldolgozásához is fontos adalék. A romániai magyar általános nyelvatlászunk előkészítő munkái 1956-ban kezdődtek SZABÓ T. ATTILA vezetésével; főállású munkatársaknak kezdetben GAZDA FERENCet és NAGY JENŐt nevezték ki. Egy egész évbe telt magának a kérdőívnek az összeállítása, amelybe beledolgozták „A magyar nyelvjárások atlaszá”-nak (1–6. Szerk. DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU. Akadémiai Kiadó, Bp., 1968–1977. – a továbbiakban: MNyA.), valamint a csángó és a székely tájatlászok kérdőíveit is. A szókincsre, illetve a nyelvtanra vonatkozó kérdések közötti arányszám 5 : 1. Tizenegy kérdéscsoportot állítottak össze, eredetileg 3379 kérdéssel. A próbagyűjtésre 1956 végén került sor. (A gyűjtés módszere megegyezett az MNyA.-ével.) Később politikai okokból mindkét gyűjtő munkaviszonya megszűnt, így az eredetileg kétszemélyesre tervezett gyűjtést egyedüli főállású munkatársként a kutatócsoporthoz 1957-ben csatlakozó MURÁDIN LÁSZLÓ végezte el 1959 és 1967 között. Eredetileg 220–250 település anyagának felgyűjtését tervezték, de a szűkös emberi és anyagi feltételek miatt, valamint az ekkor már tervbe vett kisebb tájnyelvi atlaszokra való tekintettel ezt a számot módosították 136-ra. (A szerző véleménye, hogy a csökkentett kutatópont-hálózat is megfelelő módon mutatja be a romániai magyar nyelvterület dialektális sajátosságait.) A kötet végén található térkép szemlélteti a falvak elhelyezkedését, tájegységek szerinti megoszlását. A terepmunkát követően a hetvenes évek végén világossá vált, hogy az atlasz térképlapjainak kiadása politikai okokból szinte lehetetlen, ezért Murádin László a gyűjtött anyag nyelvfeldrajzi szótárként való megjelentetésre is felkészült. A cikk nyolc térképlap bemutatásával zárul, ezek a következők: *göröngy, bog, gyom, megdedeg, egres, birtóka, szőlőfürt, csinja*.

Mint ismeretes, csak sokkal később, az 1990-es évektől vált lehetővé – a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak és az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszékének köszönhetően –, hogy az eredeti elképzelésnek megfelelően a teljes anyag atlaszformátumú kiadása elkezdődhessen. Juhász Dezső és szerkesztői csapata a térképek készítése során modern, számítógépes technikát alkalmazott. Az utolsó kötet 2010-ben jelent meg. 2011. május 2-án a Magyar Nyelvtudományi Társaság kerekasztal-beszélgetést rendezett az ELTE-n, ahol MURÁDIN LÁSZLÓ, JUHÁSZ DEZSŐ és PÉNTEK JÁNOS tájékoztatták a megjelenteket az erdélyi nyelvföldrajzi kutatásokról és az RMNyA. tudománytörténetéről. A 2011 novemberében a Magyar Tudományos Akadémián az „Egy elkészült és egy készülő magyar nyelvátlasz – kutatási tapasztalatok és perspektívák” című konferencián előadó kutatók már a teljes atlasz anyagának ismeretében fogalmazhatták meg gondolataikat.

A kötet összes tanulmányának részletes bemutatására terjedelmi okokból nincsen lehetőségem, azonban a különböző típusú írásokból egyet-egyét ismertetek. R e n d s z e r t a n i t é m á j ú í r á s: „Az Aranyos-vidéki nyelvjárás, különös tekintettel a hangrendszerre” (28–35): Az itteni falvak elszigetelt földrajzi fekvése kedvez a nyelvi különfejlődésnek. Ezért látta érdemesnek a szerző a gyűjtést nemcsak a szűkebben vett Aranyosszék falvaiban elvégezni, hanem kiterjesztette a terület határain kívülre is. (A táji nyelvátlaszok erőssége jól megmutatkozik ebben az esetben is, hiszen részletekbe menően megmutatja az egymáshoz közel eső falvak nyelvjárása közötti különbséget, míg egy általános, ritkább kutatópont-hálózatú atlasz nem alkalmas erre.) Az eredmények alapján így jól ki-rajzolódtak a nyelvjárás izoglosszák: „Az Aranyos és Szamos vízválasztó vonala egyben nyelvjárás határ a Tisza–Körös-vidéki nyelvjárás-csoporthoz tartozó kalotaszegi és a mezőségi nyelvjárás-csoportba tartozó aranyosszéki, Aranyos-vidéki nyelvjárás között.” A terület lakossága nem őrzött meg semmit az egykori székely nyelvi jellegzetességekből (a középkori székely lakosság továbbköltözött a háromszéki területre), így a nyelv ebben az esetben nem szolgál bizonyítékul a származást illetően, ellentétben például az északi csángókkal, akiknek mezőségi eredetét bizonyítják nyelvjárás jellegzetességeik.

A vidék hangtani jellegzetességei: az *ö* helyetti *e*-zés, rendszerint toldalékokban és hangsúlytalan helyzetben *ü, ű, ő* után; a terület nem *i*-ző, ellentétben a Tisza–Körös-vidéki nyelvjárással; a hosszú *ü, ű, ó, ő* hangot a szó végén röviden ejtik, valamint ellentétben a székely nyelvjárással nem különböztetik meg a két *e* fonémát.

A vizsgált területen az Aranyos folyó vonala egy hangjelenség határa is: az Aranyos bal partján fekvő településekre jellemző az *á* utáni *o*-zás. Ezen kívül jellemző a területre a teljes, illetve a részleges *a*-zás (toldalékokban, toldalékok előtt, illetve a többtagú szavak hangsúlytalan szótagja esetében), amit két kutatópont adataival szemléltet a szerző.

A kötetben helyet kaptak a h a n g t a n i t é m á j ú tanulmányok is. „A zárt *i* (~ *i*)-zés erdélyi elterjedtsége” (50–60) című írásában a szerző rávilágít az *i*-zés okaira, területiségére. Felhívja a figyelmet arra a hibára is, amikor a kutatók szétválasztják az *i*-*i* fonémapárt, és az *i*-t nem vizsgálják, holott sok esetben az *i* fonéma örzi – egy rövidülési tendenciát követően – az *i*-zés eseteit.

Ami az *i*-zés területi elterjedését illeti: mivel a jelenség eltérő mértékben jelentkezik a nyelvjárásokban, sőt sokszor szomszédos falvak között is adódhatnak jelentős különbségek, ezért érdemes a nyelvjárás-csoportokat külön-külön vizsgálni, összehasonlításukat kisebb egységekben elvégezni. IMRE SAMU két keleti (az egyik, amely összefügg a romá-

niai magyar nyelvjárások *i*-zésével: Hajdú-Bihar, Jász-Nagykun-Szolnok, valamint Békés megye) és egy nyugati gócról ír. Az MNyA. ritka erdélyi kutatópont-hálózata azonban csak az északi területek (Szilágybagos, Domokos, Magyarvalkó, Zselyk) *i*-zésének mértékét mutatja meg, így szükség volt egy részletesebb vizsgálatra a fentebb említett okok miatt. Az RMNyA. erre is kiváló anyagot szolgáltat. A tanulmány 110 *i*-zhető szót vizsgál, néhány példa ezekből: *árnyék, béka, ég, éjféli, kémény, kész, lélek, méh, péntek, pénz, szép, teszta, sötét, szomszéd, temetés*. Ezek alapján a szerző a következő megállapításokat teszi: „a romániai magyar nyelvjárásokban a zárt *i* (~ *i*)-zés góca Arad megye északi része, az egész Bihar megye és Szatmár megye déli része”. Innen kelet felé terjed a jelenség, a Szamoshat felé haladva viszont gyakorisága csökken, míg a déli határ meghúzása problematikus, hiszen ezen a területen nem készültek nyelvjárástípusokat bemutató regionális atlaszok. A Bánságban Végváron, Újszentesen és Igazfalván erős fokú az *i*-zés, azonban itt sem a helyi nyelvjárás sajátossága, hanem az *i*-ző területekről betelepített lakosság honosította meg, más településeken ezért gyenge fokú, vagy nem jellemző. A Szilágyságban két nagyobb nyelvjárás ütközik egymással, melyeknek izoglosszája élesen meghúzható, hiszen a Tisza–Körös-vidéki nyelvjárás erősen *i*-ző, míg az északkeleti megkülönböztet két *é*-féle fonémát (*éⁱ* – *é^e*). Kalotaszeg nyugati fele erősen *i*-ző, keleti része pedig *é*-ző. A Mezőségben falvanként változik a jelenség, melynek keleti határát a Maros vonalában húzhatjuk meg. Emellett megfigyelhetünk *i*-ző szigeteket is, például Kóbor és Lozsád.

A kötet ezen túl további hangtani témájú tanulmányokat is tartalmaz. Olvashatunk a mezőségi *a*-zásról (61–6), az *á* utáni *o*-zás elterjedtségéről a mezőségi nyelvjáróterület nyugati részén (84–9), valamint a tővégi *ny* ~ *n* váltakozásáról a romániai magyar nyelvjárásokban (90–3).

Szókészletteni témájú írás: a „Román nyelvi hatás az Aranyos-vidéki magyar nyelvjárás szókészletében” (312–8) című, melyben a szerző néhány, a területen előforduló román eredetű szót ismertet. Ezek jórészt az állattartáshoz, növénytermesztéshez köthetők. Érdekes például a *cicula* szó eredete, amely csak ezen a vidéken, mindösszesen 13 faluban fordul elő, ahol a kecsketartás igen elterjedt. Jelentése: ’kecskegídó’. Valószínűleg kecskehívó és -űző szóra vezethető vissza, mely *cicili*, illetve *ci ne!* alakú volt. A tanulmány a továbbiakban kitér például a *nótin* ’egyéves juh’, a *kukulya* ’burgonya’ vagy a *gogosán* ’paradicsompaprika’ szavak eredetének magyarázatára. Érdekes vizsgálat lenne annak a felmérése, hogy ma milyen gyakorisággal használják ezeket a szavakat a beszélők.

A kötetben helyet kapott egy szociolingvisztikai témájú írás is, amely jól mutatja, hogy a dialektológiától elválaszthatatlan a társadalomnyelvészet: „A kétnyelvűség egy sajátos megnyilvánulása a moldvai csángó magyarok nyelvi tudatában” (328–33) című tanulmány, melynek elején MURÁDIN LÁSZLÓ kísérletet tesz a moldvai csángómagyarok számának megbecsülésére. A 80-as évek elején 232 600 katolikus élt Moldvában a iasi-i püspökség hivatalos nyilvántartása alapján, közülük nagyjából 40–60 ezer ember beszélt a magyar nyelvet. Az elrománosodásuk oka az, hogy több száz éve román környezetben élnek, így a román nyelv közvetítésével ismerkedtek meg a familiáris szférán kívüli világgal és újabban a legmodernebb technikai kifejezésekkel is. Szókincsüket MÁRTON GYULA vizsgálta több gyűjtést összevetve, aki megállapította, hogy közel 2690 román eredetű szó található nyelvjárásokban, ám ez a szám közel sem tekinthető véglegesnek, hiszen a folyamat mai napig tart, sőt felgyorsult, leginkább az északi-csángók esetében, akik szórványban élnek. Szabófalván az ismertető írója az „Új magyar nyelvjárási atlasz” 2009-es

gyűjtése során meggyőződhetett róla, hogy magyar nyelvjárási beszélő szinte alig található a faluban, így folytonos vizsgálatuk ezért is indokolt. Kevesen tudják, de a „Moldvai csángó nyelvjárások atlaszá”-nak gyűjtésekor 92 faluban jártak a gyűjtők, azonban az atlaszban csupán 43 kutatópont szerepel. Az RMNyA. kutatópontjai között négy csángó falu szerepel: Szabófalva, Bogdánfalva, Pusztina és Diószeg. Sok esetben a magyar és a román szóalak párhuzamosan él egymás mellett: *lakadalam* : *nunta*, *akácfa* : *szálkémfa*, *patkánféreg* : *guzgán*. Azonban egy idő elteltével a magyar alak eltűnik, így megindul az egynyelvűvé válás folyamata. Jó néhány szó ezután már csak románul található meg a beszélő tudatában, így a párhuzamos román alakok közül néhány esetben az egyiket a beszélő magyarnak feltételezi: például a ’szőlőkacs’ *leştár* vagy *gyica*, mindkettő román eredetű szó, mégis az adatközlő Diószegen az előbbit magyar szónak tartotta. Ezek az atlaszból származó adatok is jól mutatják a csángók kétynyelvűségi folyamatait, amelyek a nyelvvesztés irányába tartanak.

A kötet további tanulmányokat tartalmaz a jelentéstan és a névtan köréből is.

Összefoglalva: MURÁDIN LÁSZLÓ könyve fontos részét képezi a magyar nyelvfeldrajzi szakirodalomnak, hiszen ama ritka kötetek közé sorolható, melyek az atlaszok anyagát feldolgozó változatos esettanulmányokat összesíti, így példaértékű a maga nemében.

SZ. TÓTH LÁSZLÓ

Adamik Béla, A latin nyelv története Az indoeurópai alapnyelvtől a klasszikus latinig

Apollo Könyvtár 30. Argumentum Kiadó, Budapest, 2009. 281 lap

1. ADAMIK BÉLA egyetemi tankönyvnek készült munkája a latin nyelv kialakulásának, korszakolásának, a nyelv rendszerszerű változásainak olyan átfogó bemutatását kínálja, mely okkal vonja magára szélesebb – nem csupán a klasszika-filológia tudományának, de általában a nyelvtudomány művelőinek, továbbá a nyelvek története, változásai, ezek okai és összefüggései iránt érdeklődő – olvasóközönségnek a figyelmét. A jelen ismertetés e tágabb befogadói kört tartja szem előtt, amikor „A latin nyelv történeté”-t elsősorban a nyelvtörténetírás általánosabb kérdései, illetve mindenekelőtt a magyar nyelvtörténetírás nézőpontjából kívánja láttatni.

2. Az ugor alapnyelvből önállósult magyar nyelv „születésének” a magyar nyelvtörténetírásban általánosan elfogadott dátuma: „kb. Kr. e. 1000” (BÁRCZI GÉZA, MNyT. 496; KISS JENŐ, MNyT. 16, 17; HORVÁTH LÁSZLÓ, in: KIEFER FERENC szerk., A magyar nyelv kézikönyve, Akadémiai kiadó, Bp., 2003. 45. stb.). A kerek évszám persze jelzi a dátum hipotetikus voltát, mégis jelzi – e történeti ténnyel ritkán szembesülünk –, hogy a latin nyelv a magyarnál *f i a t a l a b b*: „önálló életének” kezdetét ugyanis a (kiváló ötletként a címlapon szereplő) praenestei fibula 8. sz. vége–7. sz. közepe közé datálható feliratától szokás számítani (15, 23, 115, 120).

Ez az összevetés egyszersmind azokra a körülményekre is rávilágít, amelyek a két

gyűjtése során meggyőződhetett róla, hogy magyar nyelvjárási beszélő szinte alig található a faluban, így folytonos vizsgálatuk ezért is indokolt. Kevesen tudják, de a „Moldvai csángó nyelvjárások atlaszá”-nak gyűjtésekor 92 faluban jártak a gyűjtők, azonban az atlaszban csupán 43 kutatópont szerepel. Az RMNyA. kutatópontjai között négy csángó falu szerepel: Szabófalva, Bogdánfalva, Pusztina és Diószeg. Sok esetben a magyar és a román szóalak párhuzamosan él egymás mellett: *lakadalam* : *nunta*, *akácfa* : *szálkémfa*, *patkánféreg* : *guzgán*. Azonban egy idő elteltével a magyar alak eltűnik, így megindul az egynyelvűvé válás folyamata. Jó néhány szó ezután már csak románul található meg a beszélő tudatában, így a párhuzamos román alakok közül néhány esetben az egyiket a beszélő magyarnak feltételezi: például a ’szőlőkacs’ *leştár* vagy *gyica*, mindkettő román eredetű szó, mégis az adatközlő Diószegen az előbbit magyar szónak tartotta. Ezek az atlaszból származó adatok is jól mutatják a csángók kétnyelvűségi folyamatait, amelyek a nyelvvesztés irányába tartanak.

A kötet további tanulmányokat tartalmaz a jelentéstan és a névtan köréből is.

Összefoglalva: MURÁDIN LÁSZLÓ könyve fontos részét képezi a magyar nyelvfeldrajzi szakirodalomnak, hiszen ama ritka kötetek közé sorolható, melyek az atlaszok anyagát feldolgozó változatos esettanulmányokat összesíti, így példaértékű a maga nemében.

SZ. TÓTH LÁSZLÓ

Adamik Béla, A latin nyelv története Az indoeurópai alapnyelvtől a klasszikus latinig

Apollo Könyvtár 30. Argumentum Kiadó, Budapest, 2009. 281 lap

1. ADAMIK BÉLA egyetemi tankönyvnek készült munkája a latin nyelv kialakulásának, korszakolásának, a nyelv rendszerszerű változásainak olyan átfogó bemutatását kínálja, mely okkal vonja magára szélesebb – nem csupán a klasszika-filológia tudományának, de általában a nyelvtudomány művelőinek, továbbá a nyelvek története, változásai, ezek okai és összefüggései iránt érdeklődő – olvasóközönségnek a figyelmét. A jelen ismertetés e tágabb befogadói kört tartja szem előtt, amikor „A latin nyelv történeté”-t elsősorban a nyelvtörténetírás általánosabb kérdései, illetve mindenekelőtt a magyar nyelvtörténetírás nézőpontjából kívánja láttatni.

2. Az ugor alapnyelvből önállósult magyar nyelv „születésének” a magyar nyelvtörténetírásban általánosan elfogadott dátuma: „kb. Kr. e. 1000” (BÁRCZI GÉZA, MNyT. 496; KISS JENŐ, MNyT. 16, 17; HORVÁTH LÁSZLÓ, in: KIEFER FERENC szerk., A magyar nyelv kézikönyve, Akadémiai kiadó, Bp., 2003. 45. stb.). A kerek évszám persze jelzi a dátum hipotetikus voltát, mégis jelzi – e történeti ténnyel ritkán szembesülünk –, hogy a latin nyelv a magyarnál *f i a t a l a b b*: „önálló életének” kezdetét ugyanis a (kiváló ötletként a címlapon szereplő) praenestei fibula 8. sz. vége–7. sz. közepe közé datálható feliratától szokás számítani (15, 23, 115, 120).

Ez az összevetés egyszersmind azokra a körülményekre is rávilágít, amelyek a két

nyelv történetírásának egyik leglényegesebb módszertani különbségét eredményezik: míg a magyar nyelv történetének első két évezrede (máig terjedő élettörténetének kétharmada) egyetlen írásos emléket sem őrzött meg az utókor számára (ennélfogva e hosszú korszak, az ősmagyar kor nyelvállapota csupán a nyelvi rekonstrukció módszerével ragadható meg), addig a latin nyelv írásbeliségének fennmaradt emlékeivel lényegében születése „pillanatától” dokumentálható. (A nyelvi rekonstrukció mint módszer a latin nyelv előtörténetében kap elsődleges szerepet.)

A latin önálló nyelvvé válása tehát legkorábban a Kr. e. 8–7. század fordulójára tehető. ADAMIK BÉLA latin nyelvtörténete azonban mégsem itt kezdődik.

3. „A latin nyelv története” a klasszika filológiában helytálló címválasztás. A szélesebb érdeklődő közönség – de különösen is a magyar nyelvtörténetírásban tájékozott olvasó – számára azonban megtévesztő lehet. Miről is van szó?

A latin nyelv korszakolását, annak módszertani hátterét és problematikáját bemutató első fejezet után öt olyan fejezet következik, amely a szó szoros értelmében nem a latin nyelv történetét, hanem annak előtörténetét tárgyalja. „A latin nyelv őstörténeti kora” (1–5.) fejezetcím-választás – tágabb olvasói körben – félrevezető is lehet, hiszen a kötet terjedelmes része (kilencből öt fejezet, csaknem száz oldal) nem a latin nyelv legkorábbi szakaszát, hanem a latint megelőző alapnyelvek történetét mutatja be. A szabell ág (oszk, umber és délpicén) nyelveinek, illetve emlékeinek – igaz, jól összefogott, rövid – bemutatása pedig már a rokon nyelvek története felé nyit kaput, mindazonáltal módszer-tanilag indokoltan, hiszen e nyelvek segítségével rekonstruálható az itálikus alapnyelv.

Az ún. „őstörténeti kor”, azaz a latin nyelv előtörténetének részletes bemutatása figyelemre méltó különbség a magyar nyelvtörténetírás gyakorlatához képest. A magyar nyelvtörténetírás ugyanis nem tekinti feladatának sem a magyar nyelv önálló élete előtti (uráli, finnugor és ugor) alapnyelvek, sem ezekkel szoros összefüggésben akár a legközelebbi rokon nyelvek nyelvállapotának és történetének leírását, azt a finnugor összehasonlító nyelvtudomány vizsgálati körébe utalja, újabban pedig – módszertani és szemléletbeli okok következményeként – a korábbi *előmagyar (kor)* megnevezéstől is elhatárolódik (vö. KISS JENŐ, MNyt. 17). E kritérium felől tekintve a latin nyelv történetét bemutató kötet értékes többletet tartalmaz: a latin nyelv előtörténetét.

Másfelől közelítve azonban az olvasónak hiányérzete is támadhat. „A latin nyelv történeti kora” címet viselő három fejezet – az archaikus (7. fejezet), az ólatin (8. fejezet) és a klasszikus latin (9. fejezet) korszak tárgyalása – után a latin nyelv történetének bemutatása abbamarad. Nem találjuk a kötetben a vulgáris latin és az átmeneti, protoromán korszakot tárgyaló fejezeteket (e korszakokról röviden az első fejezetben esik szó: 26–7), majd tovább: a kötet nem tartalmaz sem a középkori latinítást, sem a humanizmussal kezdődő (akár a máig ívelő) újkori latinságot bemutató részeket. A latin nyelv klasszikus korszakát követő – vulgáris, majd protoromán – élettörténetének leírását a szerző nem tekinti feladatának, ennek indoklását is adja (10–1). A közép- és újabb kori latinságról pedig már lényegi említés sem történik (vö. 236). Ez feltehetően azzal magyarázható, hogy a latin nyelv története mint aktív élő nyelv története áll előttünk, vö. „ezt az időszakot (ti. Kr. u. 750 k.) fogadjuk el a latin nyelv történetének végpontjaként” (27).

Mindezek figyelembevételével csak helyeselni tudjuk a cím után a pontos tájékoztatót segítő „Az indoeurópai alapnyelvtől a klasszikus latinig” alcím felvételét.

4. A magyar nyelvtörténet korszakhatárait a nyelvet és a nyelvhasználatot befolyásoló külső történelmi, művelődéstörténeti események jelölik ki: a honfoglalás, a mohácsi vész, a magyar felvilágosodás kezdete, illetve a trianoni békediktátum. Mindezek elsősorban következményeikben befolyásolták, alakították a nyelvi valóságot, melynek változásaiban meghatározó szerep jutott a más nyelvekkel-kultúrákkal való érintkezésnek, az erre visszavezethető változások pedig kiemelten (de természetesen nem kizárólagosan) a nyelv lexikális rétegében ragadhatók meg.

Ehhez képest különösen is figyelemre méltó, hogy a latin nyelv korszakhatárait kizárólag belső nyelvi – mindenekelőtt hangtörténeti – változások jelzik. Az archaikus és az ólatin közötti határt két hangváltozás: a magánhangzó-gyengülés és a rotacizmus folyamatainak lezárulása (24, 144–8), továbbá a hangsúlyviszonyok megváltozása (24) jelöli ki. Az ólatin és a klasszikus latin közöttit pedig a *vorsus* > *versus* típusú változás (25, 166–7), illetve „egy változási folyamat tudatos, irányított blokkolása”: „a szó végi mássalhangzók ejtését nyelvtani szerepük miatt mind írásban, mind kiejtésben rögzítették” (25).

A korszakolás e szemléletbeli különbségére magyarázatot adhat annak a nyelvi ténynek a tudatosítása, hogy a latin nyelv egyes korszakai olyan erőteljes változások reprezentációit hordozták, melyek komoly akadályává váltak a megértésnek. Ezt az akadályt az archaikus és az ólatin korszak között ADAMIK BÉLA egyenesen „megértési szakadék”-nak nevezi (148). Efféle – legalábbis kifejezetten a hangváltozásokra visszavezethető – „megértési szakadék” nemigen jellemzi a magyar nyelv történetét, az – amennyiben az egyes korszakok nyelvváltozatai között fennállhatott – a műveltségváltással összefüggésben leginkább a nyelv lexikális rétegében bekövetkezett változások tekintetében lenne értelmezhető.

5. ADAMIK BÉLA a klasszikus latin korszak kezdetét vizsgálva a nyelvhasználatban mutatkozó – fentebb említett – tudatos blokkolási folyamatra is hivatkozik, ezzel egyben jelzi, hogy e „korszak felvételében [...] szociolingvisztikai tényezők is szerepet játszanak” (25). Valóban, a klasszikus latin korszak egyik leginkább szembetűnő jellemzője a „nyelvtervezési tevékenység, mely [...] igyekezett a helyesírástól kezdve” a nyelv valamennyi szintjén „egy »tisztá«, »jó«[...] azaz normatív latin nyelvet, nyelvváltozatot létrehozni” (25). A szerző a nyelvtörténeti leírásban tehát szociolingvisztikai szempontokat is érvényesít: a nyelvet és használóját szoros egységben látatja, illetve ez utóbbit a nyelvi változások magyarázatából sem rekeszti ki. (ADAMIK BÉLA történeti szociolingvisztikai érzékenységéről vall korábbi munkája is: *Nyelvpolitika a Római Birodalomban*. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2006.)

A klasszikus latin korszak leírásában kifejezetten e szociolingvisztikai szempont érvényesül. A klasszikus kori nyelvi normaigény első jelei az irodalomban érhetőek tetten (196–201), a nyelvi norma tudatos alakításában ugyanakkor kiemelt szerepet játszik a grammatika- (201–3), illetve a retorikaoktatás (203–4). A klasszikus szerzők (Varro, Cicero, Caesar, Quintilianus) bemutatása is elsődlegesen a nyelvi norma kialakításában játszott szerepükre fókuszál (205–10). Csak ezután következik a nyelvi rendszer bemutatása: hogyan hatott a nyelvi normalizáció a kiejtésre és a helyesíráásra (214–7), illetve a morfoszintaxisra (218–34).

A normalizációs törekvések eredményeként a latin normanyelv – állapítja meg a szerző – sokkal egységesebb lett, mint a görög: nem érinti a dialektális tagoltság. Mindazonáltal nem állítható, hogy a normatörekvés hatására a nyelv teljesen megváltozott volna

(ahogy erről a korban Quintilianus vall). Azaz nem vált mesterséges nyelvvé, sosem került szembe a nyelvszokással, a „tisztá és hibátlan latin nyelv”-re való törekvés sosem tudott (nem is akart) a nyelv természete (*natura*) és a nyelvszokás (*consuetudo*) ellenében érvényesülni (234–5). (A latin nyelvi norma feltételeiről és alakulásáról mondtak kiválóan összevethető a magyar nyelvi norma igényének megjelenésével, nyelvi-kulturális feltételeivel, illetve a magyar nyelvújítás törekvéseivel és eredményeivel.)

6. „A latin nyelv története” mindezekén túl számos egyéb problémát is felemlít. Ilyen például – csupán jelzésszerűen kiemelve – annak a kérdésnek felvetése, hogy a faliszki nyelv esetleg nem önálló nyelv, csupán egy archaikus latin dialektus (111–3), illetve azon megállapítás, hogy az „újfaliszki” nyelv – a nyelvi asszimiláció előrehaladtán okán – lényegében az ólatin, de legalábbis annak egyik nyelvjárásaként határozható meg (113–4).

7. Anyanyelvünk helyesírása latin betűs. A magyar nyelvtörténetírás általában megelégszik e tény lakonikus közlésével, a problémafelvetés pedig rendszerint a latin betűkészlet és a magyar fonémaállomány közti különbség megállapításával kezdődik (KOROMPAY KLÁRA, MNyt. 281–2; PAPP ZSUZSANNA, in: KIEFER FERENC szerk., A magyar nyelv kézikönyve, Akadémiai kiadó, Bp., 2003. 67. stb.).

Talán a magyar helyesírás-történet szempontjából sem érdektelen latin betűs ábécénk „előtörténete”. ADAMIK BÉLA mindhárom latin nyelvtörténeti korszak bemutatását helyesírás-történettel, az ábécé kialakulásával, illetve változásaival indítja. A latin ábécé elődje az ún. nyugati típusú görög ábécé, amely azonban etruszki közvetítéssel jutott el a latinokhoz (115). Figyelemre méltó például, hogy a görög eredetű ($\Gamma >$) *C* („gamma”) a *g* hang jele, a *k* hang jelévé az etruszokban vált, mivel az etruszkból hiányoztak a zöngés zárhangok. A görög eredetű *K* („kappa”) mellett a latin ábécé eleme lett a *Q* (nyugati gör. „koppa”) is. A három *k* hangértékű betű disztribúciója a déletruszkból mutatható ki: *e* előtt *C*, *a* előtt *K*, *u* előtt pedig *Q*, majd ekként volt jelen az archaikus latinságban is (116). Van-e ennek bármilyen következménye anyanyelvünkre nézve? Igen. E déletruszki, majd archaikus latin sajátosságban (mely fölösleges volta miatt már az ólatinra felszámolódott) gyökereznek ma is használt betűneveink: *cé* (eredetileg *kē*), *ká*, *kú*. (NB. A mássalhangzóinkat jelölő betűnevekben másutt nem fordul elő mély magánhangzó!)

Az ólatin helyesírás legnagyobb újítása a *G* betű kialakítása volt (150). Felfedezése a *Z* kiiktatásával párhuzamosan történhetett, mert az ábécében a *Z* („dzéta”) helyére került (153). Művelődéstörténeti kuriózumként arról is értesülünk, hogy milyen összefüggésben áll mindez egy korai naptárreformmal (152).

A klasszikus korban került az ábécé végére a régi-új *Y* és *Z* (193). Érdeemes továbbá megemlíteni továbbá, hogy az ólatin kor végétől általánossá vált a hosszú mássalhangzók kettőzése, a magánhangzók illetén jelölése azonban a latin helyesírásban sosem tudott érvényre jutni (194). (E sajátosságnak a párhuzamai a magyar helyesírás-történetben szintén tetten érhetők.)

8. ADAMIK BÉLA munkája mind tematikai, mind didaktikai szempontból kiváló tanácskönyv.

A szerző következetesen – erre az esetek többségében lehetőség adódott – letisztult ismereteket kíván közvetíteni. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy elzárkózna az eltérő

vélemények közlésétől, ellenkezőleg. A vitás kérdésekben ugyanakkor – megalapozott érvek felemlítése nyomán – rendre állást foglal. Másfelől azonban bölcsen kiter a megalapozatlan hipotézisek felemlítése elől (melyek különösen az ún. őstörténeti fejezeteket terhelnék meg feleslegesen), illetve korábban általánossá vált, ám tarthatatlan nézetek is csupán tudománytörténeti háttérként, adalékként említettnek (rövid, ám világos cáfolattal), mint például az „italo-graeco elmélet” (56–7).

Az ismeretanyag módszertanilag is jól felépített, arányosan elrendezett. A tanulhatóságot következetesen szem előtt tartó, közérthető tálalása pedig kifejezetten alkalmassá teszi szélesebb olvasóközönség általi befogadásra is. Hadd illusztrálja ez utóbbi megállapítást – a nyelvtörténet tanulmányozásának általános szempontjaihoz kapcsolódó – két kiragadott példa. A szerző a külső nyelvi rekonstrukció módszerét – igen szemléletesen – a szövegfilológiához hasonlítva világítja meg (29), a belső nyelvi rekonstrukció eljárását pedig a *nix* 'hó' szó töveinek egymáshoz való viszonyában a helyes és a helytelen logikai utat is végigjárva (31–2) teszi közérthetővé.

A kötetben való tájékozódást precíz név- és tárgymutató (267–81), a megértést számos szemléletes melléklet (237–50), a továbbgondolást pedig bőséges szakirodalom (251–65) segíti.

9. A szerző nem könnyű feladatra vállalkozott „A latin nyelv történeté”-nek megírásával. A feladat nehézsége leginkább abban ragadható meg, hogy egy ilyen roppant anyagot átfogó bemutatás könnyen válhat felszínessé, felületessé. Másfelől, ha a munka az általános megállapításokat kellőképpen illusztrálni kívánja, vagy még inkább minden szempontra tekintő, meggyőző elemzést szeretne adni (különösen a nyelvemlékek bemutatásánál), óhatatlanul kísért a részletekben való elveszésnek, a mű „szétesésének” veszélye. ADAMIK BÉLA kiválóan hidalta át e nehézségeket. Az általános megállapításokat mértéktartóan illusztrálja, a (visszafogottan kifejtett) részletesebb elemzések esettanulmány jellegűek, a nyelvemlékek bemutatása a vizsgált nyelvi jelenségekre fókuszál.

Már csak emiatt sem érhetünk egyet azzal a megállapítással, hogy a vulgáris (és protoromán) korszakok tárgyalása „szükségtelen is, mert magyar nyelven rendelkezésre áll Herman József méltán világhírű tankönyve (Herman 2003)” (10). Félreértés ne essék, HERMAN JÓZSEF munkája valóban kiváló és hiánypótló. Szerényebb terjedelme okán azonban éppen az a többlet – a nyelvemlékek bemutatása, az ezekből merített bőséges nyelvi példaanyag, továbbá a számos, esettanulmány jellegű részletesebb elemzés – nem kaphatott benne helyet, amely ADAMIK BÉLA munkájában oly meggyőzően támasztja alá az általánosabb kijelentéseket, és teszi egyben színessé e nem könnyű olvasmányt.

Úgy véljük továbbá, hogy még e kései élőnyelvi korszakokénál is jobban érezzük a latin nyelv középkori változatainak módszeres, önálló monográfiában történő bemutatásának hiányát, amely számos más tudományág (történelemtudomány, oklevéltan stb.) fontos forrásává válhatnék. Ezen belül pedig – magyar nyelvtörténeti szempontból is szemlélve – kiáltoan hiányzik a magyarországi középkori latinságra vonatkozó, hasonló igényű feldolgozás. Egy ilyen átfogó munka kényszerű nélkülözésének következményei immár a magyar nyelvtörténeti kutatásokban is egyre erőteljesebben jelentkeznek.

ADAMIK BÉLA e tekintetben is példa értékű, mintául szolgálható monográfiája többrendbeli folytatásra vár.

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Szépe György tanulságos emlékezete

1. Nemzedékem sok tagjának – nekem is – Szépe György atyai barátunk, mesterünk volt. Ő a magyarországi modern nyelvtudomány egyik úttörője. Új dimenziókat adott Magyarországon a nyelvészet művelési módjának, az anyanyelvi és idegennyelv-oktatásnak, az egyetemi bölcsészképzésnek és a tudománytörténetnek. Varázslatos ember volt, játékos, kreatív szellem, aktivizmussal, egyéni filozófiával. Mindig olyan összefüggésekbe helyezte a dolgokat, melyekre mások nem gondoltak. Különleges tehetségét mindenki megérezte, aki a közelébe került, és soha nem felejtette el.

2. A dátumok nem igazán tükrözhetik életének igazi ívét: 1953-ban fejezte be a magyar–francia szakot, 1969-ben bölcsészdoktorátust, 1972-ben kandidátusi fokozatot, 1982-ben egyetemi tanári címet (JPTE), 2000-ben egyetemi magántanári címet (ELTE BTK), 2008-ban az MTA doktora címet szerzett. Ám a karrier állomásain túl, Szépe György egész életében úttörő volt a szó legnemesebb értelmében, ezt leleményesen művelte, előítéletekkel nem törődve, az ügyek iránti alázattal és méltósággal. Ő maga saját életét extenzív életnek nevezte.

Útjának első állomásait a nagykorösi szülői házból hozott kultúra, erkölcs és nyelvismeret alapozta meg (egyetemista korában már 6 nyelvet beszélt és értett néhány további nyelv filológiájához is). A debreceni és budapesti egyetemen a 40-es évek végén és az 50-es évek elején a kor legkiválóbb nyelvészeinek, filológusainak, irodalomtudósainak és filozófusainak kurzusait hallgatta. Első tudományos szereplése 21 éves korában egyetemi hallgatónaként a Nyelvtudományi Társaság 1952-es szegedi vándorgyűlésén volt, ahol azt javasolta, hogy változtassák meg a bölcsészképzésben a történeti és leíró nyelvészet oktatását úgy, hogy ne egyszerűen idői sorrend legyen köztük, előbb az egyik, aztán a másik, hanem előttük egy általános, elméleti keretet kellene tanítani a nyelv szinkrón és a diakrón oldalainak összefüggéseiről. Miért éppen ezt vetette fel? 57 évvel később annyit mondott erről, hogy azért, mert így jobb lett volna a hallgatónak, mélyebb képet adhatott volna, mert a szinkrón nyelvet leíró túl „simának” láthatja a nyelvet, a diakróniát leíró pedig nehezebben éri el a történeti rendszer-metszeteket. Itt érhető tetten először az, ami aztán egész munkás életében motiválhatta, nagyon egyszerűnek tűnő dolog: az, hogyha az emberek számára a dolgok jobbá tehetőek, akkor tegyük is azokat jobbá.

3. 1953. július 15-től volt hivatalosan munkatársa az MTA Nyelvtudományi Intézetének, később osztályvezetője lett, majd tudományos tanácsadója, 2000. december 31-ig. Az 1953 és 1957 közti években alakult ki – ahogy ő mondta – a felfogása a különféle kérdésekről és azok nyelvi vonatkozásairól. Lenyűgözték a nyelvek és rendszereik, de ennél több érdekelt: a nyelv és az ember, meg a nyelvek és az emberek. Mindez az ő számára egyszerre jelentett problémákat és feladatokat, melyekhez a nyelvészet művelése révén férközött közel. A legelső probléma talán az ötvenes évekbeli magyarországi nyelvtudomány világtól elzártága volt. Akkor még egy ideig nem vehettek részt a nemzetközi szellemi élet pezsgésében, kimaradtak a korabeli kultúra teremető kríziseiből. Ez a kor legnagyobb magyar nyelvészeit is nyomasztotta. Szépe úgy látta, hogy az akár drámai

változások vagy éppen kulturális krízisek nem ártnak egyetlen kultúra történetének sem. Azt mondta: „azért nem ártnak, mert összefogják azokat az embereket, akik nagy felelősséggel azt érzik, hogy lehetne egy dolog jobb, és ha így van, akkor csináljuk úgy, hogy legyen jobb”. Barátjával, Fónagy Ivánnal elmentek a börtönből néhány évvel korábban kiszabadult Szalai Sándor szociológus előadásaira, melyek témája a matematikai logika volt. Szalai ekkor már ismerte Chomsky munkásságát, és ő adta Szépe kezébe Chomsky első könyvét. Ez volt a magyarországi generatív nyelvészet startja. Saussure és a prágai iskola után itt találta meg Szépe azt a pontot, ahol be lehetett kapcsolódni a világ szellemi életének egy izgalmas vonulatába. Nem hitt semmilyen megváltó tudományos eszmében, mindig hangsúlyozta nyelvészeti tudásunk korlátait. De alaposan kipróbálta a generatív modellt, például innovatív tanulmányt írt a lexikon komponens helyéről, a nominális mondatról, elkészítette az első magyar generatív fonológiát, a topic-comment tagolódás és a szórendi változatok jelenségkörét beleillesztette a magyar generatív szintaxisba. A kompetencia és performancia megkülönböztetése termékenynek bizonyult az irodalomelmélet, a folklór, a pszichológia, a szemiotika és más társadalomtudományok számára is, egy sor interdiszciplináris kutatás indult meg a 60-as, 70-es években. Szépe ott volt mindenütt. Ezek a küzdelmes évek szerencsésen és győzedelmesen zajlottak le. Szépe nem volt egyedül, nyelvészek, irodalmárok, pszichológusok, szemiotikusok, filozófusok, néprajztudósok, matematikusok, fizikusok lettek szövetségesei. Szerencsés volt az is, hogy az USA-ban Lotz János megszervezte a Ford-ösztöndíjat, melynek révén kiváló magyar társadalomtudósok jutottak el az élvonalbeli amerikai egyetemekre. Európa után Amerika is elérhető lett a magyar nyelvészet számára, ezt már nem lehetett visszafordítani. Telegdi Zsigmonddal közösen 1964-ben megalapítják az ELTE BTK Általános és alkalmazott nyelvészet szakját. Kurzusai legendások voltak, hallgatóiból egy új nyelvész-nemzedék került ki, melynek tagjai majd egyetemi tanszékeken, a Nyelvtudományi Intézet Strukturális és Alkalmazott Nyelvészeti Osztályán viszik tovább azt, amit Szépétől kaptak. Ez boldog-ságos feladat volt, mert Szépe nemcsak nyelvészetet tanított, hanem közösséget szervezett, egyenrangú tagokból álló tudományos csapatot a korszerű nyelvészet közösségben történő, kreatív művelésére. Szerencsém volt, én is tagja lehettem ennek a csapatnak.

Hogyan tanított minket? Nemcsak azt mondta el, hogy ő vagy mások a legfrissebb munkáikban mire jutottak, hanem részletesen és hangsúlyosan azt is, hogy mit nem tudunk, milyen meg nem válaszolt kérdések vannak az adott témával kapcsolatban. Vitát provokált, véleményeket, javaslatokat követelt. Azt mondta: „a válaszokat nem biztos, hogy tudni kell, de a kérdéseket igen”. A legösztönzőbb az a pedagógia, amely megmutatja egy-egy tudományterület határait és korlátait is. És megtapasztalhattuk a tudományos eredetiség varázsát, nemességét, becsületet, erkölcsöt, kritikát és önkritikát, öniróniát, szerénységet és becsvágyat, a tevékeny, aktív emberszeretetet, a gyengék pártfogását, a hátrányos helyzetűek segítségét, a hülyék és zsarnokok kinevetését és megvetését. Jó és könnyű volt tőle tanulni. Önmagát ugyanolyan élesen kritikus szemmel nézte, mint a világot, soha nem rejtegette saját hibáit, gyengeségeit, sőt, kifejezetten hangsúlyozta őket, mindez része volt zseniális eredetiségének. Tudom, hogy akik tanítványai voltak több nemzedéken át, ilyen emlékeket őriznek róla.

4. Mivel Szépe Györgyöt nem pusztán a modern nyelvészet érdekelte önmagában, hanem a nyelv és az ember viszonyának teljessége, ezért mélyen átérezte a nyelv kapcsán

kifejeződő közösségi és egyéni hátrányok, hiányok csapdáit, az uralmi és alávetettségi helyzetek nyelvhasználati következményeit. A korabeli szociológiával szinkronban égető problémát és feladatot jelentett számára a társadalmi nyelvi hátrányok enyhítése, az óvodai és közoktatásbeli anyanyelvi nevelés megújítása. Tűrhetetlenné érezte, hogy az iskola leképezze, sőt felerősítse a szociokulturális hátrányokat, többek között az iskolai anyanyelvi nevelés merev, elavult rendszere révén. A 70-es évek elején a közoktatás tartalmát és módszereit radikálisan újragondoló szellemi mozgalom indult, melyben találkozott a komplex matematika mozgalma (Varga Tamás, Péter Rózsa, Dienes Tamás), a természettudományos nevelés újragondolása (a kísérletezés és a modellek irányában: Marx György), a Kodály-módszer igazi arcát megjeleníteni kívánók (Kokas Klára), az új irodalmi nevelési elgondolások (Szabolcsi Miklós és munkatársai), valamint az anyanyelvi nevelés megújítása, előbb középfokon, majd az általános iskolában (Szépe György és a Fiatal nyelvészek munkaközössége). A mozgalom egészen különleges módon intézményesült, mögéje állt Szentágothai János, a világhírű agykutató, az MTA akkori elnöke. Megalakították az MTA Elnökségi Közoktatási Bizottságát, melynek titkára, de főként lelke, motorja volt Szépe György. Az emberi képességek fejlesztését nem tantárgyakban, hanem képesség- és műveltségterületeken, összefüggő rendszerben gondolták végig, és több évtizedes távlatokra tekintettel fogalmazta meg a Bizottság a konkrét javaslatait, amiket a „Műveltség az ezredfordulón” című kötet foglalt össze. Mindez inspirációt és támogatást jelentett az iskolát jobbá tenni akaró tanárok és kutatók számára. Egy sor vadonatúj tanítási programot írtak meg és kezdtek el tanítani vállalkozó szellemű iskolákban, köztük radikálisan új és hatékony programokat a középiskolai és az általános iskolai anyanyelvi és kommunikációs nevelés számára. A szerzők között ott volt az a fiatal nyelvész közösség, melynek tagjai Szépe György tanítványai és munkatársai voltak.

5. Sajnos az új anyanyelvi nevelési programokat a régi pedagógiához kötődő érdekcsoportok a 80-as években fokozatosan kiszorították, kifulladásztották. A vállalkozás mégsem volt eredménytelen. A közoktatás modernizálása sára irányuló programok felvetették a tanárképzés korszerűsítését, a felsőoktatás megújítását. Szépe György a korábban felvállalt feladatokat új keretben törekedett megoldani. Egyik kezdeményezője és kivitelezője volt annak, hogy a 80-as évek elején az akkori legjobb magyarországi főiskolát, a Pécsi Tanárképző Főiskolát egyetemmé alakították át, és azon belül bölcsészkart hoztak létre. Bonyolult munka volt. Felépítette a Nyelvtudomány Tanszéket (melyben magyar nyelvészetet és általános nyelvészetet egyaránt tanítottak), majd a 90-es években az Alkalmazott Nyelvészet Doktori Programot. Egyik fontos törekvése az volt, hogy a közoktatást segítse, támogassa a felsőoktatás oldaláról a tanárok mindennapi munkáját is és a lehetséges kutató tevékenységüket is. Voltak, akik ezt nem nagyon értették. Fanyalogtak, „minek ennyi pedagógus egy alkalmazott nyelvészeti doktori programba” – mondogatták. Pedig Szépeének volt igaza, mert a tudományt és társadalmi környezetét egyszerre tekintve, társadalmilag hasznos nyelvészetet is akart (természetesen nem a teoretikus nyelvészet helyett, hanem mellette és vele kölcsönhatásban). Gondolt például azoknak a tanároknak a szellemi támogatására, akik sokszorosan hátrányos helyzetű településeken igyekeztek kialakítani és követni újító, jobbító tanítási elképzeléseiket, szembekerülve sokszor az értetlen önkormányzattal és értetlen szülőkkel. Ekkor támogatásul mögöttük ott lehetett egy egyetemi program, a maga tekintélyével.

6. Szépe György hű maradt ahhoz, hogy a nemzetközi szellemi mozgalmaknak részeseiként létezzünk. A 80-as évek közepétől a nyelvi jogok, a nyelvi politika és a nyelvi tervezés foglalkoztatja. Az európai nyelvi politika alap gondolatainak itthoni úttörőjévé vált. Javaslati, szellemisége tükröződnek a „Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai chartájá”-ban (Strasbourg, 1992) és egyik aláírója volt „A Nyelvi Jogok Egyetemes Nyilatkozatá”-nak. (Barcelona, 1996). Úttörő volt Magyarországon annak kifejtésében, hogy az anyanyelv szabad használata alapvető emberi jog, amely – többek között – magában foglalja az anyanyelv zavartalan elsajátítását a családi otthonban, a magánszférában, valamint a közösség által fenntartott intézményekben, és valamennyi oktatási intézményben (az elemi iskolától a posztgraduális képzésig), továbbá tartalmazza az anyanyelvnek mint állampolgári jognak a gyakorlását a politikai, kulturális és egyházi élet valamennyi fórumán és a hivatalok által fenntartott szolgáltatások területén. Szépe hangsúlyozta: ez természetesen nemcsak egyéni, hanem közösségi jog is, melynek érvényesítésében elsősorban magukat az érintett csoportokat tekintette illetékesnek. Szót emelt a magyarországi jelnyelv elismertetéséért és használatáért is.

7. Soha nem adta fel azt az elképzelését, amely az anyanyelvi nevelés új rendszerű fejlesztésére irányult. Előadásiban újra és újra visszatért a közoktatásbeli anyanyelvi nevelés modernizációjának szükségességére és arra, hogy ebben a nyelvtudománynak alapvető szerepet kell kapnia, mert az anyanyelv – agyi-neurológiai szempontból éppen úgy, mint a társas-közösségi funkciók szempontjából – más iskolai tárgyhoz nem hasonlítható tudáson és emberi képességen alapul, melyet az őt magyarázó tudomány eredményei alapján kellene gondozni az iskolában. Felismeri a magyar társadalom részekre szakadását az internet korában: bemutatja, hogy miközben a társadalom körülbelül egyharmada közel áll a funkcionális analfabetizmushoz, addig a másik harmada a papirkorszakban él, és csak a harmadik harmada jutott el az elektronikus korszakba. Ezt kezelni kell, ezen segíteni kell, hangsúlyozta.

8. Intézményeket teremtő munkája éppoly eredeti és úttörő volt, mint kutató munkássága. A pécsi egyetemi bölcsészkar alapítói között volt, korszerű nyelvészet szakokat hozott létre két egyetemen is, meg doktori programot. Kutatóintézeti osztályokat és nyelvész munkaközösségeket teremtett, testületek motorja és menedzselője volt. Több fontos periodika, illetve azzá vált kiadvány egyik alapítója („Általános Nyelvészeti Tanulmányok”, „Modern Nyelvoktatás”). A Magyar Alkalmazott Nyelvészek és Nyelvtanárok Egyesületének alapítója és elnöke. Lehetetlen vállalkozás volna számot adni azokról a nemzetközi és hazai konferenciákról, találkozókról melyeknek az ötlete tőle származott, melyeket ő talált ki és szervezett meg.

9. Élete során sokszor írt pályatársakról. A 90-es évektől ez egyik központi érdeklődési területévé vált. A nyelvészetet művelő emberek sorsát vette tehát szemügyre és a nyelvészeti munkásokét (a szerényen szolgáló, nélkülözhetetlen kutatókét) portrékban, egyetemi előadássorozataiban. Bár a konvenciókat mélyen értette és tisztelte, a portrékban nem követte őket. Ezek olyan grafit rajzok (nem fényképek), melyekben a szigorúan tárgyilagos megállapítások és a személyes megjegyzések váltogatják egymást, meghatva és elgondolkoztatva az olvasót. Portréiban valahogy ott volt, benne volt ő maga is. Figyel-

jük csak, miképpen magyarázza „Telegdi Zsigmond boldogságos emlékezete” (NyK. 95. 1996–1997: 201–7) című visszaemlékezésében magát a címet. Idézem:

„Megemlékezésem címében a »boldogságos« szó szerepel; ezt adtam meg az emlékülés előtt is: a programban a »boldog« szó jelent meg (gondolom, hogy a rendezők nem találták helyénvalónak az általam kért vallási konnotációjú szót). Én azonban nagyon is szándékosan használom ezt a szót: valahogy jelzi Telegdi Zsigmondnak alázatos és derűs személyiségét. Tavaly december körül egyébként is nagyon foglalkoztatott a boldogság kérdése. Eszembe jutott Fokos Dávid – szintén páratlanul szerény – finnugor nyelvész reagálása, amikor a Magyar Nyelvtudományi Társaságban felköszöntötték 90. születésnapja alkalmából. Fokos Dávid azt mondta, hogy elsősorban azért boldog, mert – ahogy látja – a felköszöntöket boldoggá teszi, hogy őt felköszönthetik (s azt hiszik, hogy ezáltal őneki is boldogságot okoznak). [Bekezdés.] Telegdi Zsigmond ennél egyszerűbben fejezhette volna ki magát hasonló szituációban. Először is azt mondta volna, hogy »Nahát«, – ez őneki egyik kedvenc szava volt. Az ő boldogsága ugyanis kevésbé volt biedermeier jellegű. Némi gondolkodás után – azt hiszem – elismerte volna, hogy boldog ember, de – s ez ismét csak feltevésem – elkezdte volna elemezni, hogy miben is áll ez: legalább egy objektív és egy szubjektív oldalt próbált volna meg szétválasztani. [Bekezdés.] Boldogságának objektív – tudománytörténeti – aspektusa, ha súghatnék neki, az volt, hogy kompromisszumok nélkül kereste az igazságot (botlások meg tévedések között is, sokat kockáztatva). A szubjektív ok pedig – ezt még inkább halk találgatásként mondom – az lehetett, hogy előmozdított fontos ügyeket (kollégáinak és tanítványainak társaságában).” (I. m. 207.)

10. Szépe György útját a dolgok jobbá tétele jegyében járta be. A modern nyelvtudomány egyik úttörőjeként bekapcsolta a magyarországi nyelvészeti és társadalomtudományi gondolkodást a nemzetközi szellemi életbe. Ezt megjelenítette a felsőoktatásban, a nyelvészképzésben. Ő maga is szellemi mozgalmakat indított el a társadalmi és a nyelvi hátrányok enyhítésére a közoktatásban, az anyanyelvi nevelésben és az idegennyelv-oktatásban. Ez vezette el a nyelvi tervezés és nyelvpolitika témáihoz. Majd az eszmék és intézmények után magukat a nyelvészetet művelő embereket, az ő sorsukat mutatta meg a portréiban. Ezáltal önmagát is, saját, megtett útját is értelmezte úgy, hogy mindig előremutató tanulságokkal szolgált, rámutatott az erkölcs és a kultúra elveire.

Szépe György szabadszellemű, bátor ember volt, aki követte önnön tehetségének törvényeit, saját belső parancsait, és közben önzetlenül megajándékozott minket a tanulságokkal kutatásról, emberről, sorsról, közösségről. Tanítványai lehettünk és dolgozhattunk vele. Munkássága része az egyetemes kultúrának.

BÁNRETI ZOLTÁN

Jean Perrot (1925–2011)

A francia nyelvészeti élet egyik meghatározó alakja, a franciaországi hungarológia és finnugrisztika kimagasló művelője távozott el körünkől Jean Perrot személyében.

jük csak, miképpen magyarázza „Telegdi Zsigmond boldogságos emlékezete” (NyK. 95. 1996–1997: 201–7) című visszaemlékezésében magát a címet. Idézem:

„Megemlékezésem címében a »boldogságos« szó szerepel; ezt adtam meg az emlékülés előtt is: a programban a »boldog« szó jelent meg (gondolom, hogy a rendezők nem találták helyénvalónak az általam kért vallási konnotációjú szót). Én azonban nagyon is szándékosan használom ezt a szót: valahogy jelzi Telegdi Zsigmondnak alázatos és derűs személyiségét. Tavaly december körül egyébként is nagyon foglalkoztatott a boldogság kérdése. Eszembe jutott Fokos Dávid – szintén páratlanul szerény – finnugor nyelvész reagálása, amikor a Magyar Nyelvtudományi Társaságban felköszöntötték 90. születésnapja alkalmából. Fokos Dávid azt mondta, hogy elsősorban azért boldog, mert – ahogy látja – a felköszöntöket boldoggá teszi, hogy őt felköszönthetik (s azt hiszik, hogy ezáltal őneki is boldogságot okoznak). [Bekezdés.] Telegdi Zsigmond ennél egyszerűbben fejezhette volna ki magát hasonló szituációban. Először is azt mondta volna, hogy »Nahát«, – ez őneki egyik kedvenc szava volt. Az ő boldogsága ugyanis kevésbé volt biedermeier jellegű. Némi gondolkodás után – azt hiszem – elismerte volna, hogy boldog ember, de – s ez ismét csak feltevésem – elkezdte volna elemezni, hogy miben is áll ez: legalább egy objektív és egy szubjektív oldalt próbált volna meg szétválasztani. [Bekezdés.] Boldogságának objektív – tudománytörténeti – aspektusa, ha súghatnék neki, az volt, hogy kompromisszumok nélkül kereste az igazságot (botlások meg tévedések között is, sokat kockáztatva). A szubjektív ok pedig – ezt még inkább halk találgatásként mondom – az lehetett, hogy előmozdított fontos ügyeket (kollégáinak és tanítványainak társaságában).” (I. m. 207.)

10. Szépe György útját a dolgok jobbá tétele jegyében járta be. A modern nyelvtudomány egyik úttörőjeként bekapcsolta a magyarországi nyelvészeti és társadalomtudományi gondolkodást a nemzetközi szellemi életbe. Ezt megjelenítette a felsőoktatásban, a nyelvészképzésben. Ő maga is szellemi mozgalmakat indított el a társadalmi és a nyelvi hátrányok enyhítésére a közoktatásban, az anyanyelvi nevelésben és az idegennyelv-oktatásban. Ez vezette el a nyelvi tervezés és nyelvpolitika témáihoz. Majd az eszmék és intézmények után magukat a nyelvészetet művelő embereket, az ő sorsukat mutatta meg a portréiban. Ezáltal önmagát is, saját, megtett útját is értelmezte úgy, hogy mindig előremutató tanulságokkal szolgált, rámutatott az erkölcs és a kultúra elveire.

Szépe György szabadszellemű, bátor ember volt, aki követte önnön tehetségének törvényeit, saját belső parancsait, és közben önzetlenül megajándékozott minket a tanulságokkal kutatásról, emberről, sorsról, közösségről. Tanítványai lehettünk és dolgozhattunk vele. Munkássága része az egyetemes kultúrának.

BÁNRETI ZOLTÁN

Jean Perrot (1925–2011)

A francia nyelvészeti élet egyik meghatározó alakja, a franciaországi hungarológia és finnugrisztika kimagasló művelője távozott el körünkől Jean Perrot személyében.

Egyetemi tanulmányait Párizsban végezte. Az *École Normale Supérieure* neveltje volt (1946–1950), klasszika filológiai tanulmányait Michel Lejeune tanítványaként végezte. Ugyanakkor a *Collège de France*-ban Émile Benveniste óráit hallgatta, így közvetlen kapcsolatba került a modern nyelvészet 20. századi francia irányzataival. Az elsőként említett („Ulm utcai”) nevezetes intézményben ismerkedett meg Köpeczi Bélával, aki 1946-ban diáktársa, sőt szobatársa volt. Ez a találkozás ébresztette fel Jean Perrot érdeklődését a magyar nyelv iránt, s ennek korai jeleként már 1947-ben ösztöndíjas tanulmányútra jött Magyarországra, majd 1948-ban magyar diplomát szerzett a Keleti Nyelvek Főiskoláján (ennek mai neve INALCO), ahol a finnugor nyelvek professzora Aurélien Sauvageot volt. Az elsőként választott tudományos irány, a klasszika filológia és közelebről a latin mellé így társult igen korán egy újabb nagy kutatási terület: a magyar és a finnugor nyelvtudomány. Fontos kiemelni, hogy ezekkel együtt és ezek háttérében Jean Perrot egész munkásságában központi szerepet játszik az általános nyelvészet.

1959-ben két doktori értekezést véd meg: az elsőben a latin deriváció egy sajátos kérdéskörét vizsgálja, kiegészítő értekezését pedig a magyar *meg* igekötőnek szenteli; ebből nőtt ki később az a kismonográfia, mely a magyar nyelvtudomány művelői körében első helyen kapcsolódik nevéhez (Adalékok a *meg* igekötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben. Akadémiai Kiadó, Bp., 1966).

Egyetemi pályafutása 1950-ben a Sorbonne-on kezdődik. 1953 és 1960 között a Montpellier-i Egyetemen tanít (elődje itt Lucien Tesnière volt), azután ismét a Sorbonne-on. Professzori kinevezését 1962-ben kapja meg. Az egyetem nagy átszervezése után a Paris 3 – Sorbonne Nouvelle professzoraként végzi sokirányú tevékenységét; az 1960-as évektől itt az Általános és Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Intézet (ILPGA) igazgatója lesz.

Ebben az időszakban szervezi meg a finnugor nyelvek oktatását ezen az egyetemen. 1967-ben létrehozza a Finnugor Tanulmányok Központja (Centre d'études finno-ougriennes) nevű oktatási egységet, ahol magyar és finn vendégtanári helyek is létesülnek. 1985-ben ugyancsak ő alapítja meg (szintén a Paris 3 keretében) az Egyetemközi Hungarológiai Központot (CIEH), mely kutatási és tudományszervezési feladatokat lát el, s melynek 1997-ig ő az igazgatója. Mindez jól mutatja, hogy igazi építő szellem volt, akinek nagyon sokat köszönhet a hungarológia franciaországi intézményrendszere. Az oktatás terén hosszú időn át szoros együttműködés állt fenn két intézmény: a Paris 3 és az INALCO között, melyek közösen látták el a magyar és finn nyelv, irodalom és kultúra tanítását. 1978-tól Jean Perrot a finnugor nyelvek összehasonlító nyelvtanának lett tanára egy nagynevű intézményben (*École Pratique des Hautes Études*, IVe section).

Ez a nagyszabású oktatásszervező tevékenység széles körű tudományszervezési munkával társult. A Párizsi Nyelvtudományi Társaságban (*Société de Linguistique de Paris*) 1979 és 1998 között a titkári (azaz a legmagasabb) tisztséget töltötte be. A Francia Finnugor Társaságnak (ADÉFO) haláláig elnöke volt. Ugyancsak központi szerepet játszott a párizsi finnugrisztika és hungarológia folyóiratainak (*Études finno-ougriennes*, *Cahiers d'études hongroises*) irányításában. Az ő nevéhez fűződik egy kontrasztív szeminárium megszervezése és egy korszerű magyar–francia szótár munkálatainak vezetése (Grimm, Szeged, 2000).

Kutatásainak egyik központi területe a morfoszintaxis. Sokszor hangsúlyozott irányelve a mondat szerkezet kétszintű elemzésének igénye: a szorosan vett szintaktikai viszo-

nyok vizsgálata mellett az is szigorúan nyelvészeti elemzést kíván (a jelölő és a jelölt viszonyának megkerülhetetlen elve alapján), hogy az információ hogyan rendeződik el a mondatban a kommunikáció igényeinek megfelelően. Ennek megközelítéséhez a magyar nyelv („e jól szerkesztett nyelv”) különösen vonzó terepnek bizonyult számára. Ugyancsak fontos kutatási területe volt a kétféle igeragozás kialakulásának a története a magyarban és más rokon nyelvekben, különösen az obi-ugor ágban. Ilyen irányú morfoszintaktikai vizsgálatai rendre megerősítették abban a nézetében, hogy a határozott igeragozás a birtokos személyjelezésből ered. Ennek kapcsán Klemm Antal felfogását máig figyelemreméltónak tartotta. Számos finnugor nyelvnek volt kiváló ismerője. Igen sok olyan kérdést vizsgált (szórend, igeekötők, esetragok stb.), amelyek elemzése során különféle nyelvekből, sőt nyelvcsaládokból merítette példaanyagát. Talán legismertebb műve a széles olvasóközönséghez szóló „La linguistique” című kis kötet (PUF, „Que sais-je?” sorozat), mely magvas, világos és árnyalt képet ad a nyelvészetről. E könyv maradandó értékét mi sem mutatja jobban, mint hogy 1953 óta újra és újra megjelenik, legutóbb 2010-ben...

A magyar nyelvészek körében sok jó barátja volt, akik őrzik személyiségének emlékét. Jómagam három éven át, 1994 és 1997 között mellette dolgozhattam, s közelről megismerhettem. Megragadó volt számomra látásmódjának világossága, a közügyek iránti elkötelezettsége és az a mély emberség, amelyet közeli munkatársai megtapasztalhattak.

KOROMPAY KLÁRA

Róna-Tas András 80 éves*

Tisztelt Ünnepe! Tisztelt Tagtársak! Hölgyeim és Uraim! Mikor Kiss Jenő professzor úr, Társaságunk elnöke felkért a megtisztelő feladatra, hogy köszöntsem kedves tagtársunkat, Róna-Tas András professzor urat 80. születésnapja alkalmából, természetesen azonnal igent mondtam, két okból. Először is Róna-Tas András a magyar nyelvtudomány és keletkutatás jól ismert, megbecsült és értékes életművet alkotó alakja; másodjára pedig az ünnepeltet szerény számításaim szerint is negyvenöt éve ismerem, és e hosszú évtizedek alatt kollegiális kapcsolatunk barátsággá formálódott, amire méltán vagyok büszke.

Hadd kezdjem rögtön egy *déjà vue* érzés felelevenítésével. Idestova majdnem harminc éve, 1982 októberében történt, hogy a hazai orientalisztika akkori nagy doyenjét, sokunk tanárát és mesterét, Ligeti Lajost ünnepeltük a Bölcsészkar Piarista közti épületének tanácstermében. Az ünnepelt akkor is nyolcvan éves volt, és a sok köszöntő végén egy 36 éves fiatalember jött, ez lennék én, aki a fiatal tanítványok nevében üdvözölte a mestert. Mutatis mutandis, a mostani helyzet is hasonló, egy „apró” különbséggel: harminc év telt el közben, s az egykori „zöldfülű”-ből öregező professzor kolléga lett. „Eheu, fugaces labuntur anni...”

Ünnepeltünknek, Róna-Tas András professzor úrnak talán elege is van már a sok ünneplésből, de elnézését kérjük, hiszen a Magyar Nyelvtudományi Társaság, minden ma-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2012. május 22-i felolvasó ülésén.

nyok vizsgálata mellett az is szigorúan nyelvészeti elemzést kíván (a jelölő és a jelölt viszonyának megkerülhetetlen elve alapján), hogy az információ hogyan rendeződik el a mondatban a kommunikáció igényeinek megfelelően. Ennek megközelítéséhez a magyar nyelv („e jól szerkesztett nyelv”) különösen vonzó terepnek bizonyult számára. Ugyancsak fontos kutatási területe volt a kétféle igeragozás kialakulásának a története a magyarban és más rokon nyelvekben, különösen az obi-ugor ágban. Ilyen irányú morfoszintaktikai vizsgálatai rendre megerősítették abban a nézetében, hogy a határozott igeragozás a birtokos személyjelezésből ered. Ennek kapcsán Klemm Antal felfogását máig figyelemreméltónak tartotta. Számos finnugor nyelvnek volt kiváló ismerője. Igen sok olyan kérdést vizsgált (szórend, igeekötők, esetragok stb.), amelyek elemzése során különféle nyelvekből, sőt nyelvcsaládokból merítette példaanyagát. Talán legismertebb műve a széles olvasóközönséghez szóló „La linguistique” című kis kötet (PUF, „Que sais-je?” sorozat), mely magvas, világos és árnyalt képet ad a nyelvészetről. E könyv maradandó értékét mi sem mutatja jobban, mint hogy 1953 óta újra és újra megjelenik, legutóbb 2010-ben...

A magyar nyelvészek körében sok jó barátja volt, akik őrzik személyiségének emlékét. Jómagam három éven át, 1994 és 1997 között mellette dolgozhattam, s közelről megismerhettem. Megragadó volt számomra látásmódjának világossága, a közügyek iránti elkötelezettsége és az a mély emberség, amelyet közeli munkatársai megtapasztalhattak.

KOROMPAY KLÁRA

Róna-Tas András 80 éves*

Tisztelt Ünnepe! Tisztelt Tagtársak! Hölgyeim és Uraim! Mikor Kiss Jenő professzor úr, Társaságunk elnöke felkért a megtisztelő feladatra, hogy köszöntsem kedves tagtársunkat, Róna-Tas András professzor urat 80. születésnapja alkalmából, természetesen azonnal igent mondtam, két okból. Először is Róna-Tas András a magyar nyelvtudomány és keletkutatás jól ismert, megbecsült és értékes életművet alkotó alakja; másodjára pedig az ünnepeltet szerény számításaim szerint is negyvenöt éve ismerem, és e hosszú évtizedek alatt kollegiális kapcsolatunk barátsággá formálódott, amire méltán vagyok büszke.

Hadd kezdjem rögtön egy *déjà vue* érzés felelevenítésével. Idestova majdnem harminc éve, 1982 októberében történt, hogy a hazai orientalisztika akkori nagy doyenjét, sokunk tanárát és mesterét, Ligeti Lajost ünnepeltük a Bölcsészkar Piarista közti épületének tanácstermében. Az ünnepelt akkor is nyolcvan éves volt, és a sok köszöntő végén egy 36 éves fiatalember jött, ez lennék én, aki a fiatal tanítványok nevében üdvözölte a mestert. Mutatis mutandis, a mostani helyzet is hasonló, egy „apró” különbséggel: harminc év telt el közben, s az egykori „zöldfülű”-ből öregező professzor kolléga lett. „Eheu, fugaces labuntur anni...”

Ünnepeltünknek, Róna-Tas András professzor úrnak talán elege is van már a sok ünneplésből, de elnézését kérjük, hiszen a Magyar Nyelvtudományi Társaság, minden ma-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2012. május 22-i felolvasó ülésén.

gyar filológiai társaság legfontosabb „anyaintézménye”, nem maradhat ki egy ilyen jeles eseményből.

Róna-Tas András 1931. december 30-án született Budapesten értelmiségi családban. Középiskolai tanulmányait a Cisztercita Gimnáziumban végezte 1950-ben, melyet még előtte egy évvel államosítottak. Némi kerülővel jutott be az egyetem néprajz szakára, ahol később tibetit, mongolt és törököt is elkezdett tanulni. Az 50-es évek egyetemének bölcsészkarán még a háború előttről ottmaradt kiváló professzorok tevékenykedtek, így Róna-Tas András a legjobbaktól tanulhatta a filológia és nyelvészet rejtelmait: Ortutay Gyulától és Tálasi Istvántól, Németh Gyulától és Ligeti Lajostól, valamint Maróth Károlytól és Szabó Árpádtól. Ligeti Lajos személye és tudományos munkássága volt rá legnagyobb hatással, melynek nyomait későbbi munkásságának területein jól tetten érhetjük. 1957-ben sikerült Mongóliába kijutnia terepmunkára, ottani tapasztalatairól „Nomádok nyomában” című könyvében számolt be. Először mongol és tibeti nyelvészeti témákkal foglalkozott, majd akadémiai doktori disszertációját 1971-ben a nyelvrokonság elmélete és a török–mongol nyelvviszony témakörében védte meg. E téma szempontjából a legfontosabb török nyelv a csuvas, mely a régen kihalt bolgár–török nyelvnek egyedül fennmaradt mai változata, így ennek kutatására egy hosszú évtizedet fordított: a 60-as–70-es években több kutatóúton járt kint a csuvasoknál és más Volga-vidéki török népnél. 1974-ben a szegedi egyetemen nevezték ki egyetemi tanárnak, s ezzel vette kezdetét az a hosszú, több évtizedes munka, amelynek során Róna-Tas András szinte a semmiből egy jelentős turkológiai és altajisztikai központot hozott létre, mely az altajisztikának Budapest mellett másik fontos magyarországi központja lett. Az ő esetében, ha azt mondjuk, hogy iskolát teremtett, nem üres udvariasság, hanem inkább „understatement”. Tanítványok és későbbi kiváló tudósok garmadáját nevelte ugyanis, tanítványai közül kettő lett később egyetemi tanár. Mindezt kiváló előadó-képességével, lankadatlan aktivitásával és szívós türelmével tudta létrehozni.

De a tudós és iskolateremtő tanár szerepéhez a rendszerváltozás után egy harmadik funkció is társult, a közéleti emberé. Élve az új világ adta szabadabb lehetőségekkel, 1990–1992 között vállalta a szegedi egyetem rektori tisztét, hogy nagyarányú reformokba kezdhesen, majd hosszú éveken át (1993–1999) fáradozott, hogy a Magyar Akkreditációs Bizottság létrejöhesen és működőképes legyen. Az ő elnöksége a MAB-ban egy egész korszakot határozott meg a hazai tudományos minősítés történetében.

A tudós, a nevelő és a közéleti ember szerepének felvillantása után nem mehetünk el végül szó nélkül, hogy tudós életművéről (egy tudós legfontosabb tevékenységéről) ne ejtsünk pár szót. Terjedelmes életművéről természetesen nem tudunk itt számot adni, de két könyvről feltétlenül szólnunk kell. Mindkettő az elmúlt 15 év terméke, bizonyítván ezzel a régi igazságot, hogy a mi tudományunkban a hatvan éves kor utáni évek sokszor a legtermékenyebbek. Az egyik „A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe” (Balassi Kiadó, Bp., 1996; 2. javított és bővített kiadás: 1997; uez angolul: „Hungarians and Europe in the early Middle Ages. An introduction to early Hungarian history” CEU Press, Bp., 1999) és a másik az „West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian 1–2.” (Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 2011). Mindkét munka a magyar múlt kérdéseivel foglalkozik, s mindkét munkának angol nyelvű kiadás is biztosítja, hogy ez a sajtóságosan magyar tematika a nemzetközi szakirodalomban is visszhangot vessen és beépüljön.

Ligeti Lajostól tanultuk, hogy sohasem a mű témája, hanem a szemlélet, a kidolgozás mikéntje és a módszer tehet valamit provinciálissá. Ligeti egész életműve, s most Róna-Tas Andrásé is ezt a komoly igazságot példázza: magyar témáról írtak a korszak legmagasabb tudományos szintjén. Utóbbi könyve, mely terjedelmében is monumentális (1494 oldal) mindössze egy éve jelent meg, s méltán nevezhetjük úttörőnek. Hosszú évtizedekre szabja meg e téma kutatását, mint ahogyan a nagy előd Gombocz Zoltán „Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache” című munkájának (Helsinki, 1912) is éppen száz évet kellett várnia, hogy most Róna-Tas András munkája kiválhatóvá tegye az ő klasszikus feldolgozását.

Az opus magnum hát készen áll, de nem hinném, hogy ünnepeltünk a babérjain nyugodna. Kutató természetű és energikus egyénisége még biztos sok értékes tanulmánnyal fog bennünket megajándékozni. Egészséges, tevékeny és boldog életet kívánunk Róna-Tas András professzornak kedves felesége és hat unokája társaságában még sok esztendőn át. Tisztelt Professzor úr, kedves András, az Úristen éltesse sokáig!

VÁSÁRY ISTVÁN

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Bereg megye 1570. évi személynevei*

György – *Farnos*: Ant. *giörg*; **Kereczen**: Alb. *Georgh*; **Munkacz**: San. *Giörgy*; **Nag Musaj**: Cl. *Gorgh*; **Papi***: El., St. *Georgh*; **Papi****: R. Ant., Em. *Gorgh*; **Som**: R. Fr. *Georg*; **Wary**: Lau. *Georgh*. < Martirológiumi személynév (CsnSz. 436). Fornoson, Munkácson, Tiszakerecsenyben élő név ma is.

Györkös – *Afzte*: Me. *Gorkeos*. < A *György* név *-kös* képzős alakja (CsnSz. 440).

Gyuris – *Holobina*: Mar. *Guris*; **Surañ**: Fr. *Gwrís*. < Szlovák eredetű: a *Đuraj* ’György’ név rövidüléssel tövén az *-iš* képzős alakja (MIZSER 2007b: 82).

Gyurkó – *Podheren*: Jo. *Gyurko*. < 1. magyar: a *György* név becézett alakja (CsnSz. 442), 2. szlovák: a *Đuraj* név becézett alakja (MIZSER 2007b: 82).

Gyuró – *Tiadar*: Cl. *Gwro*. < 1. ’gyűrással foglalkozó’, 2. a *György* becézett alakja (CsnSz. 442), ez utóbbi szlovák is lehet.

Gyürei – *Balafe*: Mar. *Gwrei*. < ’Gyüre, Szabolcs megyei faluból való’ (CsnSz. 443).

Hadar – *Cziomonía*: Amb., Mar., Pe. *Hadar*. < 1. ’csapkod, verdes, szaporán beszél’, 2. ’a kasza nyelének a két fogantyú közötti része’, 3. ’a szélmalom karbantartási eszköze’ (MIZSER 2008a: 40). Csongorban élő név ma is.

Hagymási – *Wary*: Jo. *Hagmasi*. < ’Hagymás, Bihar, Közép-Szolnok, Torda megyei faluból való’ (CsnSz. 446).

Hajdú – *Berekßaß*: Me. *Haidu*; **Feiercze**: Jo. *Haidu*. < ’marhapásztor; gyalogos katona’ (CsnSz. 447–8). Beregszászon ma is élő név.

Hajnal – *Cziapoczka*: Dominicus *Halynal*; **Munkacz**: Mi. *Hainal*. < ’koránkelő’ (CsnSz. 448).

* L. MNy. 2012: 378–81.

Ligeti Lajostól tanultuk, hogy sohasem a mű témája, hanem a szemlélet, a kidolgozás mikéntje és a módszer tehet valamit provinciálissá. Ligeti egész életműve, s most Róna-Tas Andrásé is ezt a komoly igazságot példázza: magyar témáról írtak a korszak legmagasabb tudományos szintjén. Utóbbi könyve, mely terjedelmében is monumentális (1494 oldal) mindössze egy éve jelent meg, s méltán nevezhetjük úttörőnek. Hosszú évtizedekre szabja meg e téma kutatását, mint ahogyan a nagy előd Gombocz Zoltán „Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache” című munkájának (Helsinki, 1912) is éppen száz évet kellett várnia, hogy most Róna-Tas András munkája kiválhatóvá tegye az ő klasszikus feldolgozását.

Az opus magnum hát készen áll, de nem hinném, hogy ünnepeltünk a babérjain nyugodna. Kutató természetű és energikus egyénisége még biztos sok értékes tanulmánnyal fog bennünket megajándékozni. Egészséges, tevékeny és boldog életet kívánunk Róna-Tas András professzornak kedves felesége és hat unokája társaságában még sok esztendőn át. Tisztelt Professzor úr, kedves András, az Úristen éltesse sokáig!

VÁSÁRY ISTVÁN

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Bereg megye 1570. évi személynevei*

György – *Farnos*: Ant. *giörg*; **Kereczen**: Alb. *Georgh*; **Munkacz**: San. *Giörgy*; **Nag Musaj**: Cl. *Gorgh*; **Papi***: El., St. *Georgh*; **Papi****: R. Ant., Em. *Gorgh*; **Som**: R. Fr. *Georg*; **Wary**: Lau. *Georgh*. < Martirológiumi személynév (CsnSz. 436). Fornoson, Munkácson, Tiszakerecsenyben élő név ma is.

Györkös – *Afzte*: Me. *Gorkeos*. < A *György* név *-kös* képzős alakja (CsnSz. 440).

Gyuris – *Holobina*: Mar. *Guris*; **Surañ**: Fr. *Gwrís*. < Szlovák eredetű: a *Đuraj* ’György’ név rövidüléssel tövén az *-iš* képzős alakja (MIZSER 2007b: 82).

Gyurkó – *Podheren*: Jo. *Gyurko*. < 1. magyar: a *György* név becézett alakja (CsnSz. 442), 2. szlovák: a *Đuraj* név becézett alakja (MIZSER 2007b: 82).

Gyuró – *Tiadar*: Cl. *Gwro*. < 1. ’gyűrással foglalkozó’, 2. a *György* becézett alakja (CsnSz. 442), ez utóbbi szlovák is lehet.

Gyürei – *Balafe*: Mar. *Gwrei*. < ’Gyüre, Szabolcs megyei faluból való’ (CsnSz. 443).

Hadar – *Cziomonía*: Amb., Mar., Pe. *Hadar*. < 1. ’csapkod, verdes, szaporán beszél’, 2. ’a kasza nyelének a két fogantyú közötti része’, 3. ’a szélmalom karbantartási eszköze’ (MIZSER 2008a: 40). Csongorban élő név ma is.

Hagymási – *Wary*: Jo. *Hagmasi*. < ’Hagymás, Bihar, Közép-Szolnok, Torda megyei faluból való’ (CsnSz. 446).

Hajdú – *Berekßaß*: Me. *Haidu*; **Feiercze**: Jo. *Haidu*. < ’marhapásztor; gyalogos katona’ (CsnSz. 447–8). Beregszászon ma is élő név.

Hajnal – *Cziapoczka*: Dominicus *Halynal*; **Munkacz**: Mi. *Hainal*. < ’koránkelő’ (CsnSz. 448).

* L. MNy. 2012: 378–81.

- Hal** – **Gath**: Amb., Ben. *Hal*. < Nyilvánvalóan a halászatra vonatkozik.
- Halábori** – **Bolcziu**: Th. *Halabori*; **Halabor**: Th. *Halabori* birtokos. < 'Halábor, Bereg megyei faluból való' (CsnSz. 449).
- Halász** – **Bolcziu**: Jo. *Halasz*; **Gulacz**: Pe. *Halasz*; **Matthius**: Val. *Halasz*. < Foglalkozásnév (CsnSz. 450–1). Mátyuson ma is élő név.
- Hamvas** – **Berekfaß**: Mar. *Hamhas*. < 1. 'hamuszürke' (CsnSz. 453), 2. 'hamuzsír-készítő' (MIZSER 2007–2008: 143).
- Hance** – **Nag Dobos**: R. Amb. *Hance*. < Német eredetű: *Johannes* > *Hanze* (GOTT-SCHALD 1971: 354).
- Hagyés** – **Nag Dobos**: St. *Hagies*. < Valószínű elírás a *Hegyés* helyett: 'büszke, gögös, öntelt, délceg' (CsnSz. 466).
- Handa** – **Batthiu**: Ant. *Handa*. < Valószínűleg az *Anda* (< *András*) név írásváltozata (CsnSz. 453).
- Hangya** – **Nag Dobos**: Th. *Hangia*. < Metaforikus tulajdonságot jelölhet (CsnSz. 454).
- Hánya** – **Namén**: Jo. *Hanya*. < Feltehetően a *hány* ige folyamatos melléknévi ige-neve: 'hányó'.
- Hartyán(y)i** – **Gulacz, Tiудар**: Cas. *Hartanj* birtokos. < 'Hartyán, Nógrád, Pest megyei faluból való' (CsnSz. 460).
- Hatvani** – **Barlobas, Jand**: Jo. *Hatuanj* birtokos; **Nag Dobos**: St. *Hatuani*. < Több *Hatvan* nevű helység közül a Közép-Szolnok, Heves megyei település a legvalószínűbb névadó (CsnSz. 462).
- Hegedős** ~ **Hegedűs** – **Bene**: St. *Hegedeos*; **Benediki**: Lad. *Gegedeos* (elírás vagy ruszinos ejtés); **Derczen**: Jo. *Hegedws*; **Kereczen**: Mar. *Hegedeos*; **Matthius**: Ben. *Hegedeos*; **Nag Dobos**: Val. *Hegedeos*; **Szernie**: Jo. *Hegedeos*. < 'hegedűn játszó' (CsnSz. 464–6).
- Hegyi** – **Berekfaß**: St. *Hegy*; **Munkacz**: Gr. *Hegy*. < 1. 'Beregszász, Munkács egyik szőlőhegye mellett lakó', 2. 'Hegy, Tarpa határába olvadt községből való' (MIZSER 2007–2008: 147). Beregszászon élő név ma is.
- Herceg** – **Boltrag**: Alb., Nic. *Herczeg*; **Som**: Lau. *Herczeg*. < Méltóságnév (CsnSz. 469).
- Hermann** – **Iuani**: And. *Herman*. < Német személynév (BAHLOW 1967: 232).
- Hete** – **Kaydano**: Th. *Hete*. < 1. világi személynév (CsnSz. 472), 2. puszta helység-név Bereg megyében (MIZSER 2009b: 65).
- Hetei** – **Kis Dobron**: Gr. *Hetej* birtokos. < 'Hete, Bereg megyei faluból való' (CsnSz. 472).
- Hídi** – **Bodolo**: Pa. *Hidy*. < 'a híd mellett lakó' (CsnSz. 474).
- Hod** – **Ztrojyna**: Th. *Hod* kenez. < Valószínűleg a ruszin, ill. szlovák *Hodislav* név rövidülése. Ám ha az ejtése *Hód*, akkor magyar állatnév (CsnSz. 476).
- Hódos** – **Czierneleo**: Sim. *Hodos*. < 'hódfogó, hódvadász' (CsnSz. 476).
- Holcsa** – **Koczoua**: Jo., San. *Holczia*. < A szlovák *hol-* 'kopasz' szó *-ča* közös alakja (MIZSER 2009b: 65).
- Hordozó** – **Namén**: St. *Hordozo*. < A *hír-, kard-, levélhordozó* rövidülése (CsnSz. 479).
- Horvát** – **Bene**: Pe. *Horuat*; **Berekfaß**: Mi. *Goruat* (elírás vagy ruszinos ejtés); **Cziapoczka, Kalnik**: Bal. *Horuat* birtokos; **Kaszon**: Christiani *Horuath* birtokos; **Namén**: Th. *Horuat*. < Népnév (CsnSz. 480–1). Mindhárom helységben élő név ma is.
- Hölgys** ~ **Hölgyes** – **Nag Dobos**: Pa. *Heolgeos*, St. *Heolgies*. < 'menyét- vagy hermelinvadász' (CsnSz. 483).

Husi – **Szernie**: Fr., Luc. *Hussi*. < Valószínűleg a *Hus* világi személynév (ÁSzt. 396) patronimikonképzős alakja.

Huszák – **Zentmiklos**: R. Sim. *Huszák*. < Ruszin eredetű: *зучак* 'libapásztor; lúdnyakú ember' (MIZSER 2007b: 83).

Husztí – **Bolczíu**: Fr. *Huszthi*; **Halabor**: Dem. *Huszthi*. < 'a máramarosi Husztról való' (CsnSz. 486–7).

Iccés – **Dauidhaza**: Em. *Ittzes*. < Az *icce* 'egykori úrmérték' -s képzős alakja' (CsnSz. 488).

Ignácovic – **Putpolodó**: Sim. *Ignaczouics*. < Ruszin név: a magyar *Ignác* patronimikonképzős alakja (MIZSER 2007b: 82).

Ignát – **Ifnete**: Jo. *Ignat*. < Az *Ignác* név ruszin alakja.

Íjgyártó – **Wary**: Me., Th. *Igiarho*. < 'íjat, hajítógépet készítő mester' (CsnSz. 490).

Ilona – **Kalnik**: Jac. *Ilona*. < Martirológiumi női név (CsnSz. 493).

Illyés – **Baloffalua**: Aug. *Illyes*; **Dauidhaza**: Em. *Illyes*; **Ignecz**: Th. *Illies*. < Ószövetségi eredetű név (CsnSz. 491–2, *Illés*).

Imhna – **Zentmiklos**: Lad. *Imhna*. < Ismeretlen eredetű.

Imre – **Boltrag**: And. *Imre*; **Ifnete**: San. *Imre*. < Martirológiumi személynév (CsnSz. 494–5).

István – **Nag Musaj**: Me. *Istvan*. < Újszövetségi, ill. martirológiumi személynév (CsnSz. 500–1).

Izló – **Wary**: Jac. *Iszlo*. < Közelebről meg nem határozott szláv eredetű személynév (FNESz. 1: 638).

Ivaskó – **Ifnete**: Lad. *Iuasko*, *Iuasko* Olexa. < Ruszin eredetű: az *Ivan* beceneve.

Izsák – **Gulacz**: Cas., Jac., Me., Ma., Ma. minor, Mel., Mi., Sim. *Isak*; **Nag Dobron**: Me. *Isak*. < Ószövetségi személynév (CsnSz. 504–5).

Izsnyéti – **Ifnete**: *Isneti* Janos, Nic. *Isneti*. < 'a Bereg megyei Izsnyéterről való' (CsnSz. 505).

Jackó – **Szernie**: Jo., Mar, St. *Jacki*. < Talán a *Jácint* név lengyel beceneve.

Jakab – **Adon**: R. Cl., Mi. *Jacab*; **Hethien**: Sim. *Jacab*; **Papi***: Pe. *Jacab*. < Bibliai személynév (CsnSz. 507). Csonkapapiban, Hettyenben ma is élő név.

Jakcsi – **Bene**: Mi. *Jakcsi* birtokos; **Nag Musaj**: Bal. *Jakcsi* birtokos. < A nevet a CsnSz. (580) is hozza mint a *Jakab* név -csi képzős alakját. Jelen esetben kissé más a helyzet: eredeti nevük *Jakcs* volt (CSÁNKI 1: 423), ezt látták el később -i patronimikonképzővel.

Jaksin – **Vgornia**: Dem. *Jaksin*. < A horvát *Jakša* (a *Jakab* név becézője, Prosvj. 281) -in patronimikonképzővel.

Jaksity – **Takos**: Mar. *Jaksit*. < Horvát eredetű: *Jakša* (< *Jakob*) név -ic patronimikonképzővel.

Jakus – **Munkacz**: Jac. *Jakus*. < A *Jakab* név becézett alakja (CsnSz. 510). Szlovák is lehet.

Jámbor – **Kaszon**: St. *Jambor*. < 'kegyes, jóindulatú, szelíd, türelmes' (CsnSz. 510).

Jándi – **Nag Dobos**: Em. *Jandi*. < 'Jánd, Bereg megyei faluból való' (CsnSz. 511).

János – **Barkafo**: Th. *Janos*; **Barlobas**: Cl. *Janos*; **Boboliftia**: And., Sim. *Janos*; **Farnos**: Lad., Pe. *Janos*; **Kigios**: R. Ben. *Janos*; **Papi****: Pe. *Janos*; **Mocziola**: R. Sim. *Janos*; **Munkacz**: San. *Janos*. < Újszövetségi, ill. martirológiumi eredetű személynév (CsnSz. 513–4).

Jánosi – Berekszaß: Pa. *Janosi*; **Bolecziu:** Jo. *Janossi*. < 1. 'Jánosi, Bereg megyei faluból való', 2. a *János* név patronimikonképzős alakja (CsnSz. 513–4). Beregszászban élő név.

Jaró ~ Járó – Gath: Amb. *Jaro*. < 1. Jaró: a *Járfás*, *Jardán* egyházi nevek -ó képzős alakja, 2. *járó* 'bujdosó; földmérő' (CsnSz. 515). Ma mind a *Jaró*, mind a *Járó* forma él Beregben, Gáton csak a *Jaró* alak.

Jaskovics – Ökörmeßö: St. *Jaskouicz*. < A lengyel *Jasko* (< *Janusz* 'János', SSI. 6: 137) név patronimikonképzős alakja.

Jeremica – Zolyua: Pa. *Jeremicza*. < A ruszin *Jerema* 'Jeremiás' név becézett alakja (MIZSER 2007b: 81).

Jó – Deda: Mi. *Jo*. < 'pozitív tulajdonságokkal rendelkező személy' (CsnSz. 517–8).

Joba – Szuzko: And. *Joba*. < Szlovák eredetű: a *Jób* név -a képzős alakja (MIZSER 2007b: 82).

Jobbágy – Nağ Dobroñ: Vin. *Jobag*. < 'hübéri birtokon gazdálkodó, szolgáltatásokra kötelezett személy' (CsnSz. 518–9).

Joszik – Nağ Dobos: Th. *Joszik*. < A szlovák *Jozef* név -ik képzős alakja.

Józsa – Berekszaß: Em. *Josa*. < Vagy a *József* név -a vagy a *Johannes* név -sa képzős alakja (CsnSz. 522). Ma is élő név.

Juga – Fölsö Vereczke: Mi. *Juga*. < Vagy az ukrán *юза* 'kőd; hóvihar', esetleg a román *iug* 'járom' szó -a képzős alakja (MIZSER 2007b: 84).

Juhász – Bodolo: Em. *Juhasz*; **Deda:** Pe. *Juhasz*; **Gulacz:** St. *Juhasz*; **Nağ Begañ:** Pa. *Juhasz*; **Nağ Dobos:** Fr., Me. *Juhasz*; **Wary:** Th. *Juhasz*. < 'számadó, birkapásztor' (CsnSz. 523–4). Beregdédán, Mezőváriban, Nagybégányban, Nagydoboson ma is élő név.

Jurcsák – Also Vereczke: St. *Jurczyak*. < A szlovák *Juraj* 'György' -čák képzős alakja (MIZSER 2007b: 82).

Jurkó – Czierneleo: Nic. *Jwrko*. < Vagy a ruszin *Юпию*, vagy szlovák *Juraj* -ko képzős alakja (MIZSER 2009b: 65).

Kabolicska – Palhoua: Gr. *Kabaliczko* kenez, R. Laz. *Kabaliczka*, R. Ma. *Kabaliska*. < Ruszin eredetű: 'elnyomott, függőségben levő' (MIZSER 2007b: 83).

Kacsó – Ifnete: Nic., St. *Kaczio*. < A martirológiumi *Kálmán* név -csó képzős alakja (CsnSz. 526–7). Ma is élő név.

Kádár – Bene: Pe. *Kadar*. < 'bodnár, pintér' (CsnSz. 527–8).

Kajdani – Kaydano: Amb. *Caydanj*. < 'a Bereg megyei Kajdanóból való' (CsnSz. 529).

Kajor – Jánd: Dem., Gr., Pe. *Kaor*. < Ruszin eredetű: *каюр* 'egyféle madár'.

Kakas ~ Kokas – Derczen: Me. *kokaø*; **Munkacz:** Mar. *Kakas*. < 'büszke, kötekedő, kevély, gögös, férfias' (CsnSz. 530–1).

Kakukk – Batthiu: Mi. *Kakuk*. < A madár valamilyen tulajdonsága (CsnSz. 532).

Kala – Gath: Jo. *Kala*. < A *Kálmán* név -a képzős alakja (CsnSz. 532).

Kalapács – Nağ Musaj: Gr. *Kalapacz*. < A munkavégzés eszköze (CsnSz. 533).

Kálmán ~ Kálmány – Czetfalua: Alb. *Kalmañ*; **Kaydano:** Dio. *Kalman*. < Martirológiumi személynév (CsnSz. 535). A *Kálmán* Kajdanón ma is él.

Kalmár – Ardo: And. *Kalmar*; **Berekszaß:** Lau., Me., Pa., Pe. *Kalmar*; Mar. *Kavlmar* (!); **Jand:** Ben. *Kalmar*; **Munkacz:** Pe. *Kalmar*; **Naméñ:** Mi. *Kalmar*. < 'kiskereskedő, szatócs' (CsnSz. 536–7). Munkácson, Vásárosnaményban ma is élő név.

Kálnási – *Vgornia*: Jo. *Kalnassi*, birtokos. < 'Kálnás, Sáros megyei faluból való' (CsnSz. 537).

Kálniki – *Czierneleo*: Lad. *Kalniki*. < 'Kálnik, Bereg megyei faluból való' (MIZSER 2009b: 65).

Kaló – *Kereczen*: Lad. *Kalo*. < A *Kálmán* név -ó képzős alakja (CsnSz. 538).

Kamacsi – *Berekβaβ*: Seb. *Kamaczi* Judex. < 'Kamancs, Szerém megyei helységből való'. A *Kamacsi* forma beregi ejtésre utal (MIZSER 2007–2008: 143). Ma is élő név.

Kántor – *Bodolo*: Jo. *Cantor*; *Borsoua*: Mi., St. (kétszer) *Kantor*; *Derczen*: Mi. *Kantor*; *Janosj*: Alb. *Kanthor*; *Kigios*: Alb., Ge., Jo. *Kantor*; *Mocziola*: R. Sophia, St. *Kantor*; *Wary*: Jo. *Kantor*. < 'istentiszteleten, temetésen foglalkozásszerűen éneklő, templomban orgonáló személy' (CsnSz. 543–4). Kígyóson ma is élő név.

Kapás – *Gellenes*: Mi. *Kapas*; *Nag Musaj*: Pe. *Kapás*. < 'kapálást végző személy' (CsnSz. 546).

Kapi – *Wjd*: Jo. *Kapi*. < 'Kapi, Sáros megyei faluból való' (CsnSz. 546).

Kaposi – *Attia*: Nic. *Kaposi*. < 'Kapos, Ung megyei faluból való' (CsnSz. 548–9).

Kardos – *Namén*: Jo., Pe. *Kardos*. < 'kardvívó, kardkovács' (CsnSz. 554). Ma is élő név.

Karikás – *Nag Musaj*: Cas. *Caricas*. < 'kádár, abroncsos' (CsnSz. 555).

Kariton – *Zentmiklos*: Dem. *Kariton*. < Ruszin személynév: *Xapumoh* (MIZSER 2007b: 81).

Karitta – *Zolyua*: Sim. *Karitta*. < Az előző személynév becézett alakja (MIZSER 2007b: 81).

Károly – *Kereczen*: Pe. *Carolh*. < 1. világi/egyházi személynév, 2. 'karvaly' (CsnSz. 555–6).

Károlyi – *Nag Musaj*: Ge. *Karoli*, birtokos. < 'Nagykároly, Szatmár megyei városból való' (CsnSz. 556).

Kaskötő – *Berekβaβ*: Gr. *Kaskeotheo*, Mar. *Kaskeoteo*. < 'kosárfonó' (CsnSz. 558). Ma is élő név.

Kassa – *Davidhaza*: Nic. *Kassa*. < 1. a CsnSz. (557–8) a *kása* szóból vezet le, azaz: 'kásatorró', 2. lehet puszta városnév is (Abaúj megye).

Kassai – *Munkacz*: Nic. *Kassai*. < 'Abaúj megye székhelyéről való' (CsnSz. 558–9).

Kasza – *Kaydano*: Em., Ge. *Kasza*; *Namén*: Jo. *Kasza*. < A *kaszakovács*, *kaszavártó* szavak rövidülése (CsnSz. 559–60).

Kaszonyi – *Kigios*: Dem., Gr. Judex *Kaszonni*; *Marok*: Alb., Mi. *Kaszonni*. < 'Kaszony, Bereg megyei helységből való' (CsnSz. 561).

Kati – *Barkaβo*: Colomanuθ *Kathi*; *Ifnete*: Ma. *Kati*; *Nag Begañ*: Ant. *Kathi*, Val. *Katthi*; *Nag Dobroñ*: Fabianuθ *Kathi*; *Som*: Gr., Mi. *Kathi*. < A martirológiumi *Katalin* becézett formája (CsnSz. 562). Beregsomban ma is élő név.

Katlin – *Nag Dobroñ*: Mar., Ma. *Katlin*. < A *Katalin* női név német alakja (GOTTSCHALD 1971: 381). Ma is élő név.

Kató – *Som*: Cl. *Katho*, R. Pa. *Kato*. < A *Katalin* női név becézője (CsnSz. 562–3).

Katona – *Gulacz*: Cl. *Katonane*, birtokos; *Marok*: Mi. *Katona*; *Nag Dobos*: Ant. *Kathonane*; *Surañ*: Ge. *Kathona*; *Szalka*: Fr. *Kathona* (kétszer). < 'valamely vitéz fegyveres szolgálja' (CsnSz. 563–4).

Katya – *Barkaβo*: Pe. *Kattia*. < A *Katalin* beceneve (CsnSz. 561, *Kata*).

Kazimiri – Papi:** Alb. *Kazimiri*. < A *Kazimir* név patronimikonképzős alakja. A CsnSz. (565) csak *Kázméri* alakot hoz.

Kecsete – Attia: R. Pa. *Keczethe*, Mi. *Keczete*. < A világi *Kecsed* ~ *Kecset* név (FNESz. 1: 783–4) patronimikonképzős alakja.

Kecskés – Kis Lonia: Pe. *Keczkes*. < 'kecskepásztor' (CsnSz. 567–8).

Kekrös – Takos: Lau. *Kekreos*. < Ismeretlen eredetű.

Kele – Nag Dobroń: Pe. *Kele*. < A martirológiumi *Kelemen* név rövidülése (CsnSz. 569).

Kelemen – Bodolo: Mi. *Kelemen*; **Halabor:** San. *Kelemen*; **Iuani:** Pe. *Kelemen* Judex. < Martirológiumi személynév (CsnSz. 570). Haláborban ma is él.

Kenderes – Kis Lonia: Bl., Mar. *Kenderes*. < 'kendertermesztő, -feldolgozó' (CsnSz. 574).

Kenderesi – Podheren: Th. *Kenderesi*. < 'a Bereg megyei Kenderesről való' (MIZSER 2007b: 83).

Kenéz – Boboliftia: El. *Kenez*; **Czierneleo:** Fr. *Kenez*; **kys mogioros:** Philippus *Kenez*; **Palhoua:** Ma. *Kenez*; **Ribolcz:** Jo. *Kenez*; **Szuzko:** Lad. *Kenez*; **Zerencziefalua:** And. *Kenez*. < 1. 'román, ruszin vidéken a telepítés vezetője, majd a falu bírása' (CsnSz. 575), 2. 'egykor kenézséget viselt személy' (MIZSER 2007: 81).

Kérei – Nag Musaj: R. Th. *Kerej*. < 'Kérő, Belső-Szolnok vagy Ugocsa megyei faluból való' (CsnSz. 578).

Kerekes – Berekßaß: R. Alb. *Kerekes*; **Boltrag:** Jo. *Kerekes*; **Janosj:** Pe. *Kerekes*; **Kaszon:** Bl., St. *Kerekes*; **Nag Dobos:** Ant. *Kerekes*. < 'kerékgyártó' (CsnSz. 579–80). Beregszászon ma is élő név.

Kerepeci – Afzte, Bolcziu, Papos: St. *Kerepeczj*, birtokos; **Koczoua:** San. *Kerepeczj*. < 'Kerepec, Bereg megyei faluból való' (CsnSz. 581).

Keresi – Daidhaza: Th. *Keresi*. < 'Bihar megye egykori Keres falujából való' (CsnSz. 581). Szóba jöhet a *keres* ige folyamatos melléknévi igeneve is.

Keresztesi – Nag Musaj: Val. *Keresztesi*. < Több megyében is előforduló Keresztesek közül a legvalószínűbb névadó a Bihar megyei (CsnSz. 583).

Kerőló – Berekßaß: Jo. *Kerewleo*. < 'csász, erdő-, mezőőr' (CsnSz. 586).

Kígyósi – Berekßaß: Ben. *Kigiosi*. < 'Kígyós, Bereg megyei faluból való' (CsnSz. 591). Ma is élő név.

Kilecsenkó – Also Vereczke: Sim. *Kileczsenko*. < Nyilvánvaló elírás a *Kliscsenko* helyett, a ruszin *клици* 'fogó' szó patronimikonképzős alakja (MIZSER 2007b: 82).

Kilmann – Fölső Vereczke: Jo. *Kilman kenez*, *Kilman Maxin*; **Palhoua:** Fr. *Kilman*. < A német *Kil* (< *Kilian*) név patronimikonképzős alakja (GOTTSCHALD 1971: 367).

Kilós – kys mogioros: Jac. *Kilos*. < A *kila* ~ *kilo* úrmérték -s képzős alakja (MIZSER 2009b: 65).

Király – Berekßaß: And. *Kiral*; **Bodolo:** Pe. *Kiral*; **Fölső Vereczke:** Jo. *Kiraly*; **Gath:** Luc. *kiralj*; **Kis Lonia:** Mar. *Kiral*; **Som:** Ge., Mi. *Kiral*; **Takos:** Pa. *Kiral*. < Méltóságnév (CsnSz. 593–4). Beregszászon, Gáton, Lónyán, Tákoson ma is élő név.

Kircsán – Also Vereczke: Prokop *Kircsan*. < Szlovák eredetű: *krčan* 'vastag nyakú', némi magyarosodással (MIZSER 2007b: 84).

(Folytatjuk.)